

ΤΟ ΒΑΛΑΝΕΙΟ ΚΑΙ ΤΑ ΒΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ  
ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 112

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

ΤΟ ΒΑΛΑΝΕΙΟ ΚΑΙ ΤΑ ΒΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ  
ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ



ΑΘΗΝΑΙ 1990



ISBN 960-7036-00X

*Κατὰ τὸν Κανονισμὸ τῶν Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας,  
οἱ συγγραφεῖς εὐθύνονται γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν  
καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἐκδόσεων ἀρχαίων κειμένων ποὺ ἀναδημοσιεύονται στὶς ἐκδόσεις τῆς.*

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72  
ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Πρόλογος	1-2

### Τὸ Βαλανεῖο

Ἡ θέση του καὶ τὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς	3
Συνοπτικὴ περιγραφή καὶ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ λουτροῦ	4-10
Ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῶν χώρων τοῦ Βαλανεῖου	10-30
Εἴσοδοι - Θυρωρεῖο	10-11
Παλαίστρα - Στοῆς - Ἐλαιοθέσιο	11-14
Frigidarium	14-15
Ἀποδυτήριο	15-16
Tepidarium I	16-19
Tepidarium II	20-21
Tepidarium III	21-23
Laconicum (;)	23-24
Caldarium I	24-25
Caldarium II	25-27
Προπνιγεῖο	27-28
Ἀποχωρητήρια	28-29
Βοηθητικὸς χώρος II	29-30
Οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ Βαλανεῖου καὶ χρονολόγησή τους	30-35
Τοιχοδομία	34-35
Διάκοσμος	35-37
Γλυπτά	35-36
Ὀρθομαρμάρωση	36
Δάπεδα	36-37
Νομίσματα	37
Συμπεράσματα	38

### Τὰ Βόρεια Προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου

<i>Τὸ Βαπτιστήριο</i>	
Ἡ θέση καὶ τὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς	39
Περιγραφή καὶ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη	39-45
Τοιχοδομία	45-47
Διάκοσμος	47-50

<i>Τὰ Παστοφῶρια</i>	
Τὸ Διακονικὸ	51-52
Πρόθεση	53-54
Ὁ Ἀρχαιότερος Τάφος-Χορβανάς (;)	55-57
Ὑπαίθριος χῶρος βόρεια ἀπὸ τὸ δακτύλιο τοῦ Ὀκταγώνου	58-59
Συμπεράσματα	60
Εὐρετήριον προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων	61-65
Παράρτημα. Ἐκθέσεις Στ. Πελεκανίδη στὰ ΠΑΕ 1960-1966	67-86
Z u s a m m e n f a s s u n g	87-90

“Όταν τὸ 1963 ἔπαιρνα γιὰ πρώτη φορὰ μέρος, ὡς δευτεροετῆς φοιτητῆς, στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου Φιλίππων ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Στ. Πελεκανίδη, δὲν μπορούσα νὰ φανταστῶ πῶς μετὰ ἀπὸ χρόνια θὰ μετεῖχα στὴν ὁμάδα τῶν μαθητῶν-συνεργατῶν του πού θὰ ἀναλάμβανε μετὰ τὸ θάνατό του τὴ μελέτη καὶ τὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς. Δέχτηκα τὴν ἐργασία μὲ πλήρη συναίσθηση τῆς εὐθύνης μου ἀπέναντι στοῦ δάσκαλό μου καὶ τὴν ἐπιστήμη, γιὰτὶ πίστευα πῶς οἱ μαθητές του, πού εἶχανε ζήσει ἐπὶ πολλὰ χρόνια μαζί του τὰ προβλήματα τοῦ χώρου, ἦταν μᾶλλον οἱ καταλληλότεροι γιὰ νὰ φέρουν σὲ πέρας τὸ δύσκολο ἔργο. Τοῦτο δὲν συνεπάγεται αὐτόματα καὶ τὴν ἀπαλλαγὴ τῆς ἐργασίας, πού βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας, ἀπὸ τὰ λάθη. Τέτοιες ψευδαισθήσεις δὲν τρέφω. Γι’ αὐτὸ ζητῶ, καὶ ἐλπίζω νὰ ἔχω, τὴν κατανόηση τῶν συναδέλφων, μὰ καὶ δὲν μετεῖχα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴν ἀνασκαφὴ τῶν ὑπὸ μελέτη χώρων. Γιὰτὶ, ἂς μὴ γελοιάμαστε, τὴν καλύτερη δημοσίευση θὰ τὴν ἔδινε ὁ ἀνασκαφέας τοῦ χώρου, πού πρόωρα ἔφυγε ἀπὸ κοντὰ μας ἀφήνοντας βαρεῖα τὴν κληρονομιά στὴν ὁμάδα τῶν συνεργατῶν του.

Ἡ παροῦσα ἐργασία ἀποτελεῖ τὸν καρπὸ τῆς ἐρευνᾶς μου κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὴν Ἰταλία, ὅπου ἐπισκέφθηκα τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ γνωστά δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ λουτρά πού σχετίζονται τυπολογικὰ μὲ τὸ Βαλανεῖο τῶν Φιλίππων. Τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ κυκλοφόρησε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ δακτυλογραφημένων ἀντιτύπων τὸ 1986. Ἡ μελέτη ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς γενικῆς δημοσίευσης τοῦ συγκροτήματος πού συντάσσεται μαζί μὲ τὰ ἄλλα μέλη τῆς ὁμάδας καὶ τὴν ὁποία πρόκειται νὰ δημοσιεύσει ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Βασίστηκε κυρίως στὶς ἐκθέσεις τοῦ ἀνασκαφέα πού ἔχουν δημοσιευθεῖ στὰ ΠΑΕ τῶν ἐτῶν 1961, 1962 καὶ 1963 ἀλλὰ καὶ σὲ προσωπικὲς ἐπιτόπιες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες. Οἱ ἐκθέσεις τοῦ ἀνασκαφέα δημοσιεύονται στὸ Παράρτημα. Οἱ ὑποσημειώσεις πού συνοδεύουν τὸ κείμενο τοῦ Παραρτήματος ὀφείλονται στοῦ συγγραφέα τοῦ βιβλίου.

Τὰ σχέδια πού συνοδεύουν τὴν ἐργασία ὀφείλονται στοὺς ἀρχιτέκτονες Ἀργύρη Μπακιρτζῆ καὶ Γιάννη Κιαγιᾶ καὶ τὸ σχεδιαστὴ Ἀργύρη Κούντουρα τοὺς ὁποίους καὶ εὐχαριστῶ. Οἱ ἀεροφωτογραφίες ἔγιναν ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο φωτογραμμετρίας τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου, οἱ περισσότερες φωτογραφίες ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο-φωτογράφο Γιώργο Βασιανὸ καὶ μερικὲς ἀπὸ τὸν γράφοντα.

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ ὅσους μὲ κάθε τρόπο μὲ βοήθησαν στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία καὶ ἰδιαίτερα τὸ *Secrétariat du Comité Catholique pour la Collaboration Culturelle*, τὸ διεθυντὴ τοῦ *Collegio Greco* πατέρα Olivier Raquez καὶ τὸ διεθυντὴ καὶ τὸ προσωπικὸ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης.

Στὸν Πρόεδρο καὶ τὸ Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καθὼς καὶ στοῦ Διοικητικὸ Συμβούλιο ἐκφράζω τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες γιὰ τὴ δημοσίευση τῆς

μελέτης. Ὅφειλω ἀκόμα νὰ εὐχαριστήσω τὸν κ. Ἀντώνη Χριστοδούλου, Διευθυντὴ Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας καὶ τὴν κ. Βούλα Μπαρδάνη γιὰ τὴν ἄρτια ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου.

Ἄφησα τελευταίους τοὺς καθηγητὲς R. Krautheimer καὶ F. Deichmann· τοὺς θυμᾶμαι μὲ εὐγνωμοσύνη καὶ τοὺς εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὶς γόνιμες συζητήσεις ποὺ εἶχα μαζί τους πάνω σὲ προβλήματα τῆς ἐργασίας κατὰ τὴν παραμονή μου στὴ Ρώμη.

Θεσσαλονίκη 1990

Γ.Γ.

## ΤΟ ΒΑΛΑΝΕΙΟ

### *Ἡ θέση του καὶ τὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς*

Τὸ Βαλανεῖο<sup>1</sup> τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου βρίσκεται βόρεια ἀπὸ τὸ τριμερὲς Βαπτιστήριο τοῦ ναοῦ καὶ ὀρίζεται ἀνατολικά ἀπὸ τὴν Πάροδο Α, δυτικά ἀπὸ τὴν τρίκλιτη στοὰ (πὺ ἐκτείνεται βόρεια ἀπὸ τὸ νάρθηκα τοῦ ναοῦ<sup>2</sup>) καὶ τέλος βόρεια ἀπὸ τὴν Ἑγνατία ὁδὸ (Decumanus Maximus). Τὸ κτίριο, μὲ σχῆμα περίπου τετράγωνο, εἶναι ἐνταγμένο μέσα στὸ ἵπποδάμειο πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς πόλης<sup>3</sup> (πίν. 1α,β).

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τομέα αὐτοῦ ἄρχισε τὸ 1961 καὶ διήρκεσε μέχρι τὸ 1966, ὅποτε ἔγιναν καὶ οἱ τελευταῖες ἔρευνες ἀπὸ τὸν κύριο ἀνασκαφέα καθηγ. Στ. Πελεκανίδη. Μετὰ τὸ θάνατό του, ὁ ὑπογράφων τὴν ἐργασία αὐτή, διενήργησε τὸ 1981 καὶ 1982 μερικές τομὲς γιὰ νὰ διευκρινίσει ὀρισμένα προβλήματα πὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν καὶ πὺ μερικά ἀπ' αὐτὰ εἶχε προγραμματίσει νὰ τὰ ἐρευνήσει ὁ Στ. Πελεκανίδης.

Οἱ ἐργασίες (1961) ἄρχισαν ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ λουτροῦ καὶ προχώρησαν πρὸς τὰ νότια καὶ ἀνατολικά. Ἔτσι ἀποκαλύφθηκαν οἱ χῶροι (σχ. 2α) 16, 17, τὸ ἥμισυ τοῦ 18, καὶ οἱ κύριοι χῶροι τοῦ Βαλανεῖου 5, 6, 7, 8, 9, 11. Τὸ ἐπόμενο ἔτος ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε στοὺς χῶρους 3 (κατὰ τὸ ἥμισυ), στὴν εἴσοδο τοῦ λουτροῦ, ὅπου σχηματίζεται ἓνα εἶδος Πυλῶνα, καὶ στοὺς χῶρους 14, 12, 13. Ἡ ὀλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν ἔγινε τὴν ἐπόμενη χρονιά (1963), ὅποτε ἀνασκάφηκαν τὸ ἀνατολικὸ ἥμισυ τοῦ χῶρου 3, οἱ χῶροι 2 καὶ 1 καθὼς καὶ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς Παλαίστρας, ἐνῶ κατὰ τὰ ἔτη 1964 καὶ 1966 ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα ἔρευνες σὲ ὀρισμένους χῶρους γιὰ τὴ διευκρίνηση ἐπὶ μέρος προβλημάτων καὶ κυρίως τῶν φάσεων τοῦ κτιρίου.

1. Χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο *Βαλανεῖο* (balneum) καὶ ὄχι τὸν ὄρο *Θέρμες*, γιὰτὶ ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐργασίες κυρίως τοῦ R.A. STACCIOLI, *Θέρμες* πρέπει νὰ ὀνομάζονται τὰ μεγάλα αὐτοκρατορικά κτίσματα (ἢ καὶ τὰ ἄλλα πὺ ἔχουν ἀντιγραφῆ ἢ ἐμπνευστεῖ ἀπὸ ἐκεῖνα), στὰ ὀποῖα οἱ κύριοι χῶροι τοῦ λουτροῦ ἀναπτύσσονται στὶς πλευρὲς ἐνός κεντρικοῦ ἄξονα καὶ περικλείονται ἀπὸ ἓνα περίβολο μέσα στὸν ὀποῖο βρίσκονται οἱ βοηθητικές ἐγκαταστάσεις. Ἀντίθετα, μὲ τὸν ὄρο *Βαλανεῖο* πρέπει νὰ χαρακτηρίζουμε τὰ μικρότερα κτίσματα πὺ περιλαμβάνουν μόνον τοὺς ἀπαραίτητους χῶρους γιὰ τὸ λουτρὸ καὶ πὺ πολλὲς φορὲς δὲν συνοδεύονται καὶ ἀπὸ μιὰ πραγματικὴ παλαίστρα, βλ. R.A. STACCIOLI, *Tracce di terme "rompeiane" a Roma*, Amor di Roma (Roma 1955) 391-401, τοῦ ἴδιου, *Sugli edifici termali minori*, *Arch. Cl.* 10(1958) 273-288, τοῦ ἴδιου, *Terme minori e balnea nella documentazione della "Forma Urbis"*, *Arch. Cl.* 13(1961) 92-102. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε πὺς καὶ ὁ Λουκιανὸς *Βαλανεῖο* ὀνομάζει τὸ λουτρὸ τοῦ Ἰππία, βλ. ΛΟΥΚ., *Ἰππίας ἢ Βαλανεῖον*, 4 (ἔκδ. Loeb).
2. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ κλίτος τῆς στοᾶς ὑπάρχει ἀρχαιότερος δρόμος (cardo) μὲ ἄξονα B → N (βλ. κείμενο A. MENTZOU - E. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, ὑπὸ ἔκδοση).
3. Γ. ΛΑΒΒΑ, Οἱ πόλεις τῶν «χριστιανικῶν βασιλικῶν»: Μιὰ συμβολὴ στὴν πολεοδομία τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ», *Πρακτικά τοῦ 10ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας* (Θεσσαλονίκη 1984) τόμ. Α', 592.

## Συνοπτική περιγραφή και αρχιτεκτονική μορφή του λουτροῦ

Τὸ τετράγωνο σχῆμα τοῦ συγκροτήματος ἔδωσε τὴ δυνατότητα στὸν ἀρχιτέκτονα νὰ ὀργανώσει ὀρθολογικὰ ὄχι μόνο τοὺς κύριους, ἀλλὰ καὶ τοὺς βοηθητικούς χώρους τοῦ λουτρῶνος. Ὡς πρὸς τὸν προσανατολισμό του ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ἀκολουθήσει τὸν ὑπάρχοντα κἀναβο τῆς πόλης, ποὺ στὴν περίπτωση αὐτῆ τοῦ ἦταν εὐνοϊκός: Τὸ κτίριο ἔχει τοὺς θερμούς του χώρους στὰ ΝΔ, ὥστε νὰ φωτίζονται ἀπὸ τὴ δύση τοῦ ἡλίου κατὰ τὶς χειμωνιάτικες ἡμέρες<sup>4</sup>. Ἡ ὀργάνωση τῶν κύριων χώρων τοῦ Βαλανείου ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρου τοῦ συγκροτήματος διακρίνεται ἀπὸ συμμετρία, γεγονός ποὺ βοηθᾷ στὴ λειτουργικότητά του<sup>5</sup>.

Ἡ κύρια εἴσοδος του (σχ. 2α-β καὶ πίν. 1α,β) βρίσκεται στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς. Μιὰ ἄλλη μικρότερη μονόφυλλη θύρα ἀνοίγεται στὸ νότιο τοῖχο τοῦ συγκροτήματος καὶ χρησιμεύει γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ Προπνιγείου μὲ τὸ Φωτιστήριο. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἦταν ἀπαραίτητη, γιὰτὶ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τοῦ Προπνιγείου ὕδρευόταν ἡ κολυμβήθρα. Τέλος, θύρα ὑπῆρχε κοντὰ στὴ νότια ἄκρη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ὑπόστυλου χώρου 17, ἡ ὁποία κλείστηκε ἀργότερα, ὅταν κατασκευάστηκε ἡ τρίκλιτη στοὰ τοῦ Ὁκταγώνου.

Γιὰ τὴν προστασία τοῦ κοινοῦ, ποὺ θὰ περιμένε νὰ μπεῖ στὸ λουτρό, ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθήκες, ἀλλὰ κυρίως καὶ γιὰ τὸν τονισμό τῆς ἐπιβλητικότητος τοῦ κτιρίου ὑπῆρχε σ' ὄλο τὸ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς στοὰ<sup>6</sup> (porticus) τῆς ὁποίας ἡ κρηπίδα βρισκόταν 0.60 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ κατὰστρωμα τῆς Ἐγνατίας (βλ. ΠΑΕ 1963, 82). Στοὰ ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τῆς Ἐγνατίας.

Ἀπὸ τὴν κύρια πύλη, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἔμπαινε κανεὶς στὸν προθάλαμο ἀπ' ὅπου προχωροῦσε στὴ μικρὴ παλαιστρα, ἀφοῦ κατέβαλε τὸ σχετικὸ ἀντίτιμο (εἰσιτήριο) στὸ προσωπικὸ ποὺ βρισκόταν στὸ θυρωρεῖο (χώρος 15). Τότε μόνο πρέπει νὰ ἄνοιγε ἡ συρόμενη θύρα στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Πυλώνα. Ἡ λύση ὁμως αὐτὴ εἶναι μᾶλλον μεταγενέ-

4. Ὁ κανόνας αὐτὸς εἶναι διατυπωμένος ἀπὸ τὸ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟ (*De Architectura* V, 10, 1) ὡς ἐξῆς: *Ipsa autem caldaria tepidariaque lumen habeant ab occidente hiberno; si autem natura loci impedierit, utique a meridie, quod maxime tempus lavandi a meridiano ad vesperum est constitutum*. Στὴ Ρώμη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Θέρμες τοῦ Τίτου, στὶς ὁποῖες τὸ caldarium εἶναι ἀκριβῶς προσανατολισμένο στὸ Νότο, σ' ὅλες τὶς ἄλλες ποὺ ἀκολούθησαν, δηλαδὴ τὶς Θέρμες τοῦ Τραϊανοῦ, τοῦ Καρακάλλα καὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ, τὸ caldarium εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ ΝΔ γιὰ νὰ γίνεται καλύτερη ἐκμετάλλευση τῆς ἡλιακῆς θερμότητος. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὶς Θέρμες τῆς Β. Ἀφρικῆς, βλ. S. STUCCHI, *Le piante delle terme romane d'Africa ed i loro rapporti con quelle di Roma e dell'Europa*, *Atti del 5<sup>o</sup> Convegno nazionale di Storia dell'architettura* (Perugia 1948) 178. Καὶ τὸ λουτρό τοῦ Ἰππία (ΔΟΥΚ. Ἰππίας ἢ Βαλανεῖον, 7) ἦταν προσανατολισμένο μὲ τοὺς ψυχροὺς χώρους στὸ Βορρᾶ: *τὸν μὲν ψυχοδόχον οἶκον εἰς βορρᾶ προσκεχωρηκότα ἐποίησεν*. Εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἄρχιζε στοὺς Ρωμαίους καὶ στοὺς Ἕλληνας πολὺ νωρίς, πράγμα ποὺ συμβαίνει ἀκόμα καὶ σήμερα γιὰ τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες. Ἔτσι μετὰ τὸ πέρας τῆς δουλειᾶς, ποὺ θὰ συνέπιπτε μὲ τὶς πρῶτες ἀπογευματινὲς ὥρες, τὸ κοινὸ συνήθιζε νὰ κάνει τὸ λουτρό του. Βλ. R. MEIGGS, *Roman Ostia* (Oxford 1973) 405. Καὶ ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ στὸ ἴδιο ἔργο του (V, 10,1) σημειώνει: *si autem natura loci impedierit, utique a meridie, quod maxime tempus lavandi a meridiano ad vesperum est constitutum*.

5. Στὰ περισσότερα ρωμαϊκὰ λουτρὰ τῆς Ἑλλάδος δὲν ὑπάρχει συμμετρία ὅσον ἀφορᾷ στὴν ὀργάνωση τῶν χώρων. Ἀκόμα καὶ τὸ λουτρό τῶν Φιλίππων δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὶς μεγάλες αὐτοκρατορικὲς θέρμες, ὅπου ἡ διάταξη τῶν χώρων ἀκολουθεῖ τὴ φορὰ ἐνὸς κυρίου ἄξονα.

6. Ἡ χρησιμοποίησή της ὡς χώρου ἀναμονῆς φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ «παιγνίδια» ποὺ εἶναι χαραγμένα στὶς πλάκες. Εἶναι δύο ἀκτινωτοὶ «ἥλιοι»: ὁ ἓνας βρίσκεται κοντὰ στὴ δυτικὴ ἄκρη τῆς στοᾶς, ἐνῶ ὁ ἄλλος ἐπὶ τῆς Ἐγνατίας, σχεδὸν ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Ἀνάλογη στοὰ ὑπάρχει π.χ. καὶ στὶς Θέρμες τῆς Djemila (Ἀλγερία). Βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, ὅπου καὶ ἡ εἴσοδος τῶν Θερμῶν. Βλ. D. KRENCKER - E. KRÜGER - H. LEHMANN - H. WACHTLER, *Die Trierer Kaiserthermen*, I (Augsburg 1929) εἰκ. 264.

στερη. Φαίνεται πώς αρχικά και για μακρό χρονικό διάστημα ή είσοδος του κοινού γινόταν δια του θυρωρείου, πράγμα που διαπιστώνεται από τη βαθειά κοίλανση του κατωφλίου της ανατολικής του θύρας. Μια άλλη θύρα στο νότιο τοίχο του θυρωρείου οδηγεί επίσης στην παλαίστρα. Το κατώφλι της θύρας αυτής δεν φέρει ίχνη μακροχρόνιας χρήσης, όπως της άλλης στον ανατολικό τοίχο, πράγμα που μάς κάνει να πιστεύουμε, ότι σ' αυτή τη θύρα το αρχικό κατώφλι μάλλον αντικαταστάθηκε<sup>7</sup>. 'Ο δυτικά από το θυρωρείο χώρος 16 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το 'Ελαιοθέσιο - 'Αποδυτήριο της παλαίστρας<sup>8</sup>. 'Επικοινωνεί με την υπόστυλη αίθουσα, που εκτείνεται προς τα νότια, με δίβηλο που σχηματίζεται από έναν κίονα στο μέσο του ανοίγματος. Το σχέδιο του αρχιτέκτονα, να οργανώσει δηλαδή μια πραγματική και ευρύχωρη παλαίστρα, δεν μπορούσε να ολοκληρωθεί λόγω της έλλειψης του απαραίτητου χώρου. 'Η υπόστυλη αίθουσα (χώρος 17) δεν ήταν δυνατό να έχει παράλληλη της στα ανατολικά, γιατί στο χώρο εκείνο έπρεπε να ιδρυθεί το frigidarium του λουτρού. 'Ο κεντρικός υπαίθριος χώρος περιβάλλεται από τις τρεις πλευρές, βόρεια, δυτική και ανατολική από στοές, απαραίτητες για την προστασία των άθλουμένων από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες. 'Ανατολικά από την είσοδο του συγκροτήματος τοποθέτησε τη natatio frigida της παλαίστρας (χώρος 14), διαστ. 3.90 × 2.80 μ., και στη ΝΑ γωνία της, μέσα στην ανατολική στοά, μια περίπου τετράγωνη κατασκευή με περιχίλωμα, όπου και δύο άβαθεις φορητές λεκάνες (ή μια στη θέση της στη ΒΑ γωνία) για το πρόχειρο πλύσιμο των ποδιών των άθλουμένων. Το περιχίλωμα και έν μέρει ο μαρμαροστρωμένος πυθμένας της υδραυλικής αυτής κατασκευής έχει λαξευθεί με καλέμι για την προστασία των λουομένων από τα γλιστρήματα<sup>9</sup>.

Στη ΒΑ γωνία του συγκροτήματος βρίσκονται τα αποχωρητήρια (χώροι 12-13) στα όποια διακρίνονται δύο κατασκευαστικές φάσεις. 'Αρχικά είχε κατασκευαστεί ένα ενιαίο αποχωρητήριο, αργότερα όμως χωρίστηκε σε δύο. Στενός διάδρομος παρεμβάλλεται ανάμεσα στα άφοδευτήρια και τα νοτίως κείμενα κύρια τμήματα του λουτρού (σχ. 2α-β).

Τα δωμάτια 1 και 2, στην ανατολική πλευρά του συγκροτήματος πρέπει όπωσδήποτε να αποτελούσαν τους χώρους του frigidarium. 'Η πισίνα frigida του frigidarium (χώρος 1) (διαστ. 5.30 × 3.70 μ.) με το μικρό προθάλαμό της καταλαμβάνει τη βόρεια πλευρά και επικοινωνεί με τη δυτικά κείμενη στοά με μια θύρα, ενώ με τον υπόλοιπο χώρο του 'Αποδυτηρίου προς τα νότια με δύο θύρες. Και ο τελευταίος επίσης χώρος επικοινωνεί προς τα δυτικά με μια θύρα. Στον ανατολικό τοίχο του frigidarium ανοίγονται δύο άβαθεις ήμικυκλικές κόγχες, ενώ στο βόρειο τοίχο της πισίνας δύο τετράγωνες στις άκρες και μια ήμικυκλική στο κέντρο.

'Ο χώρος 3 αποτελεί το tepidarium I του Βαλανείου. 'Αρχικά ήταν ενιαίο και αδιαίρετο, αργότερα όμως χωρίστηκε σε δύο διαμερίσματα ίσοπλατή με ένα τοίχο που κατασκευάστηκε στη μέση και με άξονα Β → Ν. 'Ο τοίχος αυτός πάτησε στο πλίνθινο δάπεδο των υποκαύστων. Το αρχικό praefurnium του χώρου βρισκόταν στο δυτικό τοίχο και ή τροφοδοσία του γινόταν από το χώρο 10, όπως και των άλλων εστιών. Με δύο διόδους στη βόρεια άκρη του δυτικού τοίχου διοχετεύονταν ο ζεστός αέρας στο υπόκαυστο του χώρου 4.

7. 'Εκτός αν το κοινό έμπαινε στο θυρωρείο, πλήρως και ξανάβγαине από την ίδια θύρα για να μπει από την κεντρική στην παλαίστρα.

8. 'Ελαιοθέσια υπήρχαν σύμφωνα με το ΒΙΤΡΟΥΒΙΟ (*De Architectura* V, 11, 1) στις παλαίστρες. Το γιατί χαρακτηρίσαμε το χώρο αυτό ως ελαιοθέσιο βλ. πιο κάτω, σ. 12.

9. Δεν περιγράφει την κατασκευή αυτή ο ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ στα ΠΑΕ. 'Η λάξευση με καλέμι έχει περιοριστεί στη νότια πλευρά και έν μέρει στη δυτική προς τη ΝΑ γωνία.



Με τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου στὸ χῶρο 3 τὸ ὑπόκαυστο τοῦ ἀνατολικά δημιουργηθέντος δωματίου ἀπομονώθηκε ἀπὸ τὸ ὑπόκαυστο τοῦ ἄλλου μισοῦ δωματίου. Ἀργότερα ὁ ἀνατολικὸς χῶρος ἀπέκτησε praefurnium στὸ νότιο τοῖχο (σχ. 2α-β).

Προβληματικοὶ στὸ χαρακτηρισμὸ τους εἶναι οἱ χῶροι 4, 5, 6. Καὶ οἱ τρεῖς ἔφεραν ὑπόκαυση. Στὸν ὑπ' ἀρ. 4 σώζονται καὶ οἱ πεσσίσκοι γιὰ τὴ στήριξη τοῦ δαπέδου, ἐνῶ στοὺς ὑπ' ἀρ. 5 καὶ 6 οἱ πεσσίσκοι ἀφαιρέθηκαν ὅταν σὲ κάποια φάση μαζώθηκαν τὰ δωμάτια καὶ μετατράπηκαν σὲ ψυχροὺς χώρους (τις φάσεις τοῦ κτιρίου θὰ τις ἐξετάσουμε σὲ ἄλλο κεφάλαιο). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα γιὰ τὴ σύνδεση τῶν ὑποκαύστων τῶν χώρων 4 καὶ 5 δημιουργήθηκε μεταγενέστερα δίοδος στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ 8 γιὰ τὴ σύνδεση τῶν ὑποκαύστων τῶν χώρων 8 καὶ 5. Τὸ δωμάτιο 4 μᾶλλον ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ 3, εἶναι δηλαδὴ ἕνας δεύτερος χῶρος tepidarium. Ὁ χῶρος 5 ἐπικοινωνώντας ἄμεσα μετὰ τὴν ὑπόκαυση τοῦ χώρου 8, ὅπου ὑπῆρχε ἰδιαίτερο praefurnium, ἦταν ὁπωσδήποτε πιὸ θερμὸς ἀπὸ τὸ χῶρο 4<sup>10</sup>. Ἡ θύρα ποὺ ὑπάρχει στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ δωματ. 5 γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μετὰ τὴν παλαίστρα μᾶς βάζει τὴ σκέψη μήπως θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ταυτίσουμε μετὰ τὸν οἶκο τοῦ λουτροῦ ποὺ περιγράφει ὁ Λουκιανὸς<sup>11</sup>, ὁ ὁποῖος *ἀλείψασθαι προσηνῶς παρεχόμενος... τοὺς ἀπὸ παλαίστρας δέχεται* ἢ μετὰ τὸ *destrictarium* γιὰ τὴν ἀπόξεση τοῦ λίπους μετὰ τὴν ἐκγύμναση(;) <sup>12</sup>. Ὁ χῶρος 6 εἶναι ἐπίσης προβληματικὸς στὴν ἐρμηνεία του. Ἀρχικὰ πρέπει νὰ ἦταν θερμὸς (*tepidarium* III), ἀργότερα ὅμως, ὅπως καὶ ὁ χῶρος 5, μετατράπηκε σὲ ψυχρὸ καὶ ἀπέκτησε κτιστὴ κυκλικὴ λεκάνη (διαμ. 1.95 μ.) ἐπενδεδυμένη μετὰ μάρμαρα, ποὺ πρέπει μᾶλλον νὰ χρησιμοποιόταν γιὰ ψυχρὸ μπάνιο<sup>13</sup>. Κατὰ τὴν ἀρχικὴ φάση λειτουργίας ὑπῆρχε ἡμικυκλικὴ<sup>14</sup> πύελος (χορδῆς 1.80 μ.) στὸ νότιο τοῖχο τοῦ χώρου ἢ ὁποῖα, ἐγγραφόμενη στὸ δωμάτιο II καὶ καλυπτόμενη μετὰ τεταρτοσφαίριο, πρέπει νὰ χρησιμοποιόταν γιὰ χλιαρὸ μπάνιο. Ὁ χῶρος II πρέπει νὰ ἦταν μᾶλλον ἄστεγος καὶ τὸ δάπεδό του δὲν ἦταν ποτὲ στρωμένο μετὰ πλάκες. Δὲν εἶναι γνωστὸ πῶς γινόταν ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τὸ χῶρο αὐτὸ κατὰ τὴν α' φάση. Ἦσως ὑπῆρχε θύρα στὸ νότιο τοῖχο, ποὺ καταργήθηκε ὅταν κατασκευάστηκε τὸ βαπτιστήριο. Ἀργότερα κατὰ τὴ β' φάση γινόταν μετὰ ἄνοιγμα στὸ βόρειο τοῖχο πλ. 1.75 μ., στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ὑπῆρχαν θυρόφυλλα. Κατὰ μῆκος διασχίζεται ἀπὸ δύο ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς τοῦ *caldarium*, ποὺ ἐκβάλλουν στὸν κεντρικὸ μεγάλου ἀγωγὸ ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸ δυτικὸ τοῖχο<sup>15</sup>.

10. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύστημα ὑπόκαυσης (*Suspensurae*) δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις θέρμανσης τῶν τοίχων μετὰ *tubuli* ἢ *tegulae mammatae*. Σώζονται μόνο μερικὰ τμήματα καρφιδῶν στοὺς τοίχους, ποὺ ὅμως βοηθοῦν στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων (βλ. παρακάτω).
11. ΛΟΥΚ. *Ἰππίας ἢ Βαλανεῖον*, 6.
12. F. KRETZSCHMER, *Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf dem Magdalensberg* (Düsseldorf 1961) 38. Δὲν ἀναφέρεται στίς πηγές ὅτι τὸ *destrictarium* ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητο χῶρο τῶν λουτρῶν κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ Ιου μ.Χ. αἰ. μέχρι τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς.
13. Ἐφερε πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο χεῖλος πᾶχ. 0.25 μ. καὶ ἀγνώστου ὕψους. Δὲν διευκρινίζει ὁ ἀνασκαφέας ἂν ἡ βάση κίονος ποὺ εἶχε βρεθεῖ «ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ κυκλικὸν κτίσμα» ἐδραζόταν σὲ στερεὸ δάπεδο ἢ ὄχι (βλ. ΠΑΕ 1961, 75). Πάντως ἀπὸ τίς τομὲς ποὺ κάναμε στὸ χῶρο αὐτὸ δὲν βρέθηκε σὲ κανένα σημεῖο δάπεδο καὶ διατηροῦμε πολλὰ ἐπιφυλάξεις ἂν γινόταν μπάνιο μετὰ καταιωνισμό. Εἶναι πιὸ πιθανὸ ὁ μολύβδινος σωλήνας παροχῆς νὰ ἔριχνε τὸ νερὸ στὴ λεκάνη ἀπὸ κάποιο ὕψος τοῦ στηθαίου.
14. Ἀνάλογη ἡμικυκλικὴ λεκάνη ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ στὸ *frigidarium* τῶν ἀνατολικῶν Θερμῶν τῶν Δελφῶν, βλ. R. GINOUVÈS, *Sur une aspect d' l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de notre ère*, BCH 79 (1977) 136, εἰκ. I.
15. Γιὰ τίς μετασκευὲς τοῦ χώρου θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Οί χώροι 7, 8, 9 αποτελούν τους πιο θερμούς οίκους του Βαλαλείου. Στη ΝΑ γωνία του πρώτου, διαστ.  $2 \times 3.30$  μ., σχηματίζεται ημιελλειψοειδής πύελος<sup>16</sup> (βάθους εντός της γωνίας 0.90 μ. και χορδής 1.20 μ.) της οποίας ο πυθμένας βρίσκεται χαμηλότερα κατά 0.50 μ. από το δάπεδο του δωματίου. Όπωςδήποτε δεν ανήκει στην αρχική φάση του δωματίου και πρέπει να χρησιμοποιούταν για χλιαρό μπάνιο. Ο συνεχόμενος προς τ' ανατολικά χώρος 8, διαστ.  $3.30 \times 2.80$  μ., που επικοινωνεί με τον προηγούμενο με θύρα πλ. 1.60 μ., φέρει υπόκαυστα και praefurnium στον ανατολικό τοίχο και δίοδο επικοινωνίας του υποκαύστου του με το υπόκαυστο του χώρου 7. Είναι ο περισσότερο κατεστραμμένος χώρος και τα υπάρχοντα στοιχεία δεν βοηθούν να συμπεράνουμε αν έφερε ή όχι υδραυλικές εγκαταστάσεις τόσο στην πρώτη όσο και στις μεταγενέστερες φάσεις. Το πιο πιθανό είναι ότι αποτελούσε την πρώτη αίθουσα του caldarium.

Στενή είσοδος, πλ. 0.60 μ., στο νότιο τοίχο φέρει στο δωμάτιο 9, το οποίο έχει επίσης υπόκαυση και praefurnium στην ανατολική κόγχη. Στη νότια του πλευρά διαμορφώνεται τετράγωνη πύελος (διαστ.  $1.30 \times 1.15$  μ.) που φέρει υπόκαυση. Χωρίς αμφιβολία ο χώρος αυτός αποτελεί το κύριο caldarium του Βαλαλείου. Θα μπορούσαμε δε να αποκαταστήσουμε το χώρο με τρεις πιθανόν πύελους, δύο ημικυκλικές και μία τετράγωνη. Της ανατολικής, που βρισκόταν πάνω από το praefurnium, το νερό θερμαινόταν κατευθείαν, ενώ στις άλλες δύο είναι πιθανόν να παροχετευόταν ζεστό νερό από τους χάλκινους λέβητες. Οί τελευταίοι πρέπει να βρίσκονταν αμέσως έξω από το praefurnium και όπωςδήποτε θα ήταν δύο (θα γίνει παρακάτω λόγος γι' αυτούς). Ο χώρος 10, στον οποίο βρίσκονταν τα στόμια των praefurniorum του caldarium και του tepidarium, κείται δηλαδή πρό των π ν ι γ ε ῖ ο ν, αποτελεί το Π ρ ο π ν ι γ ε ῖ ο ν του λουτροῦ.

Μέχρι τώρα δεν έγινε λόγος για το αποδυτήριο. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα, ότι τουτο αρχικά καταλάμβανε την αίθουσα νότια από το frigidarium. Σε μεταγενέστερη εποχή επεκτάθηκε και προς τα δυτικά, στην ανατολική στοά της παλαίστρας. Στο χώρο αυτό βρέθηκε κατά την ανασκαφή του χαμηλό τοιχάριο που θα αποτελούσε τον πάγκο για την έναπόθεση των ρούχων των λουομένων<sup>17</sup>.

Ανακεφαλαιώνοντας τα όσα είπαμε μέχρι τώρα έχουμε να παρατηρήσουμε, ότι το μικρό Βαλαλείο των Φιλίππων διαστ.  $28.30 \times 28.20$  μ., απαρτίζεται από όλους σχεδόν τους χώρους που συναντά κανείς στις μεγάλες αυτοκρατορικές Θέρμες. Θα λέγαμε μάλιστα ότι παρουσιάζει πληρότητα χώρων, πράγμα σπάνιο σε λουτρά του τύπου και των διαστάσεών του. Οί διαστάσεις, αλλά κυρίως ή διευθέτηση των θερμών και ψυχρών χώρων του γύρω από την παλαίστρα, καθορίζουν, θα λέγαμε, και τον αρχιτεκτονικό του τύπο. Ποιοί όμως είναι οί κύριοι τύποι των μεγάλων Θερμών, σύμφωνα με την κατάταξη του D. Krencker θα το δοῦμε στη συνέχεια.

Ο πιο απλός τύπος των μεγάλων Θερμών είναι ο λεγόμενος ε ν σ ε ι ρ ᾱ, αυτός δηλαδή στον οποίο οί χώροι του κυρίως λουτροῦ αναπτύσσονται πάνω σ' ένα ἄξονα (π.χ. Κεντρικές Θέρμες της Πομπηίας)<sup>18</sup>. Στις Θέρμες αυτού του τύπου οί λουόμενοι έπρεπε να διατρέ-

16. Δεν έχει διαπιστωθεί ο τρόπος ὕδρευσης της πύελου αυτής, γιατί δεν υπάρχει καμία ένδειξη σωληνώσεων παροχής νεροῦ.

17. Ο τοίχος κατεδαφίστηκε από τον ανασκαφέα γιατί μάλλον θεωρήθηκε μεταγενέστερος. Υπάρχει πρόχειρα σχεδιασμένος στο ημερολόγιο του τομεάρχη και σε σχέδιο του Χ. Λεφάκη. Και τα δύο σχέδια δεν αποδίδουν την πραγματικότητα. Σήμερα, ὕστερα από εἴκοσι περίπου χρόνια από την ανασκαφή του, φαίνεται καθαρά ή υποθεμελίωση του πάγκου που εκτεινόταν από την πρώτη από τα νότια βάση της στοᾶς μέχρι το μέσο της δεύτερης. Το πλάτος του πρέπει να ήταν 1 μ. περίπου.

18. D. KRENCKER - E. KRÜGER κλπ., ὁ.π., 256, εἰκ. 236. Ἐπὸ τὰ λουτρά αὐτὰ καὶ τὰ ὁμοῖά τους στὴν Πομπηία ὁ τύπος πῆρε τὸ ὄνομα «Πομπηιανός».

ξουν όρισμένους χώρους για να φτάσουν στο *caldarium* και κατόπιν να περάσουν από τους ίδιους πάλι χώρους για να επιστρέψουν στο αποδυτήριο. Ό τύπος αυτός μπορεί να περιλαμβάνει διπλές εγκαταστάσεις για άνδρες και γυναίκες, άξονικά ή παράλληλα τοποθετημένες. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου το *caldarium* είναι κοινό, σπάνια υπάρχει κοινό *frigidarium* και πολύ σπάνια κοινό *terpidarium*<sup>19</sup>.

Άλλος τύπος λουτρού είναι αυτός που ονομάζεται *Ringtype* (τύπος σε σχήμα δακτυλιδιοῦ) στον όποιο, για να αποφευχθεί ό συνωστισμός των λουομένων και το μπλοκάρισμα με αυτούς που είχαν τελειώσει και επέστρεφαν στο αποδυτήριο, σκέφτηκαν οί αρχιτέκτονες να αναγκάσουν όλους τους λουομένους σε μιá υποχρεωτική πορεία από το *frigidarium* στο *caldarium*. Έτσι πηγαίνοντας πάντα μπροστά, έφταναν ξανά στο *frigidarium*. Στον τύπο αυτό διακρίνονται δύο ομάδες. Στην πρώτη οί λουόμενοι άκολουθούσαν πορεία άριστερόστροφη, ενώ στη δεύτερη δεξιόστροφη (π.χ. οί μικρές Θέρμες στη *Madaurus* τής 'Αλγερίας)<sup>20</sup>.

Πιο σύνθετος και πιο έντυπωσιακός είναι ό λεγόμενος αυτοκρατορικός τύπος, στον όποιο ανήκουν οί μεγάλες αυτοκρατορικές Θέρμες τής Ρώμης και μερικές άλλες σε διάφορα μέρη τής αυτοκρατορίας, κατασκευασμένες είτε από αυτοκράτορες είτε κατά μίμηση των αυτοκρατορικῶν Θερωμών. Οί «οίκοι» τους, μεγαλοπρεπείς, έπιβλητικοί και υπερβολικά μεγάλοι, είναι διευθετημένοι στο κέντρο σ' έναν κατά μήκος άξονα, ενώ στις δύο πλευρές τους συμμετρικά αναπτύσσονται οί άλλοι βοηθητικοί χώροι. Διακρίνονται σε δύο ομάδες, το μικρό και μεγάλο αυτοκρατορικό τύπο<sup>21</sup>.

Σε άλλο τύπο ανήκουν τὰ λουτρά στα όποια οί θερμαινόμενοι χώροι είναι διπλοί και αναπτύσσονται άξονικά, άριστερά και δεξιά από το *frigidarium*<sup>22</sup> ή έχουν διπλό *caldarium* άριστερά και δεξιά από το *terpidarium*, έτσι που το λουτρό άποκτá το σχήμα του Ταῦ<sup>23</sup>.

Τέλος, ξεχωριστό τύπο άποτελοῦν τὰ λουτρά τὰ όποια έχουν ένα μεγάλο *caldarium*, οί άλλοι όμως θερμαινόμενοι χώροι και το *frigidarium* είναι διπλοί και αναπτύσσονται σε σχήμα δακτυλιδιοῦ. Το αποδυτήριο είναι επίσης μεγάλο. Σ' αυτόν τον τύπο μπορεί να παρεμβάλλονται και άλλοι χώροι (π.χ. *laconicum*) ή οί υπάρχοντες διευθετοῦνται έτσι που δίνουν τή δυνατότητα στους λουομένους ν' άκολουθήσουν πολλές διαδρομές<sup>24</sup>.

Παράλληλα με τους τύπους των αυτοκρατορικῶν Θερωμών, που σημειώσαμε παραπάνω, ήδη από τὰ μέσα του Ιου π.Χ. αιώνα υπήρχε και σημαντικός άριθμός μικροτέρων δημοσί-

19. Βλ. D. KRENCKER - E. KRÜGER κλπ., *ό.π.*, 178, εικ. 236 a, b, c. Το άρχιτεκτονικό σχήμα του τύπου αυτού, ό όποιος δέν είναι πολύ κοινός, είναι ενδιαφέρον, γιατί με βάση αυτό αναπτύχθηκαν και εξελίχθηκαν τὰ τουρρικά λουτρά. Βλ. G. DE ANGELIS D' OSSAT, *Tecnica costruttiva e impianti delle terme* (στη σειρά *Giviltà Romana*), Roma 1943, 14., E. BRÖDNER, *Die römischen Termen und das antike Badewesen* (Darmstadt 1983) 271.

20. D. KRENCKER - E. KRÜGER κλπ., *ό.π.*, 178 και 223, εικ. 314. Μοναδικό παράδειγμα του τύπου αυτού στην Ελλάδα είναι το λουτρό που άνασκάφτηκε στην όδο Καρυατίδων 11 στην Αθήνα. Χρονολογείται από τους άνασκαφείς (Γ' Αρχαιολογική Περιφέρεια) άόριστα στα ρωμαϊκά χρόνια! Η ταύτιση των χώρων του δέν είναι όρθή. Ό χώρος E είναι σίγουρα το αποδυτήριο, ό N το *terpidarium*, ό K το *caldarium* και ό Θ το *laconicum*. Παρουσιάζει δηλαδή το λουτρό φορά δεξιόστροφη όσον άφορά τήν κίνηση των λουομένων, βλ. *ΑΔ* 19(1964) Β1, 47-49.

21. D. KRENCKER - E. KRÜGER κλπ., *ό.π.*, 180, εικ. 239a-f.

22. Π.χ. το λουτρό στην Allone (Γαλλία), βλ. D. KRENCKER - E. KRÜGER κλπ., *ό.π.*, εικ. 368a.

23. Π.χ. το λουτρό στη Bosra (στο Hauran), βλ. D. KRENCKER - E. KRÜGER κλπ., *ό.π.*, εικ. 437.

24. D. KRENCKER - E. KRÜGER κλπ., *ό.π.*, 179 και εικ. 423, 280, 357a (λουτρά στο Humeitere Μιλήτου, Μεγάλες Θέρμες Lambaesis, Θέρμες Es Schuhbe Συρίας, Θέρμες Haddernheim Γερμανίας).

ων λουτρῶν<sup>25</sup>, πού ἀνήκουν σχεδὸν τὰ περισσότερα σ' ἓνα τύπο πού ἐπικράτησε νὰ ὀνομάζεται Πομπηϊανός. Ὁ τύπος αὐτὸς ἐμφανίστηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δημοκρατίας στὴν περιοχὴ τοῦ Λατίου καὶ τῆς Καμπανίας καθὼς καὶ στὴν περιοχὴ τῶν θερμοπηγῶν τῆς Βαΐα, πῆρε ὅμως τὴν τελικὴ του μορφή στὴν Πομπηΐα κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ<sup>26</sup>. Ὡς ἀντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα θὰ μπορούσα νὰ ἀναφέρω τὶς Κεντρικὲς Θέρμες τῆς Πομπηΐας<sup>27</sup> (χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.), οἱ ὁποῖες ἂν καὶ παρουσιάζουν ἀρκετὰ νέα στοιχεῖα, εἶναι ἐντούτοις στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὶς ἀρχαιότερες τοὺς Σταβιανὲς Θέρμες<sup>28</sup> (χρον. 2ος/1ος π.Χ. αἰ.) καὶ τὶς Θέρμες τοῦ Forum (β' τέταρτο τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.)<sup>29</sup>. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ τύπου, πού παίρνει παλιότερα στοιχεῖα, τὰ τροποποιεῖ καὶ τὰ συναρμολογεῖ ἐκ νέου, εἶναι: α) ἡ διαίρεση τοῦ συγκροτήματος σὲ δύο πτέρυγες, δηλαδὴ τὴν πτέρυγα τοῦ λουτροῦ καὶ τὴν πτέρυγα τῆς παλαιστρας, β) στὴν ἴδια πτέρυγα βρῖσκονται καὶ οἱ ἀνδρικοὶ καὶ οἱ γυναικεῖοι «οἴκοι», γ) ἡ ἀνάπτυξη τῶν χώρων τοῦ κυρίως λουτροῦ γίνεται κατὰ μῆκος τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ συγκροτήματος, δ) ἡ τοποθέτηση τῶν βοηθητικῶν χώρων στὰ πλευρὰ τῶν θερμαινόμενων διαμερισμάτων καὶ κατὰ μῆκος τοὺς, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἢ ὑπόγεια<sup>30</sup>.

25. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ Ἀγρίππα (63-12 π.Χ.) τοῦ 33 π.Χ., ὑπῆρχαν στὴ Ρώμη 170 δημόσια μικρὰ λουτρὰ (Balnea-Βαλανεῖα), ἐνῶ κατὰ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. ὁ ἀριθμὸς τοὺς εἶχε φθάσει τὰ 856. Ἡ *Notitia Urbis Regionum* XIV (γράφηκε τὸ 334-357) ἀναφέρει 11 Θέρμες καὶ 856 Βαλανεῖα· τὸ *Curiosum Urbis Regionum* IV (γράφηκε τὸ 357-403) ἀναφέρει 10 Θέρμες καὶ 856 Βαλανεῖα· βλ. R. VALENTINI - G. ZUCCHETTI, *Codice topografico della città di Roma*, I (Roma 1940) 153-154, 162, ἐπίσης βλ. H. JORDAN, *Topographie der Stadt Rom in Alterthum* II (Berlin 1871) 568, 573.
26. Βλ. R.A. STACCIOLI, *Sugli edifici termali minori*, ὁ.π., 275· ἐπίσης F. YEGÜL, The small city bath in classical Antiquity and a reconstruction Study of Lucian's "Bath of Hippias", *Arch. Cl.* 31(1979) 109. Πρέπει πάντως ὁ ὅρος νὰ χρησιμοποιεῖται, ὅσο εἶναι δυνατό, μὲ προσοχή, γιατί εἶναι βέβαιο πὼς λουτρὰ αὐτοῦ τοῦ τύπου δὲν ὑπάρχουν μόνο στὴν Πομπηΐα. Γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ρωμαϊκῶν Θερμῶν βλ. F. DI CAPUA, Appunti sul' origine e sviluppo delle Terme romane, *Accademia di architettura, lettere e belle arti* 20(1940) 81-160, ἐπίσης βλ. I. SGOBBO, Terme flegree ed origine delle terme romane, I. *Congresso nazionale degli studi romani* I(1929) 186-194. Πάντως πρέπει νὰ σημειώσουμε, ὅτι δὲν εἶναι ξεκαθαρισμένο ποῖα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού βλέπουμε στὰ πρώιμα ρωμαϊκὰ λουτρὰ ὀφείλονται στὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ ἢ ἐλληνιστικὰ λουτρὰ.
27. Βλ. κάτοψη τοὺς στὸ D. KRENCKER - E. KRÜGER, *Die Trierer Kaiserthermen*, ὁ.π., 256, εἰκ. 386· ἐπίσης R.A. STACCIOLI, *Sugli edifici termali minori*, ὁ.π., πίν. XCI, I· ἐπίσης F. YEGÜL, *The small city bath in classical Antiquity*, ὁ.π., πίν. XXVII, 2.
28. Βλ. κάτοψη τοὺς στὸ E. PFRETZSCHNER, *Die grundsissentwicklung der römischen Thermen* (Strassburg 1908) πίν. III,4. Πιὸ καλὴ κάτοψη βλ. F. YEGÜL, ὁ.π., πίν. XXVII, I· ἐπίσης βλ. E. LA ROCCA - A.-M. DE VOS, *Guida archeologica di Pompei* (Roma 1976) 293-302· ἐπίσης A.-M. DE VOS, *Pompei-Ercolano-Stabia* (Roma-Bari 1982) 194-202. Ἐρευνες πού ἔγιναν πρόσφατα στὴ ΝΔ γωνία τοῦ συγκροτήματος ἀνεβάζουν τὴ χρονολογία τοὺς μέχρι τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τότε πρέπει νὰ πῆρε τὴ μορφή της ἡ τραπεζοειδὴς παλαιστρα, ὅμως ἡ τελικὴ διαμόρφωση τοῦ συγκροτήματος ὀφείλεται στὸ τέλος τοῦ 2ου - ἀρχὲς 1ου π.Χ. αἰ. Βλ. H. ESCHEBACH, *Feststellungen unter der Oberfläche des Jahres 79 n. Chr. im Bereich der Insula VII,1 - Stabianer Thermen - in Pompeji. Neue Forschungen in Pompeji* (Ed. B. ANDREA-E.-H. KYRIELEIS) 1975, 179-193, καὶ H. ESCHEBACH, *Die Stabianer Thermen in Pompeji* (στὴ σειρά *Denkmäler Antiker Architektur*, τόμ. 13), Berlin 1979, 56-57, κάτοψη Θερμῶν πίν. 2, καὶ ἀποκατάσταση στεγῶν στὶς σελίδες 66-67, εἰκ. 19-20.
29. Γιὰ τὶς Θέρμες τοῦ Forum βλ. A. BRULOFF, *Thermes de Pompei* (Paris 1829) πίν. I· ἐπίσης A. IORIO, Sistema di riscaldamento nelle antiche terme pompeiane, *Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 86(1978-1979) εἰκ. 2· ἐπίσης βλ. τοὺς ἀρχαιολογικοὺς ὁδηγοὺς πού ἀναφέραμε στὴν προηγούμενη ὑποσημείωση.
30. Βλ. R.A. STACCIOLI, *Sugli edifici termali minori*, ὁ.π., 274. Ο STACCIOLI διακρίνει ἀκόμη ἓνα τύπο λουτροῦ πού τὸν χαρακτηρίζει «ἐνδιάμεσο» (Intermedio), γιατί σ' αὐτὸν βρίσκει στοιχεῖα πού προέρχονται καὶ ἀπὸ τὶς μικρές, Πομπηϊανοῦ τύπου, Θέρμες (διευθέτηση τῶν θερμῶν χώρων σὲ κυκλικὴ φορὰ) καὶ ἀπὸ τὶς αὐτοκρατορικὲς (τὸ μεγάλο Frigid. μὲ τὸ πλήρες ἐσωτερικὸ του εἶτε ἀπὸ ἄποψη ἀρχιτεκτονικὴ εἶτε ἀπὸ ἄποψη

Ἐχοντας ὑπόψη μας ὅσα ἐξέθεσα παραπάνω γιὰ τοὺς διαφόρους τύπους τῶν λουτρῶν, νομίζω πὼς μπορούμε, μὲ κάποιες βέβαια ἐπιφυλάξεις, νὰ κατατάξουμε τὸ κτίσμα τῶν Φιλίππων στὸ λεγόμενο «Πομπηανὸ» τύπο, σημειώνοντας παράλληλα, ὅτι οἱ διαστάσεις του εἶναι σαφῶς μικρότερες ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν λουτρῶν τῆς Βεζουβιανῆς πόλης. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἀναγκάζει νὰ διατηροῦμε μερικές ἐπιφυλάξεις στὴν κατάταξή του στὸν τύπο αὐτὸ εἶναι ἡ θέση τοῦ frigidarium, τὸ ὁποῖο δὲν βρίσκεται στὴν ἴδια πτέρυγα μὲ τοὺς ἄλλους κύριους χώρους τοῦ λουτροῦ. Τοῦτο ὀφείλεται ὅμως στὸ οἰκόπεδο πού εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ ἀρχιτέκτονας καὶ τὸ ὁποῖο βαρυνόταν μὲ «δουλεῖες», δηλαδὴ δεσμεύσεις ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀξιοποίησή του, πού δὲν μπορούσε νὰ τις ἀγνοήσει καὶ οἱ ὁποῖες ἦταν: ἡ Decumanus Maximus (Ἐγνατία)<sup>31</sup>, οἱ δύο Cardines (πάροδοι Α καὶ Γ) καὶ ὁ ἀρχαιότερος «Μακεδονικός» τάφος ἀπὸ νότια. Ἀπὸ ἀνάλογους περιορισμούς δεσμευόταν καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας τῶν μικρῶν κεντρικῶν Θερμῶν τοῦ Tim g a d (πιθανὸν 2ος μ.Χ. αἰ.), καθὼς τὸ διαθέσιμο οἰκόπεδο, μιὰ νησίδα 20 × 24 μ. περίπου, περιβαλλόταν καὶ ἀπὸ τις τέσσερις πλευρὲς ἀπὸ δρόμους. Ἔτσι τοποθέτησε τὸ μικρὸ teridarium καὶ τὸ μεγάλο frigidarium μὲ τὴν πισίνα (natatio), στὰ ἀνατολικά τῶν ἄλλων θερμῶν δωματίων, καταλαμβάνοντας τὸ χῶρο τῆς παλαιστρας<sup>32</sup>. Τὰ ἀποδυτήρια μὲ ἀγκυροὺς κατέλαβαν οὐσιαστικά τοὺς δύο στενοὺς διαδρόμους, πού περιβάλλουν ἀπὸ ἀνατολικά καὶ νότια τὸ frigidarium.

### Ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῶν χώρων τοῦ βαλανείου

#### Εἴσοδοι - Θυρωεῖο

Ἀπὸ τις τρεῖς εἰσόδους πού ἀνοίγονται στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, μόνο αὐτὴ πού βρίσκεται στὴ βόρεια πλευρὰ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς κύρια (σχ. 2α, πίν. 2β). Ἡ διαμόρφωσή της εἶναι μνημειακὴ καθὼς σχηματίζεται πυλώνας ἀνάμεσα στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἐσωτερικὸ ἀνοιγμα. Ὅμοια παραδείγματα σὲ Θέρμες ὑπάρχουν πολλά, θὰ μπορούσαμε δὲ νὰ ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τις Κεντρικὲς ἀλλὰ καὶ τις Σταβιανὲς Θέρμες τῆς Πομπηίας<sup>33</sup>. Ὡς αἰτία γιὰ τὴ διαμόρφωση αὐτὴ στοὺς Φιλίππους πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὄχι μόνο ἡ ἐπιδίωξη γιὰ μεγαλοπρέπεια ἀλλὰ καὶ ἡ ὄλη ὀργάνωση τοῦ σχεδίου τοῦ συγκροτήματος, πού προέβλεπε ἐσωτερικὰ γύρω ἀπὸ τὴν παλαιστρα τὴν ἀνάπτυξη βοηθητικῶν χώρων<sup>34</sup>. Ὁ πυλώνας, διαστ. 3 × 2.60 μ., ἔφερε δάπεδο στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες. Ἡ κάλυψή του γινόταν μὲ ἡμικυλινδρική μᾶλλον καμάρα<sup>35</sup>.

διακόσμησης). Τὸ πιὸ τυπικὸ παράδειγμα, κατὰ τὸν Ἰταλὸ καθηγητὴ, τὸ ἀποτελοῦν οἱ Θέρμες τοῦ Forum τῆς Ostia. Βλ. R.A. STACCIOLI, *Sugli edifici termali minori*, ὁ.π., σ. 276-277.

31. Ἴσως θὰ ἦταν σωστότερο νὰ ὀνομάσουμε τὴν Ἐγνατία Decumanus Superiore, δίνοντας παράλληλα τὸ ὄνομα τῆς Decumanus Inferiore στὴν ἐμπορικὴ ὁδὸ. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ πρώτη βρίσκεται σὲ διαφορετικὸ ὑψόμετρο, πιὸ ὑψηλά, ἀπὸ τὴ δεύτερη.
32. Βλ. D. KRENCKER-E. KRÜGER, *Die Trierer Kaiserthermen*, ὁ.π., 225-226, εἰκ. 318. Καὶ στὶς ἀνατολικὲς θέρμες τῶν Δελφῶν ἡ ἐσωτερικὴ διάρθρωση τῶν «οἰκῶν» ἔπρεπε νὰ ὑποταχθεῖ στοὺς ἐξωτερικοὺς περιορισμούς, βλ. S. CHARITONIDIS-R. GINOUVÈS, *Bain romain de Zevgolatia*, *BCH* 79 (1955) 103, σημ. 1.
33. Βλ. ὑποσημειώσεις 28 καὶ 29.
34. Τὰ δωματῖα πού ἀναπτύσσονται στὶς δύο πλευρὲς τῶν Θερμῶν τῆς Πομπηίας, πού ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω, ἔχουν εἰσόδους πάνω στοὺς δρόμους καὶ ἦταν καταστήματα.
35. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκε πλῆθος μεγάλων πλίνθων. Οἱ κεραμίδες, στρωτήρες καὶ καλυπτήρες, πού βρέθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο, προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ τις στέγες τῶν διπλανῶν χώρων (*ΠΑΕ* 1962, 170) καὶ τὴν ἀμφικυλινὴ στέγη πού κάλυπτε τὴν καμάρα.



Ἡ θύρα πού βρίσκεται στό δυτικό τοῖχο τῆς υπόστυλης αἴθουσας 17, πλ. 1.60 μ., χρησιμοποιόταν πιθανόν ὡς δευτερεύουσα μέχρι τήν ἐποχή τῆς κατασκευῆς τῆς τρίκλιτης στοᾶς τοῦ Ὁκταγώνου (ἴσως στό πρῶτο μισό τοῦ 7ου αἰ.), ὁπότε καί ἐντοιχίστηκε. Τέλος, ἡ μικρή θύρα, πλ. 0.90 μ. στό νότιο τοῖχο τοῦ προπυγείου τοῦ βαλανείου (χῶρος 10) πρέπει νά ἀνήκει στήν ἐποχή τῆς κατασκευῆς τοῦ Βαπτιστηρίου καί ἀντικατέστησε μᾶλλον ἄλλη παλιότερη, πού βρισκόταν λίγο πιο νότια καί ἐξυπηρετοῦσε τὰ *praefurnia* συνδέοντάς τα μέ τήν ἀποθήκη ξύλων καί ἡ ὁποία ἀργότερα παραχώρησε τή θέση της στό Βαπτιστήριον<sup>36</sup>. Θύρα πού ἀνοίγόταν παλιότερα στό δυτικό τοῖχο τοῦ ἀποδυτηρίου τοῦ Βαπτιστηρίου, πλ. 2.50 μ., προοριζόταν γιά τή σύνδεση τοῦ χώρου μέ τήν πάροδο Γ. Τό μεγάλο πλάτος της χρειαζόταν γιά τήν ἀνετη διέλευση τῶν φορτωμένων ζώων. Φυσικά ἀργότερα, ὅταν ὁ χῶρος μετασκευάστηκε σέ ἀποδυτήριο τοῦ Βαπτιστηρίου, ἡ θύρα ἔκλεισε.

Τό δυτικά ἀπό τόν πυλώνα δωμάτιο (διαστ. 3.70 × 2.70 μ.) τὸ ταυτίσαμε μέ τὸ θυρωρεῖον<sup>37</sup> τοῦ Βαλανείου (σχ. 2α, χῶρος 15). Ἡ ἐπικοινωνία τῶν δύο χώρων γινόταν μέ θύρα πλ. 2.40 μ. τῆς ὁποίας τὸ ὑψηλὸ κατώφλι φέρει βαθειᾶς κοιλάνσεις ἀπὸ μακροχρόνια καί συνεχή χρήση. Ἴχνη στό μέσο τοῦ κατωφλίου καθὼς καί τὸ μεγάλο ἄνοιγμά της (βλ. ΠΑΕ 1962, 170-171) βεβαιώνουν ὅτι ἡ θύρα ἦταν δίφυλλη καί ὅτι πιθανόν ἔφερε στό μέσο ξύλινο σταθμό. Δεύτερη θύρα, πλ. 2.35 μ., στό νότιο τοῖχο τοῦ θυρωρείου ὁδηγεῖ στήν παλαίστρα. Ἡ διαφορά τῆς φθορᾶς τῶν δύο κατωφλίων (τῆς νότιας θύρας τὰ ἴχνη εἶναι ἐλάχιστα) βεβαιώνει πὼς τὸ κατώφλι τῆς νότιας θύρας μᾶλλον ἀντικαταστάθηκε σέ ἐποχή μεταγενέστερη. Πάντως πρέπει νά σημειωθεῖ πὼς καί τὰ δύο χρησιμοποιήθηκαν στό θυρωρεῖο σέ δεύτερη χρήση.

#### Παλαίστρα - Στοᾶς - Ἐλαιοθέσιο (σχ. 2α-β, εἰκ. 2α-β)

Ἡ χῶρος 18 (σχ. 2α-β) πού ἐκτείνεται νότια ἀπὸ τήν κύρια εἴσοδο καί μέχρι τὸ βόρειο τοῖχο τῶν θερμῶν χώρων ἀποτελεῖ τήν ὑποτυπώδη παλαίστρα τοῦ Βαλανείου<sup>38</sup>. Ἀπὸ ἀνα-

36. Τοῦτο βεβαιώθηκε ἀπὸ τομῆς πού ἔγιναν στό χῶρο τοῦ Κατηχομενείου. Σέ δύο σημεία καί σέ βάθος 0.10-0.20 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ὑποτιθέμενο δάπεδο βρέθηκαν στάχτες μέ κάρβουνα πού ὀφείλονται στήν προσωρινή ἐναπόθεσή τους πρὶν ἀπὸ τήν τελικὴ ἀποκομιδὴ (βλ. ΠΑΕ 1982, 37). Σέ ἀντίστοιχη θέση πρέπει νά βρισκόταν καί ἡ ἀποθήκη ξύλων καί στάχτης στό λουτρό τῆς Τυνδαρίδος τῆς βόρειας Σικελίας· βλ. L. BERNABÒ BREA - M. CAVALIER, Tindari-Area Urbana. L'insula IV e le strade che le circondano, *Bollettino d'Arte* 50(1965) 207, εἰκ. 19.

37. Δὲν εἶναι δυνατό νά κατανοήσει κανεὶς τήν ὑπαρξὴ τῆς θύρας στό δυτικό τοῖχο τοῦ πυλώνα ἂν δὲν ταυτίσει τὸ χῶρο 15 μέ τὸ θυρωρεῖο, γιὰ τὴν θὰ μπορούσαν κάλλιστα οἱ λουόμενοι νά μπαίνουν στήν παλαίστρα ἀπὸ τὴ νότια θύρα τοῦ πυλώνα. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ εἴσοδος στὰ λουτρά ἐπιτρεπόταν μέ τήν καταβολὴ ὀρισμένου ἀντίτιμου [βλ. R. MEIGGS, *Roman Ostia* (Oxford<sup>3</sup> 1973) 405], πού τὸ ὕψος του κυμαίνονταν ἀνάλογα κατὰ τοὺς διάφορους αἰῶνες. Στὴ Ρώμη τὸ ἀντίτιμο τοῦ *Balnearium* (βαλανικόν, ἐπίλουτρον) δὲν ὑπερέβαινε τὸ 1/4 τοῦ ἄσσαριου (*quadrans*), βλ. PAULY-WISSOWA, *RE*, λ. *Bäder*, στ. 2749, καί Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. Δ' (Ἀθήναι 1951) 459. Ὑψηλότερο ἀντίτιμο καταβαλόταν κατὰ τήν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ καί ἰσοδυναμοῦσε μέ δύο δηνάρια. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης κάνει λόγο γιά τρεῖς ὀβολούς, καί αἰγυπτιακὸς πάπυρος τοῦ 6ου αἰ. ἀναφέρει δώδεκα νοῦμια, βλ. A. BERGER, *Das Bad in der byzantinischen Zeit* (München 1982) 124.

38. Ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. ἡ παλαίστρα δὲν ἀποτελοῦσε πάντα ἀναγκαῖο συμπληρωματικὸ στοιχεῖο τῶν λουτρῶν, βλ. F. KRETZSCHMER, *Die Entwicklungsgeschichte des Antiken Bades und das Bad auf den Magdalensberg*, ὅ.π., 32-35. Ἔτσι σέ ἄλλα λουτρά ὑπάρχει καί σ' ἄλλα ὄχι. Πάντως δὲν λείπει ἀπὸ κανένα αὐτοκρατορικὸ λουτρό τῆς Ρώμης. Ἀπουσιάζει ἢ εἶναι προσαρμοσμένη στὸν ὑπάρχοντα χῶρο σέ πολλὰ μικρὰ καί ἐπαρχιακὰ λουτρά, βλ. D. KRENCKER-E. KRÜGER, *Die Trierer Kaiserthermen*, ὅ.π. 186.

τολικά, βόρεια και δυτικά περικλείεται από τρεις ισοπλατείς (άνοιγμα 3.20 μ.) στοές. Στη δυτική πλευρά, πέρα από τη στοά, υπάρχει ιδιαίτερος χώρος (17) πλ. 5.90 μ. που είναι κλειστός και σχηματίζεται από δύο κίονες ανάμεσα σε παραστάδες<sup>39</sup>. Βρέθηκε κατά χώραν ή βάση του ενός κίονα (πίν. 2β) και τα ίχνη της δεύτερης προς βορράν της προηγούμενης, καθώς και οι βάσεις των δύο παραστάδων και το επίκρανο της βόρειας, που διακοσμείται με μαλακή άκανθα (ΠΑΕ 1961, 74, εικ. 4). Άνάμεσα στους πεσσούς και κίονες της στοάς αυτής, εκτός από το πρώτο από τα βόρεια άνοιγμα, υπήρχαν θωράκια πάχους 0.16 μ. που έκλειναν τα μετακίονια. Στο βόρειο άνοιγμα, όπως δείχνουν τα ίχνη στο στυλοβάτη και οι τόρμοι, πρέπει να υπήρχε μεταλλικό κάγκελο. Από την ανατολική στοά (πίν. 2β-3α) έχουν σωθεί και οι τρεις βάσεις, από τη βόρεια τα ίχνη των βάσεων και από τη δυτική μόνο ή υποθεμελίωση του στυλοβάτη. Παραστάδες στις άκρες των στοών δεν έχουν σωθεί και τα μετακίονια είναι άνισα: στην ανατολική στοά το νότιο έχει πλάτος 2.10 μ., το μεσαίο 2.10 μ., το επόμενο 2.40 μ., και το βόρειο 2.80 μ. Μέσα στο τελευταίο έχει δημιουργηθεί μια υδραυλική κατασκευή για το πλύσιμο των ποδιών και το στέγνωμα εκείνων που έπαιρναν ψυχρό μπάνιο στην *piscina frigida*. Οι κίονες του δυτικού κλειστού χώρου έχουν διάμετρο 0.67 μ. (διάμ. πλίνθου 0.80 μ.). Το δάπεδο του υπαιθρου ανάμεσα στις κιονοστοιχίες χώρου ήταν αρχικά στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, κατά τις διάφορες όμως επισκευές και συμπληρώσεις που έγιναν αργότερα χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι.

Δεν βρέθηκαν δάπεδα ούτε στο μεγάλο δυτικό υπόστυλο χώρο, ούτε και στο προς βορράν δωμάτιο (6 × 2.80 μ.) με το οποίο επικοινωνεί με δίβλολο άνοιγμα (πλ. 3.50 μ.). Στο δωμάτιο αυτό (άρθρ. 16) βρέθηκαν κομμάτια από μεγάλους πίθους καθώς και δύο στρογγυλά καπάκια από σχιστόλιθο. Το μεγάλο άνοιγμα επικοινωνίας των δύο χώρων καθώς και οι δύο πίθοι μας υποχρέωσαν να ταυτίσουμε το δωμάτιο με το *Ἐλαιοθέσιο*, που σύμφωνα με τον Βιτρούβιο υπήρχε στις παλαιστρες<sup>40</sup>. Ο υπόστυλος χώρος για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω πρέπει να χρησιμοποιόταν κατά την πρώτη φάση του συγκροτήματος του λουτρού ως βοηθητικός χώρος άθλησης και μάλλον ήταν στρωμένος με άμμο. Όλοι οι νεωτερικοί και πρόχειροι τοίχοι που βρέθηκαν στο χώρο αυτό αποτελούν υπολείμματα μεταγενέστερων εγκαταστάσεων που χρονολογούνται μάλλον μετά την καταστροφή του συγκροτήματος.

Ἀνατολικά από τον πυλώνα (σχ. 2α) βρίσκεται η *natatio frigida* της παλαιστρας (χώρος 14, διαστ. 2.80 × 3.90 μ.). Φέρει στη νότια πλευρά κατάφλι, που το αποτελούν δύο τμήματα στυλοβάτη σε δεύτερη χρήση, και έσωτερικά μπροστά σ' αυτό υπάρχει σκαλοπάτι ύψους 0.38 μ. Πάνω στο κατάφλι, όπως φαίνεται από τα ίχνη κορασανιοῦ, πρέπει να υπήρχε στηθαίο πλ. 0.30 μ. και ύψους το λιγότερο 0.40-0.50 μ. που βρισκόταν στην έξωτερική περασιά του τοίχου. Το πλάτος του επιτρέπει να αφήνει στο έσωτερικό μέρος του κατωφλιού ένα τμήμα πλάτους 0.20-0.25 μ. που χρησιμοποιόταν ως πρώτο σκαλοπάτι από τους λουομένους, οι οποίοι για να μπουν στην πισίνα έπρεπε να δρασκελίσουν το στηθαίο. Οι τοίχοι της πισίνας φέρουν παχύ υδραυλικό κονίαμα και ο πυθμένας της είναι στρωμένος με πλά-

39. Ο ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1961, 74, αναφέρει ότι είχε βρει τα ίχνη ὄχι μιᾶς, ἀλλὰ δύο βάσεων (εκτός ἀπὸ αὐτὴ πού βρίσκεται κατὰ χώραν). Ὅπωςδὴποτε πρόκειται γιὰ σφάλμα. Τὸ μετακίονιο ἐξάλλου δὲν εἶναι 3 μ. ἀλλὰ 2.60 μ.

40. Γιὰ τὸ τί μπορούσε νὰ υπῆρχε στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς παλαιστρας βλ. VITRUVIUS, *De Architectura*, V, Η, 2· ἐπίσης βλ. J. DELORME, *Étude architecturale sur Vitruve V*, 11, 2, BCH 73(1949) 392-420. Γιὰ τὴν *παλαιστρα* καὶ τὸ *γυμνάσιο* στὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ βλ. ST. LLOYD GLASS, *Palaistra and Gymnasium in Greek Architecture*, University of Pennsylvania, University Microfilms, Ann Arbor (Michigan 1968).

κωση στεγανοποιημένη με κορασάνι. Ἡ ὀπή ἀποχέτευσης βρίσκεται στὴ ΒΑ γωνία, στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Φαίνεται δὲ ὅτι παροχέτευε τὰ νερὰ στὸν ὄχετό, ποὺ μάζευε τὶς ἀκαθαρσίες τῶν ἀποχωρητηρίων. Τοῦτο εἶναι πολὺ φυσικὸ καὶ γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ νεροῦ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀποφυγὴ κατασκευῆς δευτέρου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ<sup>41</sup>. Τὸ ὕψος τοῦ νεροῦ, ποὺ θὰ κάλυπτε καὶ ἓνα τμήμα τοῦ στηθαίου, δὲν πρέπει νὰ ὑπερέβαινε τὸ 1.20-1.30 μ.<sup>42</sup> Πρὸς τὴν ἀποψη, ὅτι ἡ δεξαμενὴ χρησιμοποιόταν ὡς piscina frigida, συνηγορεῖ καὶ ἡ ὑπάρχουσα ἔξω ἀπ' αὐτὴν κατασκευὴ. Εἶναι ἓνας χῶρος, διαστ. 3 × 2.70 μ. στρωμένος με χονδρὲς πλάκες καὶ ὑπερψωμένος ἀπὸ τὸ δάπεδο κατὰ 0.15 μ., ποὺ ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρὲς φέρει περιχέλωμα πλ. 0,30 μ. Στὴ ΒΑ ἄκρη ὑπάρχει καὶ φορητὴ μαρμάρινη λεκάνη. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἔπλεναν τὰ πόδια τους οἱ ἀθλούμενοι πρὶν μποῦν στὴν πισίνα. Στὴ ΝΔ γωνία καὶ στὸ περιχέλωμα τῆς νότιας πλευρᾶς φέρει χονδρὰ λαξεύματα με καλέμι γιὰ νὰ ἀποφεύγονται τὰ ὀλισθήματα τῶν λουομένων. Ὅπῃ γιὰ τὴν ἀπορροὴ τῶν νερῶν ὑπάρχει στὴ δυτικὴ πλευρά. Ἡ ὕδρευση τῆς πισίνας γινόταν με μολύβδινο σωλήνα, ποὺ τοποθετημένος σὲ κοίτη διέσχισε τὴν Ἐγνατία ἀπὸ Β πρὸς ΝΑ καὶ ἔφθανε στὸ βόρειο τοῖχο, τὸν ὁποῖο διαπερνοῦσε σὲ ὕψος 1.25 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ἐξέδρας.

Ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ στοὰ τῆς παλαίστρας βρίσκεται τὸ frigidarium καὶ πρὸς τὰ νότια τὸ tepidarium, με τὰ ὁποῖα ἔχει ἄμεση ἐπικοινωνία. Τὸ μεγαλύτερο χῶρο τοῦ frigidarium (πίν. 5β) τὸν καταλαμβάνει ἡ piscina frigida καὶ ὁ προθάλαμός της ἀφήνοντας γιὰ ἀποδυτήριο ἓνα χῶρο 5.30 × 3.50 μ.<sup>43</sup> Φαίνεται, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ὅτι σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ ὁ χῶρος 2 τοῦ frigidarium-ἀποδυτηρίου δὲν ἐπαρκοῦσε, γι' αὐτὸ κρίθηκε ἀπαραίτητη ἡ ἐπέκταση τοῦ ἀποδυτηρίου μέσα στὴ στοὰ<sup>44</sup>. Κατὰ τὸ μήκος τῆς στοᾶς καὶ περίπου στὸ μέσο, κοντὰ στὸ μεσαῖο καὶ νότιο κίονα (πίν. 3α), εἶχε κατασκευασθεῖ χαμη-

41. Κάτι ἀνάλογο συνέβαινε στὶς Θέρμες τοῦ Forum στὸ Ercolano. Τὰ ἀποχωρητήρια καθαρίζονταν με τὰ νερὰ τῆς πισίνας τοῦ frig. ποὺ παροχετεύονταν με μολύβδινο σωλήνα, βλ. A.-M. DE Vos, *Pompei-Ercolano-Stabia* (Roma-Bari 1982) 296-297.

42. Ὁ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ (ΠΑΕ 1962, 171) προβληματίζεται ὅσον ἀφορᾷ στὸ χαρακτηρισμὸ τῆς πισίνας. Ὅμως εἶναι βέβαιο, ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὴ δεξαμενὴ (ἀποθήκη) νεροῦ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ λουτροῦ. Ἡ θέση της καὶ ἡ πρόσβαση ποὺ ὑπάρχει στὸ νότιο τοῖχο συνηγοροῦν γι' αὐτὸ. Ἐξ ἄλλου ἡ στάθμη τοῦ πυθμένα της καὶ ἡ στάθμη στὴν ὁποία θὰ ἔφτανε τὸ ἀποθηκευόμενο νερὸ ἀποκλείουν, καὶ γιὰ λόγους καθαρὰ ὑδραυλικῆς τὴν τροφοδοσίᾳ τῶν λεβήτων ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ αὐτὴ.

43. Ἐδῶ δηλαδὴ συνέβαινε τὸ ἀντίθετο ποὺ παρατηροῦμε σὲ ἄλλα λουτρά. Π.χ. στὶς Θέρμες τῆς Σταβίας καὶ τῆς Ἀγορᾶς τῆς Πομπηίας τὸ ἀποδυτήριο καταλαμβάνει πολὺ μεγαλύτερο χῶρο ἀπὸ τὸ frigidarium. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὶς μικρὲς ἀνατολικὲς Θέρμες τοῦ Timgad, βλ. σημ. 28 καὶ 29, καὶ D. KRENCKER-E. KRÜGER, *Die Trierer Kaiserthermen*, ὁ.π., 226, εἰκ. 319. Αὐτὲς δηλαδὴ οἱ Θέρμες, καθὼς καὶ πολλὲς ἄλλες, θεωροῦν ὡς προσὸν τοῦ Ἀποδυτηρίου τὸ νὰ εἶναι "laxum et hilare" (εὐρύχωρο καὶ εὐχάριστο), ὅπως δηλαδὴ τὸ ὀνομάζει ὁ Πλίνιος ὁ Νεώτερος, *Ἐπιστολές*, V,6,25. Γεγονὸς πάντως εἶναι, ὅτι στὰ μεταγενέστερα λουτρά, ἀλλὰ κυρίως στὰ βυζαντινὰ καὶ στὰ τουρκικὰ, οἱ διαστάσεις τῆς αἴθουσας αὐτῆς μεγαλώνουν καὶ ἀποκτᾷ τὸ ἀποδυτήριο μεγαλύτερη σπουδαιότητα, βλ. ABD EL MOHSEN-EL KHASHĀB, *Ptolemaic and Roman Baths of Kōm El Ahmar* (Κάιρο 1949) 24 (*Supp. aux Annales du Service Antiquités de l'Égypte*, Cahier No 10). Γιὰ τὰ ἀποδυτήρια στὰ ρωμαϊκὰ λουτρά βλ. D. KRENCKER-E. KRÜGER, ὁ.π., 185-186.

44. Ἡ ἐπέκταση τοῦ ἀποδυτηρίου μέσα στὴν ἀνατολικὴ στοὰ τῆς παλαίστρας δὲν πρέπει νὰ μᾶς φαίνεται παράξενο, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ πὼς καὶ σὲ ἄλλα, ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, μικρὰ λουτρά, κυρίως τῆς Γερμανίας, χρησιμοποιόταν ὡς ἀποδυτήριο ξύλινη κατασκευὴ, ποὺ μπορούσε νὰ ἦταν ἓνα ἀπλὸ προστώο ἢ καὶ περιστοὸς αὐλῆς. Βλ. D. BAATZ, *Römische Bäder mit Hölzerner Apodyterien*, *Archäol. Korrespondenzblatt* 3(1973) 345-350. Καὶ τὸ ρωμαϊκὸ λουτρὸ στὴν Ἐμμαοῦς (2ος μ.Χ. αἰ.) πρέπει νὰ εἶχε κάποια ξύλινη στοὰ ὡς ἀποδυτήριο, γιὰ τὸ μικρὸ frigidarium δὲν ἦταν δυνατό νὰ χρησιμοποιόταν καὶ ὡς ἀποδυτήριο, βλ. M. GICHON, *The Roman Bath at Emmaus. Excavations in 1977*, *Israel Exploration Journal* 29(1979) 101-110.



λός τοίχος-πάγκος μήκους 3 μ. για την εναπόθεση τῶν ρούχων τῶν λουομένων<sup>45</sup>. Ἡ ἐπέκταση τοῦ ἀποδυτηρίου στὴ στοὰ ἐξυπηρετοῦσε ὄχι μόνο αὐτοὺς ποὺ θὰ ἔπαιρναν θερμὸ λουτρό, ἀλλὰ πιθανὸν καὶ τοὺς ἀθλουμένους στὴν παλαίστρα. Τὸ δάπεδο τῆς στοᾶς, ὅπως φαίνεται σὲ μερικὰ σημεῖα, ἦταν στρωμένο μὲ πλίνθους.

### **Frigidarium** (χῶρος 1)

Μὲ δύο θύρες, ποὺ βρίσκονται στὸν τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῆς παλαίστρας, εἰσέρχεται κανεὶς στὸ frigidarium καὶ στὸ ἀποδυτήριο (πίν. 5β), ποὺ συνολικὰ καταλαμβάνουν ἔκταση 10 × 5.30 μ. Τὰ ἀνοίγματα, τὸ βόρειο πλάτους 1.60 μ. καὶ τὸ νότιο 1.15 μ., φέρουν κατώφλια σὲ δεύτερη χρήση. Τὰ θυρόφυλλα, δύο στὸ πρῶτο καὶ ἓνα στὸ δεύτερο, ἀνοίγαν πρὸς τὰ μέσα. Οὐσιαστικὰ τὸ frigidarium - ἐὰν πράγματι ὁ νότιος χῶρος του (2) ποὺ φέρει μαρμαροθετήματα χρησιμοποιόταν ὡς ἀποδυτήριο - ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ἓνα προθάλαμο διαστ. 5.30 × 2 μ. καὶ τὴν πισίνα διαστ. 5.30 × 3.90 μ. Ἡ πισίνα βάθους 0.60 μ. ἦταν στρωμένη, ὅπως καὶ ἐκείνη τῆς παλαίστρας, μὲ ἀνισομεγέθεις μαρμάρινες πλάκες καὶ ἔφερε ὀρθομαρμάρωση. Στὴ νότια πλευρὰ ὑπάρχει σκαλοπάτι. Ἐὰν ὑπολογίσει κανεὶς ὅτι στὴν ἴδια πλευρὰ ὑπῆρχε καὶ στηθαῖο ὕψ. 0.60 - 0.70 μ., τότε ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὸ νερὸ θὰ ἔφτανε σὲ ὕψος 1.20 - 1.30 μ. Ὑπολείμματα τοῦ στηθαίου σώζονται καὶ σήμερα. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ πυθμένα ὑπάρχει μολύβδινος ἀγωγὸς διαμ. 0.06 μ. ποὺ ἀποχέτευε τὰ νερὰ στὸν κεντρικὸ ἀγωγὸ τῆς παρόδου Α'. Στους ἀρμούς τοῦ δαπέδου καὶ τῆς ὀρθομαρμάρωσης χρησιμοποιήθηκε ὑδραυλικὸ κονίαμα γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν διαρροῶν<sup>46</sup>. Στὸ βόρειο τοῖχο τῆς δεξαμενῆς καὶ σὲ ὕψος 1.60 μ. ἀπὸ τὸν πυθμένα ἀνοίγονται τρεῖς κόγχες σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη (στὰ ΠΑΕ 1964, 177 γίνεται λόγος γιὰ δύο μόνο κόγχες). Στὴν ποδιὰ τῆς κεντρικῆς, ποὺ εἶναι ἡμικυκλικῆς διατομῆς (οἱ ἄλλες εἶναι ὀρθογώνιες), βρέθηκε νόμισμα ποὺ χρονολογεῖ τὸν ἐντοιχισμό καὶ τὴν ἀχρήστευσή της<sup>47</sup>. Πολὺ πιθανὸν στὴν κόγχη αὐτὴ νὰ ἀπέληγε ὁ μολύβδινος σωλῆνας παροχῆς νεροῦ<sup>48</sup>, ἐνῶ στὶς διπλανὲς πρέπει νὰ εἶχαν τοποθετηθεῖ προτομές. Ἡμικυκλικὴ κόγχη ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ προθαλάμου (διαμ. 1.10 μ. καὶ βάθ. 0.60 μ.). Καὶ αὐτὴ θὰ εἶχε κατασκευασθεῖ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν λύχνων<sup>49</sup>. Ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ προθαλάμου τῆς πισίνας, ποὺ πιθανὸν θὰ ἦταν στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες, δὲν σώθηκε τίποτα.

45. Σὲ πολλὰ ἄλλα ἀποδυτήρια ὑπάρχουν στοὺς τοίχους τετράγωνες κόγχες γιὰ τὸ κρέασμα τῶν ρούχων, βλ. A.-M. DE Vos, *Pompei-Ercolano-Stabia*, ὁ.π., 200.

46. Ἡ στεγάνωση μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ποὺ εἶναι κανόνας στὰ ρωμαϊκὰ λουτρά, ἦταν γνωστὴ ἤδη στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ.

47. Δὲν ἦταν δυνατὸ στὴν κόγχη νὰ ὑπῆρχε φωτιστικὴ θυρίδα (βλ. ΠΑΕ 1964, 177). Ὁ βορείως τῆς δεξαμενῆς διάδρομος τῶν ἀποχωρητηρίων ἦταν στεγασμένος μὲ ἐλλιπὴ ὀπωσδήποτε φωτισμό. Γιὰ τὸ εὐρεθὲν νόμισμα καὶ γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ παρέχει στὴ χρονολόγηση τοῦ λουτροῦ θὰ γίνει λόγος παρακάτω.

48. Ἀπὸ σωλῆνες τοποθετημένους σὲ κόγχες χυνόταν τὸ νερὸ καὶ στὴν πισίνα τοῦ frigidarium τῶν Κεντρικῶν Θερμῶν τῆς Πομπηίας, βλ. A.-M. DE Vos, *Pompei-Ercolano-Stabia*, ὁ.π., 208. Οἱ ἄλλες δύο ὁπὲς στὸ βόρειο τοῖχο ποὺ εἶχε δεῖ ὁ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴν παροχὴ καὶ ἀποχέτευση τῶν νερῶν, βλ. ΠΑΕ 1974, 176.

49. Οἱ ὄρες λειτουργίας τῶν ρωμαϊκῶν λουτρῶν περιορίζονταν κυρίως ἀνάμεσα στὶς 1-2 μ.μ. (8η-9η ὥρα τῆς ἡμέρας) καὶ τὴ Δύση τοῦ ἡλίου. Ὅμως ἀπὸ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. ἡ λειτουργία τους παρατάθηκε καὶ τὶς νυκτερινὲς ὄρες. Τὴ συνήθεια αὐτὴ ἀκολούθησαν καὶ οἱ βυζαντινοί. Βλ. J. MARQUARDT-TH. MOMMSEN, *Handbuch der röm. Altertümer*, VII,1. *Das Privatleben der Römer* (Leipzig 1886) 270-271, καὶ λεξ. DAREMBERG-SAGLIO, στὸ λ. *Balneum*, 663.



συνήθως διακοσμοῦσαν τοὺς οἴκους τῶν Θερμῶν<sup>53</sup>. Ἡ στέγαση τοῦ ἐνιαίου αὐτοῦ χώρου τοῦ frigidarium-ἀποδυτηρίου πρέπει νὰ γινόνταν μὲ δίρριχτη στέγη, καὶ τοῦτο ὄχι γιατί οἱ τοῖχοι του ἦταν ἀνίσχυροι γιὰ νὰ φέρουν καμάρια ἀλλὰ κυρίως γιατί ἔπρεπε νὰ ἐναρμονιστεῖ μὲ τὴ στέγη τοῦ ὑπόστυλου χώρου ποὺ βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς παλαιστρας. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ἐξάλλου, ὅτι οἱ ψυχροὶ χῶροι τῶν λουτρῶν ἦταν συνήθως καλυμμένοι μὲ ξύλινη στέγη.

### Tepidarium I (χώρος 3)

Θύρα πλάτους 1.70 μ. στὴ δυτικὴ ἄκρη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ἀποδυτηρίου ὁδηγεῖ στὸ εὐρύχωρο tepidarium (διαστ. 11.50 × 7 μ.) (πίν. 7α). Στὸ ἄνοιγμα διατηρήθηκε κατὰ χώραν τὸ κατώφλι στὸ ὁποῖο θὰ ὑπῆρχε ξύλινη θύρα πλάτους 1.10 μ., ἡ ὁποία ἄνοιγε πρὸς τὸ ἀποδυτήριο. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ βεβαιώσουμε ἂν τὸ κατώφλι κατασκευάστηκε γι' αὐτὴ τὴ θύρα ἢ ἂν χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ σὲ δευτέρη χρῆση. Σίγουρο πάντως εἶναι, ὅτι πρέπει νὰ ἔφερε ὄχι μόνο περιθύρωμα ἀλλὰ καὶ θυρόφυλλο γιὰ νὰ μὴ χάνεται ἡ θερμότητα τοῦ tepidarium, ἀφοῦ οἱ δύο χῶροι εἶχαν ἐντελῶς διαφορετικὴ θερμοκρασία. Μιὰ δευτέρη θύρα, πλάτους 1.60 μ., ποὺ φέρει ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο κατώφλι, βρίσκεται λίγο δυτικότερα καὶ ὁδηγεῖ στὴ στοὰ καὶ στὴν παλαιστρα. Τὸ tepidarium I ἔφερε ὑπόκαυστα. Τὸ δάπεδό του στηριζόταν σὲ τόξα ποὺ γεφύρωναν πεσσίσκους. Οἱ πεσσίσκοι, δέκα ἐλεύθεροι κατὰ τὸ μῆκος (σὺν δύο κολλημένοι στοὺς τοίχους) καὶ ὄχτῳ ἐλεύθεροι κατὰ τὸ πλάτος (σὺν δύο κολλημένοι στοὺς τοίχους), ἦταν χτισμένοι μὲ πλίνθους διαστάσεων 0.30 × 0.30 × 0.055 μ. καὶ ἐδράζονταν πάνω στὸ στρωμένο μὲ τὸ ἴδιο ὑλικὸ δάπεδο<sup>54</sup>. Κατὰ τὸν ἄξονα Β → Ν ἀπέχουν μεταξύ τους 0.70 μ., ἐνῶ κατὰ τὸν ἄξονα Α → Δ ἀπὸ 0.40-0.42 μ. Τὰ τόξα ἔχουν φορὰ ἀπὸ Β → Ν καὶ ἡ κορυφή τους, σὲ τρία ποὺ σώθηκαν, ἔφτανε σὲ ὕψος 0.98 μ.<sup>55</sup> Ἡ

53. Καὶ ὁ ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ (Ἰππίας ἢ Βαλανεῖον, ὁ.π., 5) ἀναφέρει ὅτι στὸ frigidarium τοῦ λουτροῦ τοῦ Ἰππία ὑπῆρχαν εἰκόνες λίθου λευκοῦ τῆς ἀρχαίας ἐργασίας, ἢ μὲν Ἰγυείας, ἢ δὲ Ἀσκληπιοῦ. Τοῦτο ἦταν πολὺ φυσικὸ ἀφοῦ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ οἱ Ῥωμαῖοι θεωροῦσαν τὰ λουτρὰ ὡς χώρους ὑγιεινῆς, ὅπως καὶ τὶς παλαιστρες καὶ τὰ γυμναστήρια. Σὲ ἀρκετὰ λουτρὰ καὶ παλαιστρες ἔχουν βρεθεῖ ἀγάλματα τῶν δύο αὐτῶν θεῶν. Πρόχειρα ἀναφέρω, ὅτι βρέθηκαν σὲ δύο λουτρὰ τῆς Ostia (τῆς Porta Marina καὶ τοῦ Forum), στὴν παλαιστρα ἐνὸς ἑλληνορωμαϊκοῦ Γυμνασίου στὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου, στὰ λουτρὰ τῆς Leptis Magna (ἐποχῆς Ἀδριανοῦ) κ.ἄ. Βλ. R. MEIGGS, *Roman Ostia* (Oxford 1973) 104 καὶ 404· C. VERMEULE III, *Greek Sculpture and Roman Taste* (Ann Arbor 1977) 61, 94· R. PARIBENI, *Gli scavi di Leptis Magna e di Sabratha, Dedalo* V. 3 (1924-1925) 677. Βλ. καὶ F. YEGÜL, *The small city Bath in classical Antiquity*, ὁ.π., 121.

54. Μοῦ φαίνεται πολὺ παράξενο τὸ ὅτι τὸ δάπεδο στὸ ὁποῖο πατοῦν οἱ πεσσίσκοι τοῦ C2 στὸ λουτρὸ τοῦ Ζευγολατιοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ ὄχι ἀπὸ πλίνθους. Στὴν κακοτεχνία μᾶλλον αὐτὴ ὀφείλεται καὶ ἡ ὑποχώρησις τοῦ κυρίως δαπέδου. Βλ. S. CHARITONIDIS-R. GINOUVÈS, *Bain romain de Zevgolatia près de Corinthe*, ὁ.π., 112.

55. Τὸ ὕψος τῶν ὑποκαύστων τῶν σωζόμενων Θερμῶν κυμαίνεται ἀπὸ 0,65-1,04 μ. Ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ (*De architectura* V,10,8) θεωρεῖ καλύτερο τὸ ὕψος τῶν 2,5 ποδῶν, δηλαδὴ περίπου 0,75 μ. Ὁ FAVENTINUS ὁμοίως (βλ. A. CHOISY, *Vitruve, De architectura*, τόμ. 1, 192) κάνει κάποιον διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὰ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ λουτρὰ. Στὰ πρῶτα τὸ ὕψος τῶν ὑποκαύστων πρέπει νὰ φτάνει τὰ 3 πόδια, ἐνῶ στὰ ἰδιωτικὰ τὰ 2,5 πόδια. Τὰ σωζόμενα ὁμοίως παραδείγματα διαφεύδουν καὶ τὸ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟ καὶ τὸν FAVENTINUS. Ἔτσι βλέπουμε πῶς σὲ μιὰ αἴθουσα τῶν λουτρῶν Α' τῆς Ἀντιόχειας τὸ ὕψος φτάνει στὰ 0,67 μ. (βλ. *Antioch on the Orontes*, I, *The Excavation of 1932*, 8), στὴ Μίλητο τὰ 0,95 μ. [βλ. A. VON GERKAN-F. KRISCHEN, *Milet*, Band I, Heft 9, *Thermen und Palaestren* (Berlin 1928) 130], στὶς Barbarathermen τοῦ Trier τὰ 0,94 μ., στὶς αὐτοκρατορικῆς Θέρμες τῆς ἴδιας πόλης τὰ 1,04 μ. (βλ. D. KRENCKER-E. KRÜGER, *Die Trierer Kaiserthermen*, ὁ.π., 363 καὶ 69), στὶς Θέρμες τοῦ Κλάδου τῆς Ὀλυμπίας τὰ 0,80 μ. (βλ. IV. *Bericht über Ausgrabungen in Olympia*, πίν. 24). Ἡ γεφύρωσις τῶν πεσσίσκων μὲ τόξα φαίνεται πῶς δὲν ἦταν καὶ τόσο συνηθισμένη, ἀφοῦ στὴν ἰταλικὴ

κατασκευή του δαπέδου τουωματίου είχε γίνει με ιδιαίτερη φροντίδα: πρώτα συμπληρώθηκαν τα κατά τη γένεση των τόξων τριγωνικά διαστήματα ώστε να φτάσουν το ύψος της κορυφής των τόξων. Πάνω σ' αυτές τις εϋθειές πλέον «γέφυρες» πάτησε ή πρώτη σειρά των πλίνθων του δαπέδου. Δέν μπορώ να βεβαιώσω εάν στο χτίσιμο των μεταξύ των τόξων τριγωνικών διαστημάτων είχε ακολουθηθεί ή ίδια τεχνική την όποία χρησιμοποίησαν στις Θέρμες της Dinogetia, γιατί στα τρία τόξα που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή (τώρα πιά έχουν καταστραφεί) τό τμήμα του δαπέδου είχε πολύ διαταραχθεί<sup>56</sup>. Πάνω στην εϋθεία πλέον επιφάνεια των τόξων είχαν στρωθεί τρεις σειρές πλίνθων, που μαζί με τό συνδετικό ύλικό έφταναν σε ύψος 0.23 μ. περίπου. Δέν γνωρίζω αν ή τελευταία επιφάνεια του δαπέδου είχε καλυφθεί με ψηφιδωτό ή έφερε άλλου είδους στρώση. Κατά την ανασκαφή δέν βρέθηκαν ούτε ψηφίδες από δάπεδο, ούτε πλακίδια μαρμαροθετήματος, ούτε και μικροί πλίνθοι που συνήθως χρησιμοποιούνται για την κατασκευή του opus spicatum και του opus signinum<sup>57</sup>. Δυστυχώς ή έκταση της καταστροφής από τις μετασκευές του χώρου αλλά και τη διαρπαγή των ύλικών μετά την καταστροφή ήταν πολύ μεγάλη.

Δέν είναι δυνατό να βεβαιώσουμε αν ό χώρος εκτός από τό σύστημα με τις suspensurae<sup>58</sup> θερμαινόταν και με tubuli ή με tegulae mammatatae ή με tegulae που ύποστηρίζονταν στους τοίχους με κεραμικά πηνία. Από τα τρία συστήματα θέρμανσης που αναφέραμε βρέθηκε μόνο όρισμένος αριθμός κεραμικών πηνίων που προέρχονταν από τό tepidarium II (χώρος 4) (πίν. 7β) καθώς και tubuli έλλειψοειδούς τομής που προέρχονταν κυρίως από τό caldarium II<sup>59</sup>. Τεμάχια λεπτών μαρμαρίνων πλακών καθώς και καρφιά που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή δηλώνουν ύπαρξη όρθομαρμάρωσης. Στη ΒΑ γωνία τουωματίου και σε βάθος 0.50 μ. μέσα στο πάχος του τοίχου βρέθηκε κατακόρυφος άγωγός κυκλικής διατομής και διαμέτρου 0.18 μ. Ό ανασκαφέας είχε ύποστηρίξει ότι πρόκειται για καπνοδόχο. Τοϋτο θα ήταν πολύ παράξενο, γιατί τό praefurnium του tepidarium βρισκόταν στο μέσο περίπου του δυτικού τοίχου (σε εϋθεία γραμμή δηλαδή ή απόσταση είναι πάνω από

χερσονήσο δέν γνωρίζω, έγώ τουλάχιστον, κανένα δημοσιευμένο παράδειγμα. Σπάνια εφαρμόζεται ό τρόπος αυτός στην Άφρική (στρατιωτικά λουτρά της Lambaesis και μόνο στο caldarium, βλ. D. KRENCKER-E. KRÜGER, *δ.π.*, 208, εικ. 283). Τό ίδιο συμβαίνει και στα λουτρά της Ν. Έλλάδας. Άντίθετα στη Β. Έλλάδα και στη Βαλκανική χερσονήσο γενικά εφαρμόζουν τη στήριξη του δαπέδου σε τόξα (π.χ. στις Θέρμες της Dinogetia, βλ. I. BARNEA, *Les Thermes de Dinogetia*, *δ.π.*, 233, εικ. 6).

56. I. BARNEA, *Les Thermes de Dinogetia*, *δ.π.*, 233, εικ. 6, όπου στο τριγωνικό διάστημα αφήνεται σκόπιμα όπή κατά την έννοια του πλάτους, που είναι χρήσιμη όχι μόνο για τις τυχόν διαστολές αλλά και για την άνετη κυκλοφορία του θερμού άέρα.
57. Πρόχειρα βλ. E. BRÖDNER, *Die römischen Thermen und das Antike Badewesen*, *δ.π.*, πίν. 47b. Τέτοια δάπεδα χρησιμοποιούνται συχνά στα λουτρά αλλά και στις οικίες της Ostia και της Πομπηίας.
58. Όπως είναι γνωστό στα tepidaria εφαρμόζεται συνήθως τό σύστημα θέρμανσης μόνο με ύπόκαυστα (suspensurae). Συνδυασμός του συστήματος αυτού με τό σύστημα θέρμανσης των τοίχων (intercapedo) δέν γίνεται πολύ συχνά. Τοϋτο βέβαια έξαρτάται και από τις κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής όπου βρίσκονται τα λουτρά. Βλ. M. GICHON, *The roman Bath at Emmaus*, *δ.π.*, 107. Από τα 12 tepidaria που έχουν ανασκαφεί στο Ίσραήλ τα 6 ή 7 δέν έχουν κανένα σύστημα θέρμανσης.
59. Η έρευνά μου προς εύρεση όμοιων παραδειγμάτων tubuli σε άλλες θέρμες, κυρίως της ιταλικής χερσονήσου και της Β. Άφρικής, απέβη άκαρπη. Πρός τό παρόν ή μοναδική περίπτωση παρουσιάζεται στο λουτρό του Όκταγώνου. Ό ανασκαφέας ύποστηρίξει (ΙΑΕ 1963, 83), ότι έλλειψοειδούς τομής tubuli «συναντώνται πανταχού του ανασκαπτομένου λουτρώνος». Που βρίσκονται τώρα αυτοί οι tubuli δέν μπορώ να βεβαιώσω, γιατί άποκομίστηκαν μαζί με τα μάζα. Φοβούμαι πάντως πως ό ίσχυρισμός του ανασκαφέα είναι κάπως υπερβολικός, διότι άρκτετές φορές στις εκθέσεις των ΙΑΕ συγγείι τους χώρους.

δέκα μέτρα). Συνήθως οί σωλήνες αυτοί, κυκλικής ή τετράγωνης διατομής τοποθετούνται πίσω από τὰ τοιχώματα τῆς "intercapedinis" σὲ τακτὰ διαστήματα γιὰ νὰ βοηθοῦν στὸ «τράβηγμα» τοῦ θερμοῦ ἀέρα πρὸς αὐτά. Τοῦτο βέβαια, ὅπως εἶναι φυσικό, δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν ἀπορρόφηση μικρῶν ποσοτήτων καπνοῦ καὶ αἰθάλης. Τὸ ὅτι οἱ ἀγωγοὶ αὐτοὶ εἶχαν ὡς κύριο προορισμὸ νὰ βοηθοῦν στὸ «τράβηγμα» τοῦ θερμοῦ ἀέρα πρὸς τὶς intercapedines ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν πυκνὴ αἰθάλη ποὺ βρέθηκε στὸ δάπεδο κάτω ἀπὸ τὸ στόμιό του. Ὁ συνδυασμὸς τῆς intercapedinis καὶ τῶν καθέτων ἀγωγῶν εἶναι κάτι τὸ συνηθισμένο στὰ ρωμαϊκὰ λουτρά τῆς Ἑλλάδας ἀλλὰ σχετικὰ σπάνιο στὸ σύνολο τῶν λουτρῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου<sup>60</sup>. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κάθετου αὐτοῦ ἀγωγοῦ καθὼς καὶ ἡ πληροφορία τοῦ ἀνασκαφέα, ὅτι ἐλλειψοειδοῦς τομῆς tubuli «συναντῶνται σχεδὸν πανταχοῦ τοῦ ἀνασκαπτομένου λουτρῶνος» (ΙΑΕ 1963, 83) τῶν Φιλίππων, μᾶς ὑποχρεῶνουν νὰ ὑποστηρίξουμε, ὅτι ὁ χῶρος θερμαινόταν μὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τοὺς tubuli. Ἡ κατασκευὴ ἐξάλλου μόνο ἐνὸς ἀγωγοῦ ποὺ ἀπλῶς βοηθοῦσε στὸ «τράβηγμα» ἐνισχύει αὐτὴ τὴν ἄποψη, γιὰτὶ εἶναι γεγονὸς πὼς τὸ σύστημα μὲ tubuli (κυκλικῆς, τετράγωνης ἢ ἐλλειψοειδοῦς τομῆς) «τραβᾷ» καλύτερα ἀπ' ὅ,τι αὐτὸ μὲ tagulae mammatae, ὥστε ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν τέτοιων ἀγωγῶν εἶναι μᾶλλον περιττή.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ χώρου προβληματίζε τὸν ἀνασκαφέα ἐξ αἰτίας τοῦ μεγάλου πάχους του (2 μ.). Ἀπὸ ἔρευνα ποὺ πραγματοποιήσαμε τὸ 1981 διαπιστώθηκε, ὅτι τοῦτο ἦταν δικαιολογημένο, ἀφοῦ μέσα στὸν τοῖχο καὶ σὲ ὕψος 0.77 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν ὑποκαύστων ἀνοίγονταν ἀρχικὰ τρεῖς κόγχες-πύελαι τετράγωνης διατομῆς μήκους 2.35 μ. καὶ πλάτους μέσα στὸν τοῖχο 0.58-0.60 μ. Ἀπὸ αὐτὲς ἐρευνηθήκαν μόνο οἱ δύο σωζόμενες. Ἡ τρίτη καταστράφηκε μαζὶ μὲ τὸ νότιο τμῆμα τοῦ τοίχου ποὺ κατέρρευσε. Μεταξύ τους ἀπέχουν 1.10 μ. καὶ ἄλλο τόσο ἡ πρώτη καὶ πιθανὸν καὶ ἡ τρίτη ἀπὸ τὸ ΒΑ καὶ ΝΑ πέρασ τοῦ τοίχου. Ἄγνωστο εἶναι τὸ ὕψος τοῦ τόξου ποὺ θὰ τὶς κάλυπτε, ὅπωςδήποτε ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἦταν χαμηλότερο ἀπὸ τὸ ἀνάστημα ἐνὸς ἀνδρα. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο διαμορφώνονται τρεῖς κτιστοὶ ἀγωγοὶ γιὰ τὴ θέρμανση τῶν πυέλων. Ἡ κατασκευὴ τους μέσα στὸ πάχος τοῦ τοίχου εἶναι ἀρχικὴ, πράγμα ποὺ φαίνεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὸ μεγάλο πάχος τοῦ τοίχου ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς τους καὶ ἀπὸ τοὺς πλίνθους, ποὺ εἶναι ὅμοιοι σὲ πάχος μὲ τοὺς πλίνθους τοῦ ὑπόλοιπου τοίχου (πίν. 7α). Ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται

60. Γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνδυάζονταν οἱ κάθετοι ἀγωγοὶ μὲ τὴν intercapedo βλ. G. DE ANGELIS D' OSSAT, *Tecnica Costruttiva e impianti delle terme*, ὁ.π., 41-42 ὅπου καὶ σχέδιο χωρὶς ἀρίθμηση. Στὴν Ἑλλάδα, ὅπως βεβαιώνουν οἱ CHARITONIDIS-GINOUVÈS [BCH 79 (1955) 109 καὶ σημ. 2, ὅπου δίνονται περισσότερα στοιχεῖα], τέτοιοι ἀγωγοὶ ὑπάρχουν στὰ λουτρά τῶν Δελφῶν, τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Ἐλευσίνας, τοῦ Ἄργους καὶ Σικυῶνας, ἐνῶ ἐκτὸς Ἑλλάδας ἐπισημαίνονται στὴν Ἀνατολὴ (Μίλητο, Πέργαμο, Ἀντιόχεια). Ἐπίσης συναντῶνται καὶ σὲ λουτρά τῆς κυρίως βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὅπως στὸ λουτρό τῆς Παναγίας κοντὰ στὸ Δερβενοσάλεσι (12ος-13ος αἰ.), στὸ λουτρό τῆς Καισαριανῆς (11ος-12ος αἰ.) καὶ στὸ λουτρό τῆς Σπάρτης (1100-1260 μ.Χ.), βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, "Ἐνα Βυζαντινὸ λουτρό στὴ Λακαϊδέμονα, ΑΕ 1982, 99-112. Οἱ κάθετοι λοιπὸν ἀγωγοὶ δὲν, προορίζονταν γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ θερμοῦ ἀέρα ἢ τοῦ ἀτμοῦ στὸ λουτρό, ἀλλὰ εἶχαν ἀποστολὴ νὰ βοηθοῦν στὸ «τράβηγμα» τῶν tubuli. Ἄν συνέβαινε αὐτὸ ποὺ ὑποστηρίζει ὁ κ. ΜΠΟΥΡΑΣ θὰ ἦταν ἀδύνατη ἡ παραμονὴ τῶν λουομένων στοὺς χώρους τοῦ λουτροῦ λόγω τῶν καπνῶν. Γιατὶ εἶναι βέβαιο πὼς τὰ λουτρά δὲν θερμαινότουσαν μὲ ἀτμὸ ἀλλὰ μὲ τὴν κυκλοφορία θερμοῦ ἀέρα. Τὸ χωρίο τῶν «Δέκα λόγων τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα» στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ κ. ΜΠΟΥΡΑΣ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ περιγραφή τῆς ἐστίας καὶ τῶν λεβήτων θέρμανσης τοῦ νεροῦ ποὺ βρίσκονταν πάνω ἀπὸ τὴν ἐστία καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὸ κύριο praefurnium. Τὸ ἴδιο τὸ χωρίο κάνει λόγο καὶ γιὰ τὸν τρόπο θέρμανσης τοῦ λουτροῦ. Ἡ «πύρρασις» ἀνέβαινε στὸ λουτρό «διὰ τῶν σωληγαρίων», ποὺ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὰ tubuli, τὰ ὁποῖα στὰ περισσότερα λουτρά δὲν σώθηκαν.



προβληματικό είναι τὸ πλάτος τῶν πυέλων. Ἄν μάλιστα ἀφαιρέσουμε ἀπὸ τὰ 0.58-0.60 μ. τέσσερα ἢ πέντε ἑκατοστά, ποῦ θὰ ἦταν τὸ πάχος τῆς ὀθρομαρμάρωσης μαζί μὲ τὸ συνδετικό ὑλικό, τότε ὁ ἑναπομένων χώρος τῶν 0.53 μ. ἢ 0.55 μ. δὲν εἶναι ἀρκετὸς γιὰ τὴ λήψη ἑνὸς μπάνιου μὲ κάποια στοιχειώδη ἄνεση. Φαίνεται λοιπὸν πὼς οἱ λουτήρες αὐτοὶ καταλάμβαναν καὶ κάποιο χωρὸς μέσα στὸ δωμάτιο, τὸ πολὺ 0.40-0.50 μ. Γιὰ νὰ μποῦν σ' αὐτοὺς ἔπρεπε νὰ δρασκελίσουν κάποιο στηθαῖο ὕψους 0.50-0.70 μ. Δὲν μπορέσαμε νὰ διαπιστώσουμε μὲ ποῖο τρόπο γίνονταν ἡ παροχὴ νεροῦ καὶ ἡ ἀποχέτευση, γιὰτὶ σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη οἱ πύελοι ἐντοιχίστηκαν καὶ ὁ χώρος ἄλλαξε χρῆση. Πάντως ἀγωγοὶ δὲν βρέθηκαν οὔτε καὶ μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ πιθανὰ σημεῖα διέλευσής τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀτομικοὺς αὐτοὺς λουτήρες (solium)<sup>61</sup> πρέπει στὸ χωρὸ αὐτὸ νὰ ὑπῆρχε καὶ κάποια μεγάλη πισίνα (alveus)<sup>62</sup> γιὰ ὀμαδικὸ μπάνιο, ἡ ὁποία πιθανῶς θὰ βρισκόταν προσκολλημένη στὸ δυτικὸ τοῖχο πάνω ἀπὸ τὸ praefurnium. Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ πλεονεκτικὴ, γιὰτὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ νερὸ θὰ θερμαινόταν κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ praefurnium καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀποχέτευση τῶν νερῶν ἦταν εὐκολότερη, καθὼς ὁ κεντρικὸς ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς περνᾷ μέσα ἀπὸ τὸ προπνιγεῖον (χώρος 10) ποῦ βρίσκεται δίπλα.

Ἡ στέγαση τοῦ tepidarium I, παρὰ τὸ μεγάλο του πλάτος (7 μ.), πρέπει νὰ γίνονταν μὲ καμάρια, ὅπως δηλαδὴ γίνεται σ' ὄλους τοὺς θερμαινόμενους χώρους τῶν λουτρῶν. Τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (2 μ.) ἀλλὰ καὶ τοῦ δυτικοῦ (0.90 μ.), ποῦ ἐνισχύεται μὲ τοὺς τοίχους τῶν χώρων 4 καὶ 10 οἱ ὁποῖοι ἐνεργοῦν ὡς ἀντηρίδες, βοηθοῦν στὴ λύση αὐτὴ.

Σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ (γιὰ τὴ χρονολόγησι θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω) τὸ tepidarium I χωρίστηκε κατὰ μῆκος μὲ τοῖχο, ποῦ πάτησε πρόχειρα στὸ δάπεδο τῶν ὑποκαύστων, σὲ δύο δωμάτια. Τὸ δυτικὸ μετατράπηκε σὲ frigidarium μὲ τὴν ἀχρηστεύσιμη τοῦ praefurnium τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ θερμαινόταν ἀπὸ praefurnium ποῦ κατασκευάστηκε στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ νότιου τοίχου. Πιθανὸν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ προστέθηκε καὶ κάποια μετρίων διαστάσεων πύελος γιὰ ὀμαδικὸ μπάνιο. Ἐπειδὴ ὁ ἰδρυθεὶς στὴ μέση τοῦ tepidarium τοίχος ἀχρηστεύσε τὴ θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ ἀποδυτήριον-frigidarium κατασκευάστηκε μιὰ ἄλλη ἀνατολικότερα, πλάτους 0.91 μ., ποῦ χρησιμοποίησε ὡς δικὴ τῆς παραστάδα τὴν ἀνατολικὴ τῆς ἀχρηστευθείσης. Εἶναι, νομίζω, ἀρκετὰ σαφές, πὼς τῶρα πλέον στὴ θέση τοῦ ἑνὸς λουτροῦ, μὲ τὸ χωρισμὸ τοῦ tepidarium, δημιουργήθηκαν δύο. Τὸ ἕνα, τὸ μικρότερο, ἀπαρτίζονταν ἀπὸ τὸ frigidarium, ἀποδυτήριον, tepidarium καὶ caldarium<sup>63</sup> καὶ τὸ ἄλλο ἀπ' ὄλους σχεδὸν τοὺς οἴκους ποῦ χαρακτηρίζουν τὰ ρωμαϊκὰ λουτρά. Συγχρόνως πρέπει νὰ ἔγινε καὶ ἡ διχοτόμησι τοῦ ἀποχωρητηρίου γιὰ τὴν παράλληλη χρῆσι του καὶ ἀπὸ τὰ δύο φύλλα (θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω γι' αὐτό).

61. Γιὰ τὴ σημασία τῆς λέξεως σὲ διάφορους συγγραφεῖς, βλ. R. GINOUVÈS, Sur un aspect de l' évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de notre ère, BCH 79(1955)135, σπμ. 2.

62. Βλ. R. GINOUVÈS, Sur un aspect de l' évolution, ὁ.π., 135, σπμ. 3.

63. Μικρὰ λουτρά, τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζονται μόνο ἀπὸ τοὺς ἀπαραίτητους οἴκους (συνήθως caldarium καὶ ἀποδυτήριον), συναντῶνται στὶς ἀρχαιότερες ρωμαϊκὲς βίλλες καὶ οἰκίες καὶ εἶναι συνήθως προσκολλημένα στὶς κουζίνες. Πολλὰ παραδείγματα βλ. στὴν ἐργασία τῆς EMAN. FABBRICOTTI, I bagni nelle prime ville romane, Cronache Pompeiane 2(1976) 52, εἰκ. 18a (casa di Caesius Blandus στὴν Πομπηία)· 54, εἰκ. 19a (casa del Torello, Πομπηία)· 56, εἰκ. 21 (ἀγροτικὴ βίλλα στὴν περιοχὴ Casa dei Miri-Stabia)· 57, εἰκ. 22 (βίλλα Sassola, περιοχὴ Stabia) κ.ἄ.

## Tepidarium II (χώρος 4)

Με θύρα πλάτους 1.50 μ., στην οποία έχει χρησιμοποιηθεί αρχαιότερο κατώφλι, επικοινωνεί το μεγάλο tepidarium με το μικρότερο (διαστ. 5.60 × 3.30 μ.) που βρίσκεται δυτικότερα (πίν. 7β). Έφερε υπόκαυστο και το δάπεδό του στηριζόταν σε 40 πεσσίσκους διαστάσεων 0.30 × 0.30 μ., που απέχουν μεταξύ τους 0.40 μ. Δεν μπορώ να βεβαιώσω αν γεφυρώνονταν ή όχι με τοξύλλια ή αν το δάπεδο στηριζόταν σε κιονόκρανα, που σχηματίζονταν από έκφορικά τοποθετημένους πλίνθους, όπως συνήθως γίνεται στις ρωμαϊκές Θέρμες<sup>64</sup>. Δύο δίοδοι ή μια κάτω από το κατώφλι, ή δεύτερη λίγο βορειότερα, συνδέουν τα υπόκαυστα των δύο tepidarium. Η δεύτερη οφείλεται σε μετασκευές και ανοίχτηκε όταν άχρηστεύθηκε το praefurnium του δυτικού τοίχου του μεγάλου tepidarium.

Για το είδος της intercapedinis που θέρμαινε αυτό το tepidarium μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε<sup>65</sup>. Κατά τον καθαρισμό και τις έρευνες του χώρου που έγιναν το 1981, βρέθηκαν μερικά κεραμικά πηνία μήκους 0.08 μ. και 0.10 μ. που στις δύο άκρες τους φέρουν χονδρό και προεξέχον χεῖλος (πίν. 15β). Επίσης ή επισταμένη έρευνα στους τοίχους απέδειξε, ότι υπάρχουν ακόμη υπολείμματα καρφιδών που δεν είναι δυνατόν να προέρχονται από ορθομαρμάρωση γιατί είναι σε απόλυτη εϋθυγράμμιση. Όμοια ακριβώς κεραμικά πηνία έχουν βρεθεί και στο λουτρό της Dinogetia<sup>66</sup> και στο λουτρό του Δίου της Πιερίας<sup>67</sup>, ενώ περίπου όμοια στο λουτρό του Ζευγολατιού (πιθανώς λουτρό βίλλας) κοντά στην Κόρινθο<sup>68</sup> και σε μια ρωμαϊκή βίλλα στη θέση Πάνω Μαγούλα, επίσης κοντά στην Κόρινθο<sup>69</sup>. Ο I. Barnea χαρακτηρίζει αυτά τα πηνία ως "tubuli de chauffage", αναφέρει την ακριβή θέση της εύρεσής τους (in situ), αλλά δεν έρμηνεύει τη σχέση τους με την intercapedo. Οί δημοσιεύσαντες το λουτρό του Ζευγολατιού υπέθεσαν, ότι τα πηνία αυτά, μήκους 0.12 μ., είχαν χρησιμοποιηθεί ως ανακουφιστικά και πρέπει να ήταν έντοιχισμένα στην τοιχοδομία των θόλων, ένθετα το ένα στο άλλο, όπως γινόταν στη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική θολοδομία<sup>70</sup>. Η άποψη αυτή αντικρούεται από τον Δ. Πάλλα, ο οποίος υποθέτει, ότι τα πηνία πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί ως μικροί φωταγωγοί και αεραγωγοί. Παραπέμπει μάλιστα στα τουρκικά λουτρά, που, όπως λέγει, πρέπει να προϋποθέτουν αρχαιότερη παράδοση. Και οί δύο απόψεις είναι μακριά από την πραγματικότητα. Το πηνίο της βίλλας της Πάνω Μαγούλας, που δημοσιεύεται από τον Δ. Πάλλα, δεν σώζει το χεῖλος του στη μια άκρη, το οποίο πρέπει να ήταν κάπως μικρότερο στη διάμετρο από το χεῖλος της άλλης άκρης. "Αν συμπληρωθεί και με το άλλο χεῖλος, και είμαι σίγουρος πως έτσι ήταν αρχικά, τότε θα πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί για τον ίδιο σκοπό που είχαν

64. Βλ. D. KRENCKER-E. KRÜGER, *Die Trierer Kaiserthermen*, δ.π., 109, εικ. 126· επίσης βλ. S. CHARITONIDIS-R. GINOUVÈS, *Bain romain de Zevgolatia près de Corinthe*, δ.π., 107, εικ. 6.

65. Στην έκθεσή του για την ανασκαφή του χώρου ο ανασκαφέας δεν αναφέρει τίποτα που να στοιχειοθετεί την μια ή την άλλη άποψη (ΙΑΕ 1963, 84).

66. I. BARNEA, *Les thermes de Dinogetia*, δ.π., 237-238, 242, 244 και εικ. 15.

67. Είναι άδημοσιευτο. Μερικά από τα πηνία έχουν έκτεθει σε βιτρίνα του άνω όρόφου του Μουσείου του Δίου. Ο αριθμός των εύρεθέντων πηνίων στην ανασκαφή του λουτρού ανέρχεται σε εκατοντάδες.

68. S. CHARITONIDIS-R. GINOUVÈS, *Bain romain de Zevgolatia près de Corinthe*, δ.π., 112, εικ. 9 (βρέθηκε στο Caldarium C2).

69. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, "Ανασκαφή ρωμαϊκής επαύλεως παρά την Κόρινθο", ΙΑΕ 1955, 212-213.

70. Βλ. π.χ. J. DURM, *Handbuch der Architectur*, II. *Die Baukunst der Etrusker und Römer* (Stuttgart 1905) 295-301, εικ. 321-326. Οί διαστάσεις και τὰ σχήματα των χρησιμοποιουμένων στη θολοδομία στοιχείων δεν έχουν καμιά σχέση με τα κεραμικά πηνία.

χρησιμοποιηθεί και τὰ πηνία τῆς *Dinogetia*, τοῦ Δίου καὶ τῶν Φιλίππων. Τὸ πηνίο τοῦ Ζευγολατιοῦ, καθὼς ἡ διαφορά τῶν διαμέτρων τῶν δύο ἄκρων δὲν ἦταν μεγάλη, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἔτσι ὅπως ἔχει. Ὑποψιάζομαι ὅμως, ὅπως δείχνει ἡ ἄχειλος ἄκρη ἢ ὁποῖα κάμπτεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, πὼς καὶ αὐτὸ ἔφερε καὶ στὶς δύο ἀπολήξεις χεῖλη. Μερικὰ πηνία, ὀλόκληρα ἢ κομμάτια τους, ποὺ βρέθηκαν στὴν *Dinogetia* ἦταν ἀκόμα στερεωμένα μὲ καρφιὰ στοὺς τοίχους. Ὁ ρόλος τους ἦταν νὰ «ὑποστηρίξουν» τὶς πλίνθους, ποὺ πατοῦσαν ἐπάνω τους, ὥστε νὰ σχηματιστεῖ τὸ κενὸ γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ θερμοῦ ἀέρα<sup>71</sup>.

### **Tepidarium III** (χώρος 5-6)

Μὲ στενὴ εἴσοδο, πλάτους 1.10 μ., τῆς ὁποίας δὲν σώζεται τὸ κατώφλι, ἐπικοινωνεῖ ὁ χώρος τοῦ *tepidarium* II μὲ τὸ δυτικὰ εὐρισκόμενο *tepidarium* III (σχ. 1-2α), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς χώρους 5 καὶ 6 καὶ ἔχει τὴ μορφή Γ (διαστ. 11.50 × 7.30 μ.). Ἡ θύρα, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει τοξωτὴ δίοδος γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν ὑποκαύστων, βρίσκεται στὸ μέσο τοῦ τοίχου, ὥστε νὰ μὴν ἀντικρύζει τὴν ἀνατολικὴ θύρα τοῦ χώρου 4. Ἀπὸ τοὺς πεσσίσκους ποὺ ἀνακρατοῦσαν τὸ δάπεδο δὲν σώθηκαν παρὰ μόνο ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς προσκολλημένους στὸ βόρειο τοῖχο καθὼς καὶ τμήματα τοῦ πλινθοστρωμένου δαπέδου στὸ ὁποῖο πατοῦσαν. Ἡ ἐκτεταμένη καταστροφή τοῦ ὑποκαύστου ὀφείλεται στὴν τελευταία φάση τοῦ λουτρῶνος κατὰ τὴν ὁποία μπαζώθηκε ὁ οἶκος αὐτός, ἀφοῦ πρῶτα ἀφαιρέθηκαν οἱ πεσσίσκοι. Ὡς ὑλικά γιὰ τὴν μπαζώσή του χρησιμοποιήθηκαν διάφορα κρημνίσματα, ἀλλὰ καὶ στάχτες καὶ ὑπολείμματα καύσης ἀπὸ τὶς ἐστίες τοῦ λουτροῦ. Τὸ στρώμα τῆς στάχτης εἶχε πάχος 0.65 μ. καὶ ἐκτεινόταν σ' ὄλο τὸ πλάτος καὶ τὸ μῆκος τοῦ δωματίου παρουσιάζοντας ἔντονη κλίση ἀπὸ Α → Δ. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι οἱ στάχτες αὐτὲς (ὁ ὄγκος τους ὑπολογίστηκε σὲ 5-6 μ<sup>3</sup>) ποὺ εἶχαν ἐναποθεθεῖ κάπου πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ τους ἀποκομιδὴ, μεταφέρθηκαν καί, ὡς ἀδρανῆ ὑλικά, ρίχτηκαν ἀπὸ τὴ δυτικὴ θύρα τοῦ χώρου 4 (*tepidarium* II) στὸ χώρο 5 (*tepidarium* III). Κατὰ τὴν ἔρευνα ποὺ ἀκολούθησε μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου (στὴ ΝΔ γωνία του ἀφῆθηκε τμήμα τοῦ τελευταίου δαπέδου) διαπιστώθηκε, ὅτι μεταγενέστερη δίοδος στὸ νότιο τοῖχο συνέδεσε τὰ ὑπόκαυστα τῶν χώρων 5 καὶ 8 (πίν. 17α) καὶ ὅτι στὸ βόρειο τοῖχο ὑπῆρχε ἀρχικὰ θύρα πλάτους 1.20 μ. τῆς ὁποίας τὸ κατώφλι δὲν διασώθηκε. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς θύρας γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ θερμοῦ αὐτοῦ χώρου μὲ τὴν παλαιότερα ὑποβάλλει τὴ σκέψη μήπως παλιότερα χρησιμοποιοῦνταν ὡς *destrictarium*<sup>72</sup>, ὅπου συνήθως οἱ ἀθλούμενοι ἀπέβξαν τὸ λίπος μετὰ τὴν ἐκγύμναση, παρόλο ποὺ ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ Ιου μ.Χ. αἰ. καὶ μέχρι τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς τὸ *destrictarium* δὲν σημειώνεται ὡς ἰδιαίτερος χώρος τῶν λουτρῶν. Ἀπὸ τὸ σύστημα θέρμανσης τῶν τοίχων τοῦ «οἴκου» δὲν ἔχει τίποτα σωθεῖ. Φαίνεται ὅτι καταστράφηκε κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ λουτροῦ, ὅταν μετατράπηκε ὁ οἶκος σὲ ψυχρὸ. Πάντως ἀπὸ μερικὰ ὑπολείμματα καρφιῶν στοὺς τοίχους φαίνεται, ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπῆρχε *intercapedo*, ὅπως καὶ στὸ *tepidarium* II (χώρος 4) μὲ κεραμικὰ πηνία καὶ πλίνθους. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι *intercapedo* ὑπῆρχε μόνο στὸ βόρειο τοῖχο τῶν χώρων 4 καὶ 5 καὶ πιθανὸν καὶ στὸ νότιο τοῖχο τοῦ χώρου 4, ὅπου ἦταν

71. Τὴν ἴδια γνώμη ἔχει καὶ ὁ καθηγ. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, ποὺ ἀνέσκαψε τὶς μεγάλες Θέρμες τοῦ Δίου, μὲ τὸν ὁποῖο συζήτησα τὸ θέμα.

72. Βλ. σημ. 12. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ αἰθουσα νὰ χρησιμοποιοῦνταν καὶ γιὰ μασάζ.



καὶ ἡ εἴσοδος γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν *praefurniorum*<sup>73</sup>, καὶ ὁ ὁποῖος δὲν βρισκόταν σὲ ἄμεση σχέση μετὰ τὶς αἰθούσες τοῦ *caldarium*.

Ὁ χώρος 5 ἐπικοινωνεῖ ἄμεσα μετὰ τὸν χώρο 6, πὺν ἀποτελεῖ καὶ τὸ μεγαλύτερο δωμάτιο τοῦ *terpidarium* III. Ἡ ἐπικοινωνία τους γίνεται μετὰ ἄνοιγμα 2.65 μ., στὸ ὁποῖο πιθανὸν νὰ ὑπῆρχε κάποιον βῆλο. Στὸ δυτικὸ ἄκρον τοῦ βορείου τοῖχου τοῦ χώρου 6 ὑπάρχει εἴσοδος πλάτους 1.50 μ., (στὴν ὁποία σώζεται κατῶφλι μετὰ τὸρμους) γιὰ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία μετὰ τὸν δυτικὰ τῆς παλαιστρας ὑπόστυλον χώρον. Ἀνάμεσα στὶς παραστάδες τοῦ βορείου τοῖχου εἶχαν βρεθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ὑπολείμματα κτιστῶν ἐδράνων, τὰ ὁποῖα μᾶλλον ἀνήκουν στὴν τελευταία περίοδο τοῦ λουτροῦ. Στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκει καὶ ἡ κυκλικὴ κτιστὴ λεκάνη (πίν. 8β) πὺν ἰδρύθηκε στὸ μέσον περίπου τοῦ δωματίου<sup>74</sup>. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς λεκάνης αὐτῆς χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι πάχους 0.40 μ. καὶ πλάτους 0.29-0.30 μ.<sup>75</sup>, ἐνῶ τὸ δάπεδόν τῆς ἔχει στρωθεῖ μετὰ μαρμαρόπλακες. Πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδόν τῆς διαμορφωνόταν στηθαῖον πὺν δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν ὑψηλότερον ἀπὸ 0.60-0.70 μ., ὥστε εὐκόλον νὰ τὸ δρασκελίζαν οἱ λουόμενοι. Ἐσωτερικὰ καὶ κατὰ μῆκος ὅλης τῆς περιφέρειας διαμορφώνεται σκαλοπάτι πλάτους 0.15 μ. Ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς τῆς λεκάνης βρισκόταν νότια. Εἶναι πῆλινος, τομῆς κυκλικῆς, διαμέτρου 0.08 μ. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ὅπως ἔχουμε ἤδη μνημονεύσει, ἡ πύελος ἔφερε ὀρθομαρμάρωση. Καὶ τὸ δάπεδον τοῦ χώρου 6, ὅπως καὶ τοῦ προηγούμενου, στηριζόταν σὲ τετράγωνους πεσσίσκους. Σὲ τομὴ πὺν ἔγινε καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου, ὅπου καὶ ἡ εἴσοδος πρὸς τὸν χώρον 7, βρέθηκε τὸ πλινθόστρωτον δάπεδον τῆς πρώτης φάσης (πίν. 12α-β), ὅπου πατοῦσαν οἱ πεσσίσκοι<sup>76</sup>. Σὲ ἕνα-δύο σημεῖα ὑποδηλώνονταν καὶ οἱ θέσεις τους, δὲν εἶναι ὁμως δυνατόν νὰ μποῦν μετὰ σιγουριά στὸ σχέδιον. Περιέργον εἶναι, ὅτι δὲν ἐπικοινωνοῦσαν τὰ ὑπόκαυστα τῶν χώρων 6 καὶ 7, οὔτε καὶ τὰ ὑπόκαυστα τῶν χώρων 5 καὶ 7. Ἔτσι ἐνῶ περιμέναμε, ὅπως συμβαίνει συνήθως, καθὼς προχωροῦσαν οἱ λουόμενοι ἀπὸ τὸ *terpidarium* πρὸς τὸ *caldarium* οἱ οἴκοι νὰ γίνονται προοδευτικὰ θερμότεροι, παρεμβάλλεται ὁ χώρος 6 ὁ ὁποῖος εἶχε λιγώτερη ἢ, τὸ πολὺ, ἴση θερμοκρασία μετὰ τοὺς προηγούμενους. Στὸ νότιον τοῖχον τοῦ χώρου 6 ὑπῆρχε ἀρχικὰ, ἐγγεγραμμένη στὸν χώρον 11, ἡμικυκλικὴ πύελος (εἰκ. 13α)<sup>77</sup>, ἡ ὁποία ἀχρηστεύθηκε ὅταν κατασκευάστηκε θύρα πλάτους 1.75 μ. γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν χώρων 6 καὶ 11. Τότε μᾶλλον ἰδρύθηκε ἡ κυκλικὴ πύελος πὺν ἀναφέραμε προηγουμένως. Ἐχει κτιστεῖ μετὰ πλίνθους πάχους 0.055 μ. καὶ πλάτους 0.46 μ. καὶ ἔφερε ὀρθομαρμάρωση πὺν σώζεται σὲ ὕψος 0.40 μ. Τὸ πάχος τῶν πλίνθων, μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ πάχος τῶν πλίνθων τῆς κυκλικῆς πύελου, τὴν χρονολογεῖ σὲ προγενέστερη ἐποχὴ. Ὁ ἀγωγὸς ἀποχέτευσῆς τῆς βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ, εἶναι πῆλινος, τομῆς κυκλικῆς καὶ διαμέτρου 0.08 μ. Δὲν βρέθηκε ὁ ἀγωγὸς παροχῆς πὺν πρέπει νὰ ἦταν στὴ βόρεια πλευρὰ. Ὁ χώρος 11 διασχίζεται ἀπὸ τοὺς δύο ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς τοῦ *caldarium* (χώρος 9) καὶ ἀπὸ τὸν ἀποχετευτικὸν ἀγωγὸν τῆς πύελου τοῦ

73. Ἴσως κατὰ τὴν δευτέρην φάση τοῦ λουτροῦ, ὅταν δηλαδὴ κατασκευάστηκε τὸ βαπτιστήριον στὴ νότια πλευρὰ του καὶ τὸ ὁποῖον ἀπέκοψε τὴν ἐπικοινωνία τοῦ προπνιγείου μετὰ τοὺς βοηθητικὸς καὶ ἀποθηκευτικὸς του χώρους, ἡ τροφοδοσία μετὰ ξύλα καὶ ἡ ἀποκομιδὴ τῆς στάχτης θὰ γινόταν ἀπὸ αὐτὴν τὴν εἴσοδον.

74. Κατὰ τὸν ΓΑΛΗΝΟ [*Θεραπευτικῆς Μεθόδου*, βιβλ. Κ', 717 (ἔκδ. Kühn, Lipsiae 1825)] *τοιούτων γὰρ τοι συμβαίνειν εἰσὶν ἡμῖν εἰς τὴν ψυχρὰν δεξαμενὴν εἰσιούσιν ἐπὶ τοῖς βαλανείοις, οἷόν τι καὶ τῆ τοῦ σιδήρου βαφῆ· καὶ γὰρ ψυχόμεθα καὶ τονούμεθα, καθάπερ ἐκεῖνος, ἐπειδὴν διάπυρος γενόμενος ἐμβάπτεται τῷ ψυχρῷ.*

75. Τὸ ἀρχικὸν μῆκος τῶν πλίνθων εἶναι ἄγνωστο, γιὰτὶ ἔχουν κοπεῖ ἀπὸ μεγαλύτερες.

76. Ὁ χώρος ἔχει μπαζωθεῖ κυρίως μετὰ κρημνίσματα. Τὰ ὄστρακα πὺν περισυλλέξαμε προέρχονται ἀπὸ εὐτελεῖ οἰκιακὰ σκευῖ καὶ χρονολογοῦνται μετὰ τὸν 6ο αἰ.

77. Βλ. καὶ ὑποσ. 14.

χώρου 7, που καταλήγουν στο μεγάλο άγωγό που βρίσκεται κοντά στο δυτικό τοίχο. Ο χώρος 11 πρέπει να μην είχε πλάκωση και ήταν άστεγος, ώστε άφθονα να μπαίνουν το φως και ο ήλιος στους χώρους 6, 7 και 9.

### Laconicum (;) (χώρος 7)

Στον ανατολικό τοίχο του χώρου 6, κοντά στη νότια άκρη, άνοιγεται θύρα πλάτους 1.40 μ. στην όποια το κατώφλι και τμήματα του θυρώματος διατηρούνται άκόμη κατά χώραν. Στο κατώφλι δέν υπάρχουν τóρμοι για τους στροφείς τών θυροφύλλων, πράγμα που óδηγει στο συμπέρασμα, óτι το άνοιγμα κλεινόταν με βήλο. Η θύρα óδηγει σε μικρό δωμάτιο διαστάσεων 2 x 3.30 μ., στη ΝΑ γωνία του όποιου άνοιγεται κόγχη-λουτήρας βάθους έντός της γωνίας 0.90 μ. και χορδής 1.20 μ., του όποιου ó πυθμένας βρίσκεται κατά 0.50 μ. χαμηλότερα άπό το δάπεδο του δωματίου. Το τελευταίο σε έποχή μεταγενέστερη στρώθηκε με χονδρές μαρμαρόπλακες σε δεύτερη χρήση, ένω παράλληλα φράχτηκαν και οί δίοδοι έπικοινωνίας τών υποκαύστων 7 και 8. Δέν γνωρίζουμε πότε άκριβώς έγιναν οί μετατροπές που άναφέραμε, πότε δηλαδή ó χώρος άπό θερμός μετατράπηκε σε ψυχρό. Όπως δήποτε πρέπει να άποδοθούν στην τελευταία περίοδο της λειτουργίας του λουτρού. Στην ίδια έποχή πρέπει να τοποθετηθεί και ή κατασκευή του άτομικού λουτήρα στη ΝΑ γωνία του δωματίου. Και τουτο για τέσσερεις κυρίως λόγους: α) Για την έξεύρεση του κατάλληλου χώρου πελεκήθηκαν οί τοίχοι και λέπτυνε αισθητά το πάχος τους. Τουτο είναι σήμερα άρκετά έμφανές γιατί λείπει ή όρθομαρμάρωση τών κάθετων τοίχων. β) Ο πυθμένας της πυέλου είναι χαμηλότερα άπό τη δίοδο έπικοινωνίας τών υποκαύστων, που βρίσκεται κοντά στη νότια άκρη του ανατολικού τοίχου του δωματίου και κατά κάποιο τρόπο την άποφράσσει, ώστε δέν είναι δυνατή ή σύγχρονη λειτουργία τους. γ) Ο πήλιος άγωγός άποχέτευσης της πυέλου, διαμέτρου 0.10 μ., που βρίσκεται κοντά στη νότια άκρη της χορδής κείται χαμηλότερα άπό το άρχικό δάπεδο του χώρου, πράγμα που δέν ήταν δυνατό να συνέβαινε έν ή κατασκευή τους ήταν σύγχρονη και δ) ή ευθεία πλευρά της πυέλου έχει κατασκευαστεί με πλίνθους πάχους 0.04 μ. όμοιους μ' αυτους που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της κυκλικής λεκάνης του χώρου 6, που όπως δήποτε, όπως ήδη σημειώσαμε, άποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη.

Ο χώρος έκτός άπό τα υπόκαυστα θερμαίνονταν όπως δήποτε και με *indercapedo* (με κεραμικά πηνία και πλίνθους), όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς άπό τα καρφία που σώζονται άκόμη στους τοίχους.

Κατά την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του δέν πρέπει να ήταν έξοπλισμένος με κανενός είδους πυέλο, γιατί άν συνέβαινε το αντίθετο δέν θα υπήρχε λόγος να αντικατασταθεί ή υπάρχουσα με αυτή που σώζεται σήμερα. Γεννάται λοιπόν το έρώτημα, πώς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το δωμάτιο; Είναι δυνατόν να άποτελοῦσε το *laconicum* του Βαλανείου, δηλαδή να ήταν μιá άπλη αίθουσα για εφίδρωση; Δυστυχώς όσοι έχουν άσχοληθεί με τις ρωμαϊκές Θέρμες δέν συμφωνούν μεταξύ τους όσον άφορᾶ στο τί έννοει ó Βιτρούβιος με τη φράση του *Laconicum sudationesque sunt conjugendae tepidario* (*De Archit.* V, 10,5) και υπάρχει σύγχυση σχετικά με το τί έξυπηρετούσε ó κάθε χώρος<sup>78</sup>. Ένα

78. Βλ. Β. LUGARI, II "laconicum" e la "sudatio" nell' antico bagno romano, *Dissertazioni della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, σειρά II, 10(1910) 123-139· R. HARTMANN, Das Laconicum der Röm. Thermen, *RM* 35(1920) 152-169; G. DE ANGELIS D'OSSAT, *Tecnica costruttiva e impianti delle terme*, ό.π., 8· J. DELORME, *Étude Architecturale sur Vitruve* V, 11, 2, ό.π., 407-411· E. FABBRICOTTI, *I bagni nelle prime ville romane*, ό.π., 106. Ο LUGARI ύποστηρίζει πώς το *laconicum* ήταν ή θερμάστρα, που, μόνιμη ή φορητή, βρισκόταν κάτω

είναι σαφές: ότι το *laconicum* και η *sudatio* βρισκόταν κοντά στο *terpidarium* και όχι στο κυρίως *caldarium*. Ός προς τη θέση του λοιπόν ο χώρος 7 γειτνιάζει με το *terpidarium*. Το στοιχείο αυτό μαζί με τη διαπίστωση, ότι το δωμάτιο δεν έφερε υδραυλικές εγκαταστάσεις, συνηγορούν για το χαρακτηρισμό του ως *laconicum*, αίθουσα δηλαδή για ξηρή, χωρίς ατμούς εφίδρωση. Βέβαια η αίθουσα δεν είναι κυκλική, όπως συμβαίνει σε μερικά λουτρά της ιταλικής χερσονήσου και ιδίως της Πομπηίας<sup>79</sup>. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις επαρχιακών λουτρών στα όποια το *laconicum* δεν είναι περίκεντρο αλλά χώρος παραλληλόγραμμος<sup>80</sup> ή άκανονίστου σχήματος<sup>81</sup>.

### Caldarium I (χώρος 8)

Είσοδος πλάτους 1.30 μ. στη βόρεια άκρη του ανατολικού τοίχου του *laconicum* (;) οδηγεί σε δωμάτιο διαστάσεων 3.30 × 2.80 μ. Η είσοδος, της οποίας το κατώφλι προέρχεται από δεύτερη χρήση και δεν φέρει τόρμους για θυρόφυλλα, δεν είναι στον ίδιο άξονα με εκείνη του δυτικού τοίχου προς αποφυγή δημιουργίας ρευμάτων. Η καταστροφή τουωματίου είναι έκτεταμένη. Όχι μόνο το δάπεδο δεν σώθηκε<sup>82</sup> αλλά και οι πεσίσκοι του

από τη *sudatio* και τη θέρμαινε. Ο Hartmann πιστεύει, πως οι *sudationes* του ΒΙΠΡΟΥΒΙΟΥ ήταν οι κόγχες που άνοιγονταν στο *laconicum* (έχει υπόψη του τις Θέρμες του Forum της Πομπηίας) και όπου η θερμοκρασία ήταν πιο ύψηλή. Ο DE ANGELIS D'OSSAT δέχεται, ότι το *laconicum* ήταν η αίθουσα για άτμόλουτρο, ενώ η *sudatio* μια άπλη αίθουσα με υπόκαυστα. Ο DELORME υποστηρίζει ότι το *laconicum* δεν ήταν αίθουσα για άτμόλουτρο αλλά για ξηρή εφίδρωση. Τέλος η FABBRICOTTI πιστεύει, πως *laconicum* αρχικά σήμαινε τη θερμάστρα (μόνιμη ή φορητή) και αργότερα με ευρεία έννοια το δωμάτιο για τις *sudationes*. Βλ. και H. ESCHEBACH, "Laconicum et dstrictarium faciunt...locarunt", *RM* 80(1973) 235 κ.έ.

79. Π.χ. στις Θέρμες της Σταβίας, τις Κεντρικές και τις Θέρμες της Άγοράς. Βλ. πρόχειρα A.-M. DE VOS, *Pompei-Ercolano-Stabia*, *δ.π.*, 198-199, 206-209, 49-51. Έκτός από την Πομπηία περίκεντρο *laconicum* υπάρχει και σε μερικές Θέρμες της Σικελίας και άλλου, όπως π.χ. στην Catania, βλ. E. PFRETZSCHNER, *Die Grundrissentwicklung der römischen Thermen*, *δ.π.*, πίν. IV, εικ. I, και B. PACE, *Arte e Civiltà del la Sicilia antica*, II (Milano-Napoli 1938), εικ. 292. Επίσης βλ. το λουτρό στο Vieil-Evreux (Νορμανδία), D. KRENCKER-E. KRÜGER, *Die Trierer Kaiserthermen*, *δ.π.*, 255, εικ. 384.
80. Π.χ. στις μεγάλες νότιες Θέρμες του Timgad, βλ. E. PFRETZSCHNER, *Die Grundrissentwicklung der römischen Thermen*, *δ.π.*, πίν. IV, εικ. 4, και D. KRENCKER-E. KRÜGER, *δ.π.*, 230, εικ. 327, και στις μικρές βόρειες Θέρμες της ίδιας πόλης, βλ. E. PFRETZSCHNER, *δ.π.*, πίν. IV, 6.
81. Π.χ. στις μικρές κεντρικές Θέρμες του Timgad, βλ. E. PFRETZSCHNER, *δ.π.*, πίν. III, I και D. KRENCKER-E. KRÜGER, *δ.π.*, 226, εικ. 318.
82. Συνήθως τα δάπεδα των *caldarium* έφεραν ψηφιδωτό. Σε μερικά λουτρά, άμέσως μετά το κατώφλι της είσοδου, εικονίζονται στο ψηφιδωτό δάπεδο ένα ζευγάρι σανδάλια, τα «ψιάθια», «αί σανίδες», «αί ξύλινοι» ή «κλάπαι» (ξύλινα καλόβαθρα), βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Δ', 439. Η εικόνισή τους άποτελοϋσε υπόμνηση στους λουομένους να τα χρησιμοποιούν στο *caldarium* όχι μόνο για να μη γλιστρούν στο ύγρο δάπεδο αλλά και για να μη καίγονται τα πόδια τους (ή θερμοκρασία του δαπέδου στο *caldarium* ανερχόταν ως τους 57° C, της άτμόσφαιρας στους 55° και του νερού της πισίνας στους 40° C). Μερικές φορές συνοδεϋονταν και από έπιγραφές όπως π.χ. *BENE LABA* κ.ά. Βλ. D. LEVI, *Antioch Mosaic Pavements* (Princeton 1947) τόμ. I, 262-263, και E. FABBRICOTTI, *Il grado di riscaldamento nelle terme romane*, *Archeologia* (Roma 1968) 437. Στη (Suburbana) βίλλα του Διομήδη στην Πομπηία τα σανδάλια εικονίζονται στο δάπεδο της εισόδου από το *terpidarium* προς το *caldarium* (βλ. A.-M. DE VOS, *Pompei-Ercolano-Stabia*, *δ.π.*, 243-244, και E. FABBRICOTTI, *I bagni nelle prime ville romane*, *δ.π.*, 78-79, όπου όμως δεν γίνεται λόγος για τα σανδάλια). Το παράδειγμα της βίλλας του Διομήδη δηλώνει το λόγο για τον όποιο εικονίζονταν τα σανδάλια, τη στιγμή μάλιστα που τα περισσότερα δάπεδα δεν έφεραν κανένα άλλο διάκοσμο. Στην Ελλάδα τέτοια σανδάλια έχουν εικονιστεί στο ψηφιδωτό δάπεδο ενός λουτροϋ στα Χανιά της Κρήτης, μπροστά από μια είσοδο που οδηγεί πιθανόν στο *caldarium*, βλ. *AD* 25(1970) B2, 467, πίν. 409α.

υποκαύστου έχουν σχεδόν διαλυθεί. Στο κέντρο το δάπεδο στηριζόταν σε έξι στρογγυλούς πεσσίσκους, ενώ στις άκρες σε τετράγωνους που ήταν άκουμπισμένοι στους τοίχους. Στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου υπάρχει το praefurnium (πίν. 8α) που έχει κατασκευαστεί με μεγάλους εγγώνιους λίθους σχεδόν άσβεστοποιημένους από τη φωτιά. Συνεχείς πρέπει πάντως να ήταν οι επισκευές του, ώστε στην τελευταία φάση της λειτουργίας το «κατώφλι» του ανοίγματος βρισκόταν αρκετά ψηλότερα από το πλίνθινο δάπεδο στο οποίο πατούσαν οι πεσσίσκοι. Τουτό δυσκόλευε, όπως μπορεί να αντιληφθεί κανείς, την αποκομιδή της στάχτης από το υπόκαυστο, γι' αυτό και κατά την ανασκαφή του βρέθηκε στρώμα στάχτης πάχους 0.10-0.15 μ. περίπου. Μπροστά από το praefurnium, στο χώρο του προπυργείου, έχουν κατασκευαστεί ασύμμετρα δύο τοίχοι πλάτους 0.70 μ., μήκους 1 μ. και άγνωστου ύψους, που είχαν σκοπό ή να βοηθούν στην καλή τροφοδοσία των έστιών με αέρα<sup>83</sup> ή αποτελούσαν την υποδομή όπου πατούσε ο λέβητας για τη θέρμανση του νερού<sup>84</sup>. Το δωμάτιο εκτός από το υπόκαυστο θερμαινόταν και με *intercapedo* (από πλίνθους και πηνία). Λόγω της έκτεταμένης του καταστροφής δεν διαπιστώθηκαν υδραυλικές εγκαταστάσεις<sup>85</sup>, είναι όμως πιθανό να υπήρχε κάποιος ατομικός λουτήρας δίπλα στο praefurnium, όπως συμβαίνει πολλές φορές<sup>86</sup>. Δεν θα πρέπει, νομίζω, ή απουσία λουτήρα να μās οδηγήσει στη σκέψη, ότι το δωμάτιο αποτελούσε ένα ξηρό *caldarium*, ένα *laconicum* δηλαδή, γιατί ως *laconicum*, έστω και με κάποια επιφύλαξη, χαρακτηρίσαμε το δωμάτιο 7. "Αν πράγματι αποτελούσε αίθουσα ξηρής εφίδρωσης, παρόλο που ή θέση του αντιβαίνει σ' αυτό, το πιο πιθανό θα ήταν να μην υπήρχε το praefurnium, καθόσον ήταν αρκετή ή παροχτευομένη θερμότητα από το υπόκαυστο της αίθουσας 9 δια μέσου των διόδων που βρίσκονται ή μια κάτω από τη θύρα επικοινωνίας τους και ή άλλη, κάπως μικρότερη, ανατολικότερα<sup>87</sup>.

### Caldarium II (χώρος 9)

Θύρα πλάτους 0.60 μ. στη δυτική άκρη του νοτίου τοίχου του CI οδηγεί στο κάπως ευρύχωρο CII (πίν. 8α, 10α-β), διαστάσεων 2.20 × 3.30 μ. (χωρίς τις κόγχες), το οποίο ανατολικά και δυτικά απολήγει σε ήμικυκλικές κόγχες (χορδής 1.50 μ. και ακτίνας 1.75 μ.). Στο μέσο του νοτίου τοίχου ανοίγεται μικρή τετράγωνη πύελος (σχ. 2α) διαστάσεων 1.30 ×

83. Βλ. π.χ. στο λουτρό του Kapersburg, βλ. E. PFRETZSCHNER, *δ.π.*, πίν. X, 1, ή στο λουτρό της φρουράς του Kastel Niederbieber, βλ. D. KRENCKER-E. KRÜGER, *δ.π.*, εικ. 354, καθώς και στο λουτρό του Ζευγολατιού, βλ. S. CHARITONIDIS-R. GINOUVÈS, *Bain romain de Zevgolatío*, *δ.π.*, 115, εικ. 6. Επίσης στο λουτρό της Piazza Armenina (Σικελία), βλ. E. BRÖDNER, *Die römischen Thermen*, *δ.π.*, εικ. 50α.

84. Η μεταξύ των τοίχων υποδομή για τη στήριξη των λεβήτων έχει καταστραφεί.

85. Η απουσία των υδραυλικών εγκαταστάσεων οφείλεται στο χαμηλό ύψος των σωζομένων τοίχων και στην έκτεταμένη καταστροφή γενικά.

86. Το δάπεδο του λουτήρα θα βρισκόταν πιο ψηλά από το δάπεδο του δωματίου, όπως συμβαίνει και με το νότιο λουτήρα του χώρου 9. Έτσι, πιστεύουμε, πώς δεν έχουν δίκιο οι CHARITONIDIS-GINOUVÈS [*BCH* 79(1955) 109], που αρνούνται την ύπαρξη λουτήρα στην κόγχη R1 μόνο και μόνο επειδή το δάπεδό της ήταν υπερυψωμένο κατά 0.34 μ. από το δάπεδο του C1. Αντίθετα ή υπερύψωση είναι αναγκαία για την καλύτερη κυκλοφορία της θερμότητας προς το C1.

87. "Όπως π.χ. στο Βαλανείο του Όλυμπείου στην Αθήνα, όπου ή τετράγωνη αίθουσα ανατολικά του *caldarium* δεν έχει ξεχωριστό *praefurn*. Είναι πάντως δύσκολο να χαρακτηρίσουμε το δωμάτιο αυτό *laconicum* όχι μόνο γιατί βρίσκεται δίπλα στο *caldarium* αλλά και γιατί το μεγάλο άνοιγμα επικοινωνίας τους (1.50 μ.) δημιουργεί την έντυπωση ενιαίου χώρου, βλ. *ΠΑΕ* 1949, 29-35, πίν. Α.

1.20 μ., τῆς ὁποίας τὸ ὑπόκαυστο ἐπικοινωνεῖ μὲ τόξο μὲ τὸ ὑπόκαυστο τοῦ κεντρικοῦ χώρου. Ἄλλες δύο πύελοι, ἡμικυκλικές, πρέπει νὰ ὑπῆρχαν στὶς δύο κόγχες. Ἡ ὑπαρξη τῆς δυτικῆς εἶναι βέβαιη, γιατί σώζεται ὁ ἀποχετευτικός ἀγωγὸς στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἡμικυκλίου. Γιὰ τὴν ἀνατολικὴ δὲν βοηθοῦν τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, ἐπειδὴ κατὰ τὴν τελευταία φάση τοῦ λουτροῦ ἡ κόγχη πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν λεβήτων<sup>88</sup> (πίν. 10β). Ἔτσι καταστράφηκαν οἱ πεσίσκοι ποὺ στηρίζαν τὸ δάπεδὸ τῆς καὶ χάθηκαν στὰ ἴχνη τῶν ἀγωγῶν. Τὸ δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ χώρου στηριζόταν σὲ δώδεκα<sup>89</sup> στρογγυλοὺς πεσίσκους διαμέτρου 0.30 μ., ἐνῶ κοντὰ στοὺς τοίχους σὲ δέκα τετράγωνους διαστάσεων 0.30 × 0.25 μ. καὶ 0.30 × 0.15 μ. Καὶ οἱ δύο πύελοι θερμαίνονταν ἕμμεσα ἀπὸ τὸ ὑπόκαυστο. Ἡ θερμότητα τοῦ νεροῦ δὲν θὰ ἦταν βέβαια τόση, ὅση θὰ ἀναπτυσσόταν ὄντας ὁ λουτήρας πάνω ἀπὸ τὸ praefurnium· θὰ ἦταν ὅμως ἀρκετὴ, γιατί ὁ χῶρος εἶναι σχετικὰ περιορισμένος καὶ ἡ ἀπόσταση τῶν πυέλων ἀπὸ τὴν ἐστία μόλις φτάνει τὰ 5 μ. (τῆς δυτικῆς).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς suspensurae ὑπῆρχε θέρμανση καὶ στοὺς κάθετους τοίχους. Στὴ δυτικὴ κόγχη εἶχαν βρεθεῖ ἐλλειψοειδοῦς τομῆς tubuli καὶ ἴδιοι πρέπει μᾶλλον νὰ ὑπῆρχαν καὶ στὴν ἀνατολική<sup>90</sup>. Εἶναι πιθανὸ ὅμως οἱ ἄλλοι τοῖχοι νὰ θερμαίνονταν μὲ intercapedines, ἀπὸ πλίνθους δηλαδὴ στερεωμένους σὲ κεραμικὰ πηνία<sup>91</sup>. Ὅλοι οἱ τοῖχοι, ὅπως καὶ οἱ πύελοι, ἔφεραν ὀρθομαρμάρωση. Ἀρκετὲς μαρμάρινες πλάκες βρέθηκαν στὶς θέσεις τους καὶ ἀκόμη περισσότερες μέσα στὰ κρημίσματα.

Δὲν ἔχουν βρεθεῖ οἱ παροχὲς νεροῦ στὶς πυέλους. Οἱ μολύβδινοι ἀγωγοί, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν ἐξωτερικοί, ἀνηρπάγησαν μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ συγκροτήματος, στοὺς δὲ τοίχους, ἐπειδὴ αὐτοὶ σώθηκαν σὲ μικρὸ ὕψος, δὲν ὑπάρχουν οἱ τρύπες εἰσόδου των στὸ κτίριο. Ἀντίθετα οἱ ἀγωγοὶ ἀποχέτευσης καὶ τῶν δύο πυέλων βρίσκονται στὶς θέσεις των. Ἐχουν διάμετρο 0.10 μ., εἶναι πῆλινοι καὶ βρίσκονται στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τετράγωνης πυέλου καὶ στὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ ἡμικυκλικοῦ λουτήρα. Ἐξω ἀπὸ τὴν κόγχη οἱ ἀγωγοὶ συμβάλλουν σὲ ἄλλον, ποὺ διασχίζει τὸ χῶρο II καὶ ἀποχετεῦει τὰ νερὰ στὸν κεντρικὸ ὑπόνομο ὁ ὁποῖος περνᾷ δίπλα στὸ δυτικὸ τοῖχο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότο.

Τὸ praefurnium, πλάτους 0.60 μ., βρίσκεται, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, στὴν ἀνατολικὴ κόγχη. Ἐξωτερικὰ (πίν. 9β) ἔχει κατασκευαστεῖ μὲ ἐγγώνιους λίθους, ἐσωτερικὰ ὅμως (πίν.

88. Δὲν ἀποκλείεται πάντως νὰ ὑπῆρχαν μόνο δύο πύελοι, ἡ τετράγωνη καὶ ἡ ἡμικυκλική, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλα λουτρά, π.χ. στὸ caldarium τῶν ἀνατολικῶν Θερμῶν τῶν Δελφῶν καὶ στὸ caldarium τοῦ Βαλανεῖου τοῦ Ὀλυμπεῖου τῆς Ἀθήνας. Βλ. CHARITONIDIS-GINOUVÈS, *BCH* 79(1955) 114, σημ. 30 καὶ *ΠΑΕ* 1949, 29-35, πίν. Α. Σ' ἄλλα λουτρά, ὅπως π.χ. στὶς Θέρμες τῆς Σταβίας καὶ τοῦ Forum τῆς Πομπηίας, στὴν κόγχη τοῦ caldarium ἔχει τοποθετηθεῖ μιὰ στρογγυλὴ λεκάνη (Labrum), ὅπου ὑπῆρχε ζεστὸ νερὸ ποὺ ἐξατμιζόταν καὶ βοηθοῦσε στὴν ἐφίδρωση τῶν λουομένων, βλ. Α.-Μ. DE VOS, *Pompeii-Ercolano-Stabia*, ὁ.π., 52 καὶ 201, καὶ H. ESCHEBACH, *Die Stabianer Thermen in Pompeji*, ὁ.π., πίν. 21.

89. Τὸ σχέδιο τοῦ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ δὲν εἶναι ἀκριβὲς οὔτε στὸν ἀριθμὸ οὔτε καὶ στὴν ἀκριβῆ θέση τῶν πεσίσκων (βλ. τὸ νέο σχέδιο τοῦ Α. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, σ. 1).

90. Πουθενά, ἀπ' ὅ,τι ξεῖρω, δὲν ἔχουν βρεθεῖ παρόμοιοι εἶδους tubuli. Τὸ παράδειγμα τῶν Φιλίπων εἶναι μοναδικό. Δυστυχῶς ὅμως οὔτε καὶ οἱ tubuli ποὺ στερέωσε μὲ γύψο ὁ ἀνασκαφέας ὑπάρχουν σήμερα (*ΠΑΕ* 1961, 75).

91. Μπορῶ νὰ βεβαιώσω ὑπεύθυνα, ὅτι εἶχε βρεθεῖ, παρὰ τὴν ἐκτεταμένη καταστροφὴ τοῦ λουτροῦ, μεγάλος ἀριθμὸς πηνίων, τὰ ὁποῖα 1-2 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ἀνασκαφέα ἦταν συγκεντρωμένα σὲ σωροὺς μέσα στὸ χῶρο τοῦ προπυλαίου. Δὲν ἀναφέρονται σὲ κανενὸς ἔτους ἀνασκαφικὸ ἡμερολόγιο οὔτε καὶ στὶς ἐκθέσεις τῶν *ΠΑΕ*.



10β) και σε επαφή με την προηγούμενη κατασκευή υπάρχει τόξο<sup>92</sup>. Έν συνεχεία προς τα δυτικά, επίσης εσωτερικά, σώθηκε ή θέση για τη στήριξη των λεβήτων. Η κατασκευή αυτή οφείλεται σε μετασκευή της τελευταίας φάσης του λουτρόνα, γιατί παλιότερα, όπως θα δούμε παρακάτω, οι λέβητες βρίσκονταν ακριβώς έξω από το praefurnium.

### Προπνιγείο (χωρός 10)<sup>93</sup>

Ανατολικά από τα CI και CII εκτείνεται χώρος διαστάσεων 5.70 × 6.20 μ. στον οποίο εγγράφεται η ανατολική κόγχη του CII (σχ. 2α). Προοριζόταν αποκλειστικά για την εξυπηρέτηση των praefurniorum των CI και CII καθώς και εκείνου του tepidarium στον απέναντι τοίχο. Αρχικά ο νότιος τοίχος του δωματίου πρέπει να βρισκόταν σε ισογραμμή με τους νότιους τοίχους του tepidarium και CII, αργότερα όμως, όταν κατασκευάστηκε το βαπτιστήριο, υποχώρησε κατά 1.50 μ. προς τα βόρεια, ώστε να δημιουργηθεί ο κατάλληλος χώρος για τη βόρεια κεραία του σταυρού του φωτιστηρίου<sup>94</sup>. Στην εξωτερική καμπύλη πλευρά της ανατολικής κόγχης του CII, βόρεια από το praefurnium, έχει χτιστεί με κατεύθυνση ΒΑ τοίχος πλ. 0.85 και μήκ. 1.55 μ. που σκοπό είχε αφενός μὲν την αντιστήριξη της κόγχης και αφετέρου, σε συνδυασμό με το νότιο τοίχο του δωματίου, την καλή τροφοδοσία της εστίας με αέρα<sup>95</sup>. Ανάμεσα στους δύο τοίχους, που απέχουν μεταξύ τους 2 μ., και μπροστά από την εστία σχηματίζεται ένα είδος πεζουλίου πλάτους 0.80 μ. που χρησίμευε ως βάση για τους «χυτρόποδες» ή «πυρομάχια»<sup>96</sup> των δύο μακρόστενων λεβήτων<sup>97</sup>, οι οποίοι μέχρι ένα ορισμένο ύψος ήταν εγκλωβισμένοι σε τοίχο<sup>98</sup>.

Κοντά στη ΒΑ γωνία του διαμερίσματος σώζεται ισχυρός γαμματοειδής πεσσός (πίν. 11α-β) διαστάσεων 1.40 × 1.40 μ., πλάτους 0.70 μ. και σωζόμενου ύψους περίπου 2 μ., του οποίου την ύπαρξη δεν είχε επιχειρήσει να ερμηνεύσει ο ανασκαφέας. Η ίδρυση του στο

92. Είναι δυνατό και σήμερα, παρά τη μεγάλη καταστροφή και τις εκτεταμένες μετασκευές, να δει κανείς εσωτερικά από το praefurn. τον πρώτο τετράγωνο πεσσίσκο που στήριζε, πιθανόν μαζί με άλλους, το δάπεδο της κόγχης. Ο ακριβώς απέναντί του στη νότια πλευρά έχει έντοιχιστεί μέσα στη μεταγενέστερη κατασκευή.

93. Η λέξη, σαφώς ελληνική, παραδίδεται μόνο στα λατινικά, βλ. VITRUVIUS V, 11,2 και PLINIUS SECUNDUS, *Επιστ.* II, 17,11· βλ. και J. DELORME, *Étude architecturale sur Vitruve*, *δ.π.*, 414-415. Τη βρίσκουμε όμως και σε *Γλωσσάρια* της κυρίως βυζαντινής εποχής με διαφορετική κάπως σημασία (ίσως δηλώνει το 'Αποδυτήριο, βλ. *Glossaria* III, 651 κ.έ. και 657 κ.έ. (*Corpus Glossariorum Latinorum*, έκδ. G. GOETZ, V τόμοι, Leipzig 1892).

94. Η άποψη αυτή δεν είναι αυθαίρετη. Υπάρχουν ίδιες μυστηριές σ' αυτό τον τοίχο και στη ΝΑ γωνία του CII που ανήκει όπως οδήγησε στην εποχή της ίδρυσης του Βαπτιστηρίου.

95. Για τους «διαδρόμους» που κατασκευάζονταν μπροστά στα praefurnia για καλύτερη τροφοδοσία τους με αέρα, βλ. E. ARSLAN, Osservazioni sul complesso termale di Cemenelum (Cimiez-Nizza), *Rivista di Studi di Liguria* 35(1969) 212.

96. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Δ', 437.

97. Όπως σημειώνει ο ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ, έπρεπε να υπάρχουν δύο λέβητες πάνω από το praefurnium. Αυτός που ήταν πιο κοντά στις φλόγες προοριζόταν για τη θέρμανση του νερού του caldarium· ο άλλος, λίγο πιο μακριά, για τη θέρμανση του νερού του tepidarium. Μεταξύ τους ήταν συνδεδεμένοι με μολύβδινους σωλήνες και ο δεύτερος, δηλαδή ο λέβητας του tepidarium, και με τη δεξαμενή του νερού. Έτσι, κάθε φορά που χρησιμοποιόταν νερό από το λέβητα του caldarium αναπληρώνόταν με νερό από τον λέβητα του tepidarium. Παράλληλα στον πρώτο λέβητα, του caldarium, υπήρχε και βαλβίδα ασφαλείας για τη διαφυγή του ατμού, βλ. VITRUVIUS, *De Architectura* V, 9,10 καθώς και G. DE ANGELIS D' OSSAT, *Tecnica costruttiva e impianti delle terme*, *δ.π.*, 33-34.

98. D. KRENCKER-E. KRÜGER, *Die Trierer Kaiserthermen*, *δ.π.*, εικ. 228 και 289.

χώρο του προπνιγείου δεν είναι ανεξήγητη. Σ' αυτόν, σε συνδυασμό και με τον ανατολικό και βόρειο τοίχο, πρέπει να στηριζόταν ή ύδατοδεξαμενή του βαλανείου. Άλλος χώρος γι' αυτήν δεν υπάρχει στο συγκρότημα, εκτός αν σκεφτούμε ότι βρισκόταν υπερυψωμένη στον ὄροφο κάποιου άλλου οίκου του λουτροῦ<sup>99</sup> ή ότι είχε κατασκευαστεί στη βόρεια πλευρά της Ἐγνατίας<sup>100</sup>, μακριά από το λουτρό. Ἡ σκέψη πάντως να ὑδρευόταν τὸ βαλανεῖο κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ ὑδραγωγεῖο τῆς πόλης πρέπει νὰ ἀποκλειστεί.

Ἄγωγος πλάτους 0.25 μ., κατασκευασμένος ἀπὸ πλίνθους διασχίζει διαγώνια τὸ χῶρο μὲ κατεύθυνση καὶ κλίση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Στὴ ΒΔ τοῦ ἄκρη πὺ εἶναι καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγωγοῦ, πρέπει νὰ ὑπῆρχε φρεάτιο, γιατί εἶχε σωθεῖ διάτρητος μαρμάρινος ρόδακας γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν σκουπιδιῶν. Σ' αὐτὸ συλλέγονταν ὄχι μόνο τὰ νερὰ τοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ πιθανὸν τὰ νερὰ ἀπὸ τὴν ὑπερχείλιση τῆς δεξαμενῆς. Δεύτερος ἀγωγὸς μὲ κατεύθυνση καὶ κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν, παράλληλος πρὸς τὸν ανατολικὸ τοῖχο, ἔχει κατασκευαστεῖ σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη στὸ χῶρο. Ἡ στάθμη τοῦ ἦταν πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, καὶ ἡ ἴδρυσή του συνδέεται μὲ τὴν ἀχρήστευση τοῦ praefurnium τοῦ terpidarium. Στὴ βόρειά του ἄκρη, ὅπως βεβαιώνουν τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, ὑπῆρχε φρεάτιο.

Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ προπνιγείου (πίν. 15α) παρατηροῦνται μεταγενέστερες προσθήκες καὶ ἐπισκευές. Ἡ σημαντικότερη ἴσως ἀπ' αὐτὲς εἶναι ἡ προσθήκη στὴ ΒΑ γωνία παραστάδας μήκους 1.10 μ. καὶ πλάτους 0.65 μ., πὺ ἀποτελεῖ τὴν ανατολικὴ παραστάδα τῆς θύρας πὺ κατασκευάστηκε γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ χώρου μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ βαπτιστηρίου. Αὐτὴ τὴ θύρα πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦσαν οἱ θερμαστὲς καὶ ἀπ' αὐτὴν μεταφέρονταν τὰ ξύλα καὶ ἀποκομίζονταν οἱ στάχτες, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι εὐνόητο, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ χρησιμοποιοῦνται ἡ θύρα πὺ ὄδηγεῖ στὸ φωτιστήριο.

#### Ἐποχὴ ἀποχωρητήρια (χώροι 12, 13)

Βρίσκονται στὴ ΒΑ γωνία τοῦ λουτροῦ (διαστ. 7.60 × 3 μ.) καὶ ἐπικοινωνοῦν ἄμεσα μὲ τὴν ανατολικὴ καὶ βόρεια στοὰ τῆς παλαίστρας<sup>101</sup>. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ τὴν πισίνα frigida τοῦ frigidarium παρεμβάλλεται διάδρομος πλάτους 1.20 μ., ὅπου πιθανὸν νὰ ἄφηναν τὰ περιττὰ ρούχα τους (vestibulum). Ἀρχικὰ ὁ χῶρος ἦταν ἐνιαῖος καὶ ἔφερε στὸ νότιο τοῖχο μιὰ διπλὴ καὶ μιὰ μονὴ εἴσοδο. Ἡ διπλὴ χωριζόταν μὲ μαρμάρινη παραστάδα σὲ δύο ἀνοίγματα πλάτους 1.05 μ. Ἡ δευτέρη εἶχε πλάτος 1 μ. καὶ ἀπεῖχε ἀπὸ τὴ δυτικὴ γωνία τοῦ διαμερίσματος 2.10 μ. Ἐσωτερικὰ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ καὶ βορείου τοίχου ὑπάρχει ἀποχετευτικὴ αὐλάκα βάθους καὶ πλάτους 0,50 μ. Τὸν ἀγωγὸ κάλυπταν οἱ γνωστὲς στὰ ἀφοδευτήρια διάτρητες γιὰ τὴν εἰδικὴ χρῆση πλάκες, τοποθετημένες κατάλληλα σὲ κάθετα μάρμαρα. Μπροστὰ στὴν κατασκευὴ αὐτή, στὸ δάπεδο τοῦ ἀφοδευτηρίου, ὑπάρχει μάρμαρο μὲ ἀβαθεῖς ἡμικυκλικὸ αὐλάκι γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν οὐρῶν. Στὸ αὐλάκι αὐτὸ μὲ

99. Στὶς Θέρμες τοῦ Ποσειδῶνα (Nettuno) τῆς Ostia ἡ δεξαμενὴ βρίσκεται ἀνατολικά ἀπὸ τὸ caldarium, ὑψηλὰ στὸν ὄροφο, C. PAVOLINI, *Ostia*, ὁ.π., 56 (τὸ διαγραμμασμένο ὡς μεταγενέστερο). Πάνω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ προπνιγείου βρίσκεται ἡ δεξαμενὴ στὶς Lagerthermen τῆς Lambaesis, βλ. D. KRENCKER-E. KRÜGER, ὁ.π., εἰκ. 286.

100. Ὁ χῶρος αὐτὸς δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ ἀκόμα.

101. Συνήθως τὰ ἀποχωρητήρια βρίσκονται κοντὰ στὴν παλαίστρα (ἐφόσον ὑπάρχει) γιὰ νὰ μποροῦν εὐκόλα νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν οἱ ἀθλούμενοι. Στὰ λουτρά ὅμως ἐκεῖνα ὅπου δὲν ὑπάρχει παλαίστρα βρίσκονται σὲ κάποια ἄκρη τοῦ συγκροτήματος, βλ. D. KRENCKER-E. KRÜGER, ὁ.π., 185. Ἐπίσης βλ. E. PFRETZSCHNER, *Die grundsissentwicklung*, ὁ.π., πίν. IV, 6.

κατάλληλα λαξευμένο αλλά μικρότερο άγωγό παροχετεύονταν τὰ νερά από τὴ φορητὴ λεκάνη ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία καὶ ποὺ, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, πρέπει νὰ τὴ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀθλούμενοι γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ποδιῶν τους. Γιὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ μεγάλου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ χρησιμοποιόντουσαν τὰ νερά τῆς πισίνας τῆς παλαίστρας (βλ. παραπάνω, σ. 13).

Σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ, ποὺ συνδέεται μὲ τὴ β' φάση τοῦ λουτροῦ, τὸ ἀποχωρητήριό χωρίστηκε μὲ ἐγκάρσιο τοῖχο σὲ δύο μέρη<sup>102</sup>. Παράλληλα κλείστηκε τὸ δυτικὸ ἀνοιγμα τῆς ἀνατολικῆς διπλῆς θύρας καθὼς καὶ ἡ θύρα ποὺ ἦταν δυτικότερα. Νέα θύρα πλάτους 0.80 μ. γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ δυτικοῦ ἀποχωρητηρίου ἀνοίχτηκε σὲ ἀπόσταση 0.30 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο. Ὅλες αὐτὲς οἱ μετασκευὲς ἔγιναν γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἰδιαίτερος χῶρος ἀφόδευσης γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ συνδέονται μὲ τὸ χωρισμὸ τοῦ λουτροῦ σὲ δύο μικρότερα γιὰ τὴ σύγχρονη ἐξυπηρέτηση καὶ τῶν δύο φύλων. Ἄξιο προσοχῆς εἶναι ὅτι στὸ ἀποχωρητήριό τῶν γυναικῶν δὲν ὑπάρχει τὸ μικρὸ λαξευτὸ αὐλάκι μπροστὰ ἀπὸ τὶς θέσεις ἀφόδευσης καὶ μᾶλλον αὐτὸ τὸ στοιχεῖο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῶν ἀποχωρητηρίων τῶν δύο φύλων<sup>103</sup>, ἀφοῦ στὶς γυναῖκες δὲν εἶναι ἀπαραίτητο.

Ἐσωτερικὰ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἀποχωρητηρίου ὑπάρχει μεγάλος κατακόρυφος ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς (διαμ. 0.30 μ.) γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν νερῶν τῆς βροχῆς ἀπὸ τὶς στέγες.

### Βοηθητικὸς χῶρος 11

Καὶ ὁ χῶρος αὐτὸς (πίν. 13α), ὅπως καὶ τὸ προπνιγεῖον, ἀποτελεῖ βοηθητικὴ αἴθουσα τοῦ λουτρῶνα. Σ' αὐτὴ βρίσκονται οἱ ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοὶ τοῦ caldarium II στοὺς ὁποίους ἐνώθηκε ἀργότερα καὶ ὁ ἀγωγὸς τῆς ἡμιελλειψοειδοῦς λεκάνης ποὺ κατασκευάστηκε στὴ ΝΔ γωνία τοῦ laconicum<sup>104</sup>. Μέσα στὸ χῶρο 11 ἦταν ἀρχικὰ ἐγγεγραμμένη ἡ ἡμικυκλικὴ λεκάνη τοῦ χώρου 6, ἡ ὁποία ἀργότερα ἀχρηστεύθηκε καὶ ἀντικαταστάθηκε, ὅταν ὁ χῶρος μετατράπηκε σὲ ψυχρὸ, ἀπὸ τὸν κυκλικὸ λουτήρα. Ἡ κάλυψη τῆς ἡμικυκλικῆς λεκάνης γινόταν μὲ τεταρτοσφαίριο.

Δὲν γνωρίζουμε ἀν ὑπῆρχε στὴν πρώτη φάση ἐπικοινωνία τῶν χώρων 11 καὶ 6. Σὲ περίπτωσι ποὺ δὲν ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους —καὶ μᾶλλον αὐτὸ συμβαίνει— πρέπει ὁ χῶρος 11 νὰ εἶχε εἴσοδο μόνον στὸ νότιό του τοῖχο, μιὰ καὶ στὸ δυτικὸ ἀπέκλειε κάτι τέτοιο ἢ ὑπαρξὴ τοῦ μεγάλου ἀγωγοῦ ποὺ βρίσκεται κοντὰ του. Ὁ χῶρος πρέπει νὰ ἦταν ὑπαίθριος. Τοῦτο συμπεραίνεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προχειρότητα τῆς κατασκευῆς τῶν καλυμμάτων τῶν ἀγωγῶν καὶ τὴν ἔλλειψη δαπέδου, καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς, ὅτι σ' αὐτὸν θὰ ἔβλεπαν τὰ παράθυρα ποὺ μᾶλλον ἀνοίγονταν στὸ δυτικὸ τεταρτοσφαίριο τοῦ caldarium II. Ἀκόμη ὅμως ἓνα στοιχεῖο ἐνισχύει τὴν ἄποψη: πρόκειται γιὰ τὴν ὑποθεμελίωση δύο πεσσῶν, διαστάσεων 1.20 × 0.60 μ.<sup>105</sup>, ποὺ βρίσκονται σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖ-

102. Τὸ ὅτι ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος εἶναι μεταγενέστερος τὸ εἶχε ἐπισημάνει ὁ ἀνασκαφέας (ΠΑΕ 1962, 173).

103. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει ἰδιαίτερη βιβλιογραφία γιὰ τὰ ἀποχωρητήρια ποὺ ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστα καὶ ἰδιαίτερα διαμερίσματα τῶν λουτρῶν καὶ τῶν παλαιστῶν. Οἱ περιγραφὲς ἐξάλλου ποὺ δίνουν οἱ περισσότεροι ἀνασκαφεῖς-ἐρευνητὲς εἶναι συνοπτικὲς καὶ ἀρκοῦνται σὲ γενικὰ μόνον στοιχεῖα. Βλ. π.χ. P. LEMERLE, *Palestre romaine a Philippes*, BCH 61 (1937) 95-96. FR. WIBLÉ, *Fouilles Gallo-romaines de Martigny*, 1. *Recherches archéologiques aux Morassen en 1975-1976*, *Annales Valaisannes* 1977, 199-214.

104. Ὁ ἀνασκαφέας (ΠΑΕ 1964, 177) ἀναφέρει καὶ ἄλλο κτιστὸ ἀγωγὸ τετράγωνης διατομῆς, ποὺ ἔβγαυε δῆθεν παράλληλα πρὸς τὸ βόρειο τοῖχο. Κάτι τέτοιο ὅμως διαψεύδεται ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα.

105. Οἱ πεσοὶ αὐτοὶ δὲν σημειώνονται στὸ μεγάλο σχέδιο ποὺ ἔχει δημοσιευτεῖ στὰ ΠΑΕ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα.



χο. Για την έρμηνεία τῶν πεσσῶν αὐτῶν βοηθοῦν τὰ ἰζήματα, πού ὡς συμπαγῆς ὄγκος πάχους 0.10 μ., πλάτους 0.20 μ. καὶ μήκους 0.50 μ. εἶναι κολλημένα ἀπέναντι ἀπὸ τοὺς πεσσούς στοὺς νότιο τοῖχο. Τὰ ἄλατα αὐτά, πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔγιναν ἀπὸ διαρροὲς ἀγωγοῦ συλλογῆς βρόχινων νερῶν, ὀφείλονται στὶς διαρροὲς τοῦ ἀγωγοῦ πού ἔπαιρνε νερὸ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ, ἢ ὁποία, ἐφαπτόμενη στοὺς νότιο τοῖχο καὶ στηριζόμενη στοὺς δύο πεσσούς πού ἀναφέραμε καὶ στὸν δυτικὰ εὐρισκόμενο τοῖχο, τροφοδοτοῦσε ἀρχικὰ μόνο τὴν Κρήνη τοῦ Ὀκταγώνου καὶ κάπως ἀργότερα μιὰ ἄλλη κρήνη, πού ἰδρύθηκε στοὺς ἀνατολικὸ κλίτος τῆς στοᾶς τοῦ Ὀκταγώνου, στὴ συμβολὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς τῆς παλαίστρας καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ χώρου 6. Για τὴν ἀποχέτευση τῶν νερῶν τῆς δεξαμενῆς τῆς μικρῆς κρήνης κατασκευάστηκε ἀγωγὸς τετράγωνης διατομῆς πλάτους 0.10 μ., πού, παράλληλος μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς στοᾶς, ἔφερε τὰ νερὰ ἔξω ἀπὸ τὸ πρόπυλό της. Ἡ ἴδια ὑπερυψωμένη μεγάλη δεξαμενὴ πιθανὸν νὰ ὑδροδοτοῦσε καὶ τὸν κυκλικὸ λουτήρα τοῦ χώρου 6<sup>106</sup>.

### Οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ βαλανείου καὶ χρονολόγησή τους

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κύρια οἰκοδομικὴ του φάση, στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε μέχρι τώρα, διακρίνουμε στοὺς λουτρὰ τῶν Φιλίππων ἀκόμα δύο δευτερεύουσες φάσεις λειτουργίας γιὰ τίς ὁποῖες θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Ἀρχικὰ τὸ συγκρότημα τοῦ λουτροῦ πρέπει νὰ εἶχε ἰδρυθεῖ γιὰ νὰ χρησιμοποιεῖται ἴσως μόνο ἀπὸ ἄνδρες ἢ, σὲ διαφορετικὲς ἡμέρες, καὶ ἀπὸ τὰ δύο φύλα<sup>107</sup>. Ἐξοπλίστηκε μὲ «παλαίστρα» (χώρος 18) καὶ βοηθητικὸν χώρον ἀθλήσεως (χώρος 17), καθὼς καὶ μὲ τὸ ἐλαιοθέσιο. Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς πρώτης φάσεως του εἶναι ἡ ἐπιβολὴ τοῦ *terpidarium* πάνω στοὺς ἄλλους χώρους. Τὸ ἀποτελοῦν, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, τρεῖς αἶθουσες ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ δύο εἶναι ἀρκετὰ εὐρεῖς, ἐνῶ γιὰ τοὺς ἄλλους οἴκους, δηλαδὴ τὸ *frigidarium* καὶ τὸ *caldarium*, ἔχουν διατεθεῖ περιορισμένες ἐπιφάνειες. Στὴ Δύση καὶ κυρίως στὴν Ἰταλία, ὁ πιὸ σημαντικὸς οἶκος τῶν λουτρῶν ἦταν τὸ *laconicum*, ὅπου γινόταν ξηρὴ, χωρὶς ὑδρατμούς, ἐφίδρωση<sup>108</sup>. Ὅμως οἱ λουόμενοι παρέμεναν σ' αὐτὸ πολὺ λίγη ὥρα. Κέντρο τῆς παραμονῆς τους στοὺς λουτρὰ ἦταν τὸ *terpidarium* στοὺς ὁποῖο ἡ θερμοκρασία ἦταν πιὸ χαμηλὴ. Τὸ

106. Τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλεγχθεῖ πλέον, γιὰ τὸ στηθαῖο τοῦ λουτήρα, σὲ κάποιο ὕψος τοῦ ὁποίου θὰ ἔφτανε ὁ ἀγωγός, ἔχει κατὰ μέγα μέρος καταστραφεῖ.

107. Εἶναι γνωστὸ, πὼς ὅταν κτίστηκαν γιὰ πρώτη φορὰ δημόσια λουτρὰ ἐλήφθη πρόνοια καὶ γιὰ τὸ μπάτιο τῶν γυναικῶν. Ἔτσι στὴν Πομπηία π.χ. στὶς δύο ἀρχαιότερες Θέρμες (τῆς Σταβίας καὶ τοῦ Forum) ὑπάρχουν ξεχωριστὲς θερμὲς αἶθουσες γιὰ τίς γυναῖκες. Ἀντίθετα στὶς Κεντρικὲς Θέρμες τῆς ἴδιας πόλης, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν τελειώσει ὅταν καταστράφηκε ἡ πόλις (79 μ.Χ.) δὲν δημιουργήθηκαν ξεχωριστὲς αἶθουσες γι' αὐτές. Στὶς Θέρμες τῆς Σταβίας οἱ γυναῖκες, παρόλο πού μπαῖναν στοὺς λουτρὰ ἀπὸ ξεχωριστὴ εἴσοδο, εἶχαν τὴ δυνατότητα ἀπὸ ἄλλη εἴσοδο νὰ εἰσέρχονται στὴν παλαίστρα. Ἀντίθετα στὶς Θέρμες τοῦ Forum δὲν ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ δυνατότητα. Στὰ λουτρὰ τῆς Ostia δὲν ἐλήφθη καμιά πρόνοια γιὰ τὸ λουτρὸ τῶν γυναικῶν. Εἶναι γνωστὸ πάντως πὼς κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ γίνονταν καὶ μ ε ι κ τ ἄ λ ο υ τ ρ ἄ, ἂν κρίνουμε ἀπὸ διάταγμα τοῦ Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.) πού τὰ ἀπαγόρευε. Τὸ ἴδιο διάταγμα ἐπανάλαβε ἀργότερα ὁ Μάρκος Αὐρήλιος (161-180 μ.Χ.), βλ. R. MEIGGS, *Roman Ostia*, ὁ.π., 406.

108. Γιὰ τίς θερμοκρασίες πού ἀναπτύσσονταν στοὺς διάφορους οἴκους τῶν λουτρῶν βλ. A. IORIO, *Sistema di riscaldamento nelle antiche terme pompeiane*, ὁ.π., 186-189· E. FABBRICOTTI, *Il grado di riscaldamento nelle terme romane*, ὁ.π., 434-438.

ἀποδυτήριο τὸ χρησιμοποιοῦσαν μόνο γιὰ νὰ ἀφήνουν τὰ ροῦχα τους<sup>109</sup>. Φαίνεται λοιπὸν πὼς μετὰ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ὁ ἀρχιτέκτονας σχεδίασε καὶ κατασκεύασε τὸ βαλανεῖο τῶν Φιλίππων. Ἡ ἴδρυσή του, ἀπὸ τὰ εὐρεθέντα μέσα στοὺς ἀποχετευτικούς ἀγωγούς τῶν ἀποχωρητηρίων νομίματα, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ β' μιστὸ τοῦ Ιου π.Χ. αἰ. καὶ μάλιστα μετὰ τὴν ἐπανίδρυση τῆς ἀποικίας ἀπὸ τὸν Ὀκταβιανὸ-Αὐγούστο (30 π.Χ.) καὶ τὴν ἐγκατάσταση στοὺς Φιλίππους πραιτωριανῶν καὶ πολλῶν Ρωμαίων ὀπαδῶν τοῦ Ἀντωνίου, ποὺ τοὺς μετακίνησε ἀπὸ τὰ κτήματά τους στὴν Ἰταλία γιὰ νὰ ἐγκαταστήσει σ' αὐτὰ δικούς του παλαίμαχους στρατιῶτες<sup>110</sup>. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ φαίνεται πὼς οἱ Φίλιπποι ἀπέκτησαν τὴν σχεδὸν ὀριστικὴ τους πολεοδομικὴ μορφή. Στὸ οἰκόπεδο ποὺ ἰδρύθηκε τὸ ἀρχικὸ λουτρό, ἀπ' ὅ,τι ἔδειξαν οἱ τομὲς ποὺ ἔγιναν σ' ὄλους σχεδὸν τοὺς οἴκους του, δὲν ὑπῆρχαν παλιότερα τοῦ Ιου π.Χ. αἰ. κτίσματα<sup>111</sup>. Μετὰ τὴν ἀρχικὴ του μορφή χωρὶς ἰδιαίτερα σοβαρὲς ἀλλαγές στὴ χρῆση τῶν χώρων του ἀλλὰ μετὰ ἀρκετὲς ἐπισκευές, λειτούργησε περίπου μέχρι τὰ μέσα τοῦ βου αἰ.

Στὶς ἀρχές τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ. τὸ ἐλεύθερο Ὀκτάγωνο ἀντικατέστησε τὴ «βασιλική» τοῦ Παύλου (βλ. κείμενο Μέντζου-Πελεκανίδου, ὑπὸ ἔκδοση). Σύγχρονα μ' αὐτὸ πρέπει νὰ ἰδρύθηκε καὶ τὸ βαπτιστήριον, τὸ ὁποῖο κατέλαβε τὸ βοηθητικὸ χῶρον (γιὰ τὴν ἀποθήκευση ξύλων καὶ τὴν πρόχειρη ἐναπόθεση τῆς στάχτης) τοῦ βαλανεῖου. Γιὰ νὰ κατασκευαστεῖ ἡ βόρεια κεραία τοῦ σταυρόσχημου φωτιστηρίου μετατοπίστηκε πρὸς τὰ βόρεια ὁ νότιος τοῖχος τοῦ προπνιγείου καὶ διαμορφώθηκε ἡ ΒΔ γωνία-πεσσὸς γιὰ τὴ στήριξη τοῦ θόλου<sup>112</sup>. Τὸ σύγχρονον τῆς κατασκευῆς τοῦ πεσσοῦ καὶ τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ προπνιγείου ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ὅμοια χαράγματα τοῦ μυστηρίου κάτω ἀπὸ τὸ κονίαμα ποὺ συγκρατοῦσε τὴν ὀρθομαρμάρωση (πίν. 29β). Ἡ ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ λουτρό τοῦ πιδ ἀναγκαίου βοηθητικοῦ τοῦ χώρου καὶ ἡ διακοπὴ πλέον, ὅπως ἦταν φυσικὸ, τῆς μεταφορᾶς τῆς καύσιμης ὕλης διὰ μέσου τοῦ φωτιστηρίου ἀνάγκασε τοὺς ὑπεύθυνους τοῦ λουτροῦ νὰ δημιουργήσουν μιὰ εἴσοδο στὸν τοῖχο<sup>113</sup> ποὺ χωρίζει τὸ προπνιγεῖο καὶ τὸ *teridarium* II (χῶρος 4). Ἔτσι διὰ

109. Κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ κέντρο τοῦ λουτροῦ ἦταν τὸ ἀποδυτήριο καὶ τὸ *frigidarium*. Ἡ συνήθεια αὐτὴ παρατηρεῖται καὶ στὰ τουρκικὰ λουτρά, στὰ ὁποῖα τὰ ἀποδυτήρια καταλαμβάνουν τοὺς μεγαλύτερους χώρους. Βλ. π.χ. τὸ Tschukur (Agia Sofia)-Hammam τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ κατασκευάστηκε ἀπὸ τὸ Μωάμεθ Β', καὶ τὸ Inçirli Hammam τῆς Προύσας: βλ. G. DE ANGELIS D' OSSAT, *Tecnica costruttiva e impianti delle terme*, ὁ.π., εἰκ. σελ. 31, καὶ E. BRÖDNER, *Die römischen Thermen und das Antike Badwesen*, ὁ.π., 275.
110. P. COLLART, *Philippe, Ville de Macédoine depuis ses origines jusqu' à la fin de l' époque romaine* (Paris 1937) 228 κ.έ. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς ἐγκαταστάσεις βρίσκονται στὸν ΔΙΩΝΑ τὸν ΚΑΣΣΙΟ (51,4,5). Στὰ νομίματα ὑπάρχει στὴν α' ὄψη παράσταση Νίκης ποὺ κρατᾷ στεφάνι καὶ φοίνικα καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *VICTORIA AUGUSTA*, ἐνῶ στὴ β' ὄψη εἰκονίζονται τρεῖς στρατιωτικὲς σημαῖες καὶ ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή *COHOR(S) PRAE(TORIA) PHIL(IPPENSIS)*, βλ. P. COLLART, ὁ.π., 232-233 καὶ πίν. 30, 8-11.
111. Πολὺ μεταγενέστερα, στὸν 4ο μᾶλλον αἰ., χρονολογοῦνται τὰ ὑπολείμματα μωσαϊκοῦ δαπέδου ποὺ βρέθηκε σὲ ἀρκετὸ βάθος (1,50 μ.) σὲ τομὴ τοῦ δωματίου LIII τοῦ Ἐπισκοπείου (βλ. Ἔργον 1983, 24). Πάνω στὸ δάπεδο βρέθηκε νόμισμα τοῦ Ἀρκαδίου (395-408). Τὸ Ἐπισκοπεῖο βρίσκεται σὲ ἄλλο οἰκοδομικὸ τετράγωνο.
112. Σύγχρονη, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ ἄλλο κεφάλαιο, εἶναι καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν δύο ἄλλων πεσσῶν τοῦ φωτιστηρίου στὴ νότια πλευρὰ.
113. Σ' αὐτὴ πιθανὸν τὴν ἐποχὴ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ἡ ἐπισκευὴ τοῦ τοῖχου αὐτοῦ. Ἡ τοιχοδομία του, πρόχειρο ψαροκόκκαλο μετὰ ἀρχαιότερους χονδρὸς πλίνθους, δὲν θυμίζει τίποτα ἀπὸ τὴν ὀραία κατασκευὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ Ξενώνα ποὺ βρίσκεται νότια ἀπὸ τὶς Θέρμες τοῦ Κλάδεου τῆς Ὀλυμπίας. Ὁ τοῖχος αὐτός, τοῦ Ξενώνα τῆς Ὀλυμπίας, χρονολογεῖται μεταξὺ τοῦ 225 καὶ 275 μ.Χ., βλ. E. KUNZE, *VI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia* (1953/54 καὶ 1954/55) Berlin 1958, 36-38, εἰκ. 15.

μέσου τῶν χώρων 4 και 3 γινόταν ἡ τροφοδοσία με καύσιμη ὕλη και ἡ ἀποκομιδὴ τῆς στάχτης. Ἄλλη ἐπισκευὴ κατὰ τὴ φάση αὐτὴ δὲν ἔγινε. Ἀφέθηκε πάντως μικρὴ εἴσοδος γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ φωτιστηρίου με τὸ προπνιγεῖο, ὅπου και ἡ δεξαμενὴ νεροῦ ἀπὸ τὴν ὁποία ἐτροφοδοτεῖτο και ἡ κολυμβήθρα.

Μεγάλες ἀλλαγές στὴ λειτουργία τοῦ λουτροῦ ἔγιναν κατὰ τὴ δευτέρη φάση του, πού πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ ἀνασκαφικὰ κυρίως δεδομένα στὰ μέσα τοῦ βου αἰ. Τότε τὸ ἐλεύθερο Ὑκτάγωνο, πού εἶχε πιθανόν ὑποστεῖ ζημιές ἀπὸ σεισμό ἢ κακὴ στατικὴ μελέτη, ἀπέκτησε κόγχες στὶς τέσσερις γωνίες και ἔγινε ἐγγεγραμμένο (βλ. κείμενο Μέντζου-Πελεκανίδου, ὑπὸ ἔκδοση). Τὴν ἴδια περίοδο ἔγιναν και οἱ οὐσιαστικὲς μετασκευές στὸ λουτρό. Τὸ *teridarium* I χωρίζεται με τοῖχο (πλ. 0.60 μ.), πού κατασκευάστηκε στὴ μέση και πάνω στὸν κατὰ μῆκος ἄξονά του, σὲ δύο χώρους. Ὁ τοῖχος ἀτήσε στὸ πλίνθινο δάπεδο, ὅπου ἐδράζονταν και οἱ πεσσίσκοι τῶν ὑποκαύστων. Σὲ ἀπόσταση 3.40 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο, στὴν ἀνατολικὴ παρεῖα τοῦ νεοῖδρυθέντος τοῖχου, δημιουργήθηκε ἰσχυρὸς πεσσὸς ἀπὸ τὴ στήριξη πιθανόν τόξου γιὰ τὸ χωρισμὸ τοῦ ἀνατολικά δημιουργηθέντος δωματίου σὲ δύο χώρους. Παράλληλα στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου κατασκευάστηκε *praefurnium*<sup>114</sup> γιὰ τὴν ἀνεξάρτητη θέρμανσή του, μιὰ και εἶχε ἀποκοπεῖ πλέον κάθε ἐπικοινωνία τῶν δύο ὑποκαύστων (πίν. 7α). Γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ χώρου με τὰ πρὸς βορρᾶν εὐρισκόμενα ἀποδυτήρια και *frigitarium*, ἐπειδὴ ἀχρηστεύθηκε ἡ ὑπάρχουσα θύρα, ἀνοιχτήκε ἄλλη ἀνατολικότερα πλάτους 0.90 μ., πού ὡς δυτικὴ τῆς παραστάδα χρησιμοποίησε τὴν ἀνατολικὴ τῆς καταργηθείσης. Οἱ μετατροπές αὐτές συνετέλεσαν, ὥστε τὸ μικρὸ λουτρό νὰ γίνε διδύμο γιὰ τὴν ταυτόχρονη ἐξυπηρέτηση και τῶν δύο φύλων. Εἶναι δὲ πολὺ πιθανὸ πάνω ἀπὸ τὸ νέο *praefurnium* νὰ ἰδρῦθηκε πύελος<sup>115</sup>, γιὰτὶ περίπου τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐντοιχίστηκαν και οἱ πύελοι πού εἶχαν κατασκευαστεῖ στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου<sup>116</sup>. Ὁ δημιουργηθεὶς χώρος ἀπέτελεσε κατὰ μὲν τὸ νότιο τμήμα και μέχρι τὸ ὕψος τοῦ πεσσοῦ τὸ *caldarium*, κατὰ δὲ τὸ βόρειο τὸ *teridarium*. Τὸ μεταξύ τους τοξωτὸ ἄνοιγμα πρέπει νὰ κλεινόταν με βῆλο.

Σύγχρονα, τὰ ἀποχωρητήρια χωρίστηκαν περίπου στὴ μέση με ἐγκάρσιο τοῖχο. Τὸ τμήμα πού δημιουργήθηκε ἀνατολικά προοριζόταν γιὰ τὶς γυναῖκες, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο γιὰ τοὺς ἄνδρες. Τὸ ἕνα ἄνοιγμα, τὸ δυτικὸ τῆς διπλῆς θύρας τοῦ γυναικείου, κλείστηκε, ἐνῶ και ἡ ἀπλὴ θύρα πού βρισκόταν στὸ μέσο τοιχίστηκε και παραχώρησε τὴ θέση τῆς σὲ ἄλλη πού κατασκευάστηκε στὸ δυτικὸ ἄκρο. Γιὰ τὶς ἐπισκευές αὐτές, ὅπως και γιὰ τὸ κλείσιμο τῶν κογχῶν τοῦ *teridarium* χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἴδιοι πλίνθοι πάχους 0.04 μ.

Παρὰ τὴν ἀφαίρεση ζωτικοῦ γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ χώρου τὸ ἀνδρικό τμήμα συνέχισε νὰ ἐργάζεται, ἀφοῦ κατὰ κάποιον τρόπο ἀναδιάρθρωσε τοὺς οἴκους του. Τὸ δυτικὸ τμήμα

114. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ *praefurnium* χρησιμοποιήθηκαν παλιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (τμήμα στυλοβάτη και κιλλίβας). Ἐσωτερικὰ ἡ ἐστία διαμορφώνεται ἡμικυκλικὴ ἴσως ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ *caldarium*. Στὸ δάπεδο τῆς ἐστίας, πού ἀνήκει στὴν τελευταία περίοδο και δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ πολὺ καιρὸ, βρέθηκαν πολλὲς στάχτες και κάρβουνα.

115. Τομὴ πού ἔγινε νότια και μπροστὰ ἀπὸ τὸ *praefurnium* ἀποκάλυψε χτιστὸ ἀγωγὸ πού ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ὡς ἀνατολικὴ του παρεῖα χρησιμοποιεῖ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Χρισμαρίου. Στὸν ἀγωγὸ αὐτὸ πρέπει νὰ παροχετεύονταν τὰ νερὰ τῶν κατασκευασμένων μέσα στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ *teridarium* πύελων και ἀργότερα τῆς πύελου πού ἰδρῦθηκε πιθανόν κοντὰ στὸ νότιο τοῖχο τοῦ γυναικείου *caldarium*.

116. Γιὰ τὸ χτίσιμο και τὴν ἀχρήστευσή τους χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι πάχους 0,04 μ., ὅμοιοι μ' αὐτοὺς πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν κογχῶν τοῦ ἐγγεγραμμένου Ὑκταγώνου.

τοῦ διαιρεθέντος *terpidarium* I μετατράπηκε σὲ *frigidarium*, ἐνῶ ὡς ἀποδυτήριο χρησιμοποιοῦντο ἡ ἀνατολικὴ στοὰ τῆς παλαιστρας δυτικὰ ἀπὸ τὸ γυναικεῖο πλέον ἀποδυτήριο-*frigidarium*. Γιὰ τὴν ἐναπόθεση τῶν ἐνδυμάτων κατασκευάστηκε χτιστὸς πάγκος κοντὰ στοὺς δύο ἀπὸ νότια κίονες. Ταυτόχρονα πρέπει νὰ ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ καὶ τὸ *prae-furnium* ποὺ βρισκόταν στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἀρχικοῦ *terpidarium* I καὶ κλείστηκαν οἱ δύο ἐπικοινωνίας τοῦ ὑποκαύστου του μὲ τὸ ὑπόκαυστο τοῦ *terpidarium* II<sup>117</sup>. Εἶναι δὲ πολὺ πιθανό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν ἰδρυθέντα στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου ἀγωγὸς<sup>118</sup>, ὅτι ἐξοπλίστηκε καὶ μὲ κάποια *natatio frigida*. Δυστυχῶς ἡ μεγάλη καταστροφὴ μόνο ὑποθέσεις μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κάνουμε. Τὴν ἴδια ἐποχὴ γιὰ τὴ θέρμανση τῶν *terpidarium* II καὶ III (τώρα πιά I καὶ II) ἀνοίχτηκε δίοδος στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ *caldarium* I (χώρος 8). Παρὰ τὸν περιορισμὸ του σὲ διαθέσιμο χωρὸ τὸ *terpidarium* τοῦ ἀνδρικοῦ λουτροῦ ἐξακολουθοῦσε νὰ κατέχει τὴ μεγαλύτερη ἔκταση.

Δὲν εἶναι γνωστὸ ἐπὶ πόσο ἀκριβῶς διάστημα συνέχισαν νὰ ἐργάζονται παράλληλα καὶ οἱ δύο πτέρυγες τοῦ λουτροῦ. Φαίνεται ὅμως, πῶς στὴν α' πενηνταετία τοῦ 7ου αἰ. τὸ γυναικεῖο λουτρὸ ἔπαψε νὰ ὑπάρχει<sup>119</sup>. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀχρηστευση τῆς πισίνας τοῦ *frigidarium* I<sup>120</sup>, τὴ μετατροπὴ τῶν μικρῶν ἡμικυκλικῶν κογχῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῶν χώρων 1 καὶ 2 σὲ φωτιστικὲς θυρίδες, καθὼς καὶ τὸν ἐντοιχισμὸ τῶν κογχῶν (μιας ἡμικυκλικῆς καὶ δύο τετράγωνων) στὸ βόρειο τοῖχο τῆς πισίνας, σίγουρα δὲ καὶ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀγωγοῦ ὕδρευσης. Χάλκινο νόμισμα ποὺ βρέθηκε στὴν ποδιά τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης κάτω ἀπὸ τὴ μάζα τοῦ κεραμικοῦ κονιάματος δίνει περίπου τὴν ἐποχὴ τῆς μετατροπῆς<sup>121</sup>. Εἶναι δὲ πολὺ πιθανὸ τὸ γυναικεῖο λουτρὸ νὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ κατοικία.

Κατὰ τὴν α' πενηνταετία τοῦ 7ου αἰ. ἐπῆλθαν ἀξιόλογες πλέον μετασκευὲς καὶ στὴν πτέρυγα τοῦ ἀνδρικοῦ λουτροῦ. Φαίνεται πῶς τὰ χρησιμοποιούμενα ὡς *frigidarium* καὶ *terpidarium* (δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου 3 καὶ χώρος 4 ἀντίστοιχα) τμήμα ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὴ δύναμή του καὶ εἶναι ἄγνωστο σὲ τί μετατράπηκαν. Παράλληλα τὸ *terpidarium* III (χώροι 5 καὶ 6) μετατρέπονται σὲ ἀποδυτήριο-*frigidarium*. Πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτὸν ἀφαιρεῖται τὸ ὑπάρχον δάπεδο καὶ οἱ πεσσίσκοι ποὺ τὸ στήριζαν καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἐπιχωμάτωσή τους. Στὸ μέσο περίπου τοῦ χώρου 6 κατασκευάστηκε κυκλικὴ ἀτομικὴ πύελος γιὰ ψυχρὸ μπάνιο. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι ποὺ μᾶλλον εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς πεσσίσκους τοῦ ὑποκαύστου, γιὰ τὸ μερικὸς ὑπάρχουν ὑπολείμματα κάπνας. Σίγουρα στὸ βόρειο, καὶ ἴσως καὶ στὸ δυτικὸ τοῖχο, κατασκευάστηκαν κτιστὰ ἔδρανα.

117. Στὰ ΠΑΕ 1981, 12, εἶχαμε διατυπώσει τὴν ἄποψη πῶς ἡ δευτέρη δίοδος ἐπικοινωνίας τῶν ὑποκαύστων τῶν *terpid.* I καὶ II ἀνοίχτηκε ὅταν ἀχρηστεύθηκε τὸ *prae-furnium* τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ὅμως οἱ νέες ἐρευνες ἀπέδειξαν, ὅτι καὶ οἱ δύο δίοδοι εἶναι σύγχρονες.

118. Ἡ κατασκευὴ του εἶναι σχετικὰ πρόχειρη. Ἐχει κτιστεῖ πάνω καὶ ἀνάμεσα στοὺς πεσσίσκους, ἀφοῦ ὑπερψώθηκε τὸ δάπεδο στὸ ὁποῖο πατοῦσαν. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς ἀποχέτευε πιθανὸν καὶ τὰ νερὰ τοῦ προπνιγείου. Ἡ κλίση του εἶναι ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Ἡ λεκάνη ποὺ σώζεται στὴ ΝΑ γωνία τοῦ χώρου εἶναι μᾶλλον τὸ φρεάτιο τῆς *natatio*.

119. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πρέπει μᾶλλον νὰ χρονολογηθοῦν καὶ οἱ μετασκευὲς ἀπὸ ἐγκαταστάσεις στὰ βόρεια διαμερίσματα τοῦ Ἐπισκοπείου.

120. Ἡ ἀχρηστευση τῆς πισίνας ἔγινε μὲ τὴν ἐν μέρει μάζωσή της καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ στρώση της μὲ ὀγκώδη, ἀκατέργαστα σχεδόν, μάρμαρα. Ἀπὸ τὴ φωτογραφία ποὺ παραθέτει ὁ ἀνασκαφέας (ΠΑΕ 1963, πίν. 59β) φαίνεται πῶς ἡ πισίνα διαιρέθηκε κατὰ τὸν ἄξονα Β-Ν σὲ δύο ἰσομεγέθεις χώρους ἀγνώστου προορισμοῦ.

121. Παρὰ τὴ μεγάλη φθορὰ τοῦ νομίσματος μποροῦμε νὰ τὸ ἀποδώσουμε στὸν Ἡράκλειο.

να παραστάδας, που είναι και τὰ μόνα κομμάτια που φέρουν γλυπτό διάκοσμο (πίν. 4β-5α). "Όλα τὰ ἄλλα γλυπτά που ὑπῆρχαν στοῦ λουτροῦ εἶχαν τὴν τύχη τῶν ὑπολοίπων γλυπτῶν τοῦ συγκροτήματος, τὰ ὁποῖα εἴτε ἀσβεστοποιήθηκαν, εἴτε χρησιμοποιήθηκαν ὡς ὑλικὸ γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Κρηνίδων. Τὸ μόνο λοιπὸν ἀπὸ τὰ γλυπτά που θὰ μπορούσε νὰ σχολιαστεῖ εἶναι τὸ ἐπικράνο παραστάδας που βρέθηκε κοντὰ στὴ βάση τῆς βόρειας παραστάδας στὴν ὁποία καὶ ἀνήκει. Φέρει διάκοσμο μαλακῆς ἄκανθας που στὴν κύρια ὄψη ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ὀλόκληρο φύλλο καὶ δύο ἡμίφυλλα καὶ στίς πλάγιες ἀπὸ δύο ἡμίφυλλα. Ἡ διευθέτησή της γίνεται ἔτσι ὥστε καὶ τὸ βάθος νὰ ὑποβάλλει τὴν ἔννοια τριγωνικῶν σχημάτων. Τὰ φύλλα δὲν ἔχουν τὴν παλιότερη λεπτότητα καὶ τρυφερότητα, οἱ μύτες τῶν λοβῶν τους γίνονται πρὸ αἰχμηρές, ὅχι ὅμως ἀκόμα ἐντελῶς σχηματοποιημένες. "Όλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τοποθετοῦν τὸ ἐπικράνο στοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ.<sup>125</sup> καὶ ὀφείλεται μᾶλλον σὲ ἐπισκευὴ τοῦ λουτροῦ σὲ μιὰ ἐποχὴ που στὴν πόλη τῶν Φιλίππων παρατηρεῖται μεγάλος οἰκοδομικὸς ὄργασμός.

### Ὁρθομαρμάρωση

Δυστυχῶς κι ἀπ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς διακόσμησης δὲν ἔμειναν λείψανα κατὰ χώραν. Τὴν ὑπαρξὴ της ὅμως βεβαιώνουν: α) τὰ πολλά, εἰδικὰ μὲ πλατὺ κεφάλι, καρφιά που βρέθηκαν ἀνάμεσα στὰ γκρεμίσματα, β) τὰ τμήματα τοιχοβατῶν ὀρθομαρμάρωσης καὶ γ) τὰ πολλά θραύσματα λεπτῶν μαρμάρινων πλακῶν, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ὑπόλευκα μὲ κυανὲς φλέβες.

### Δάπεδα

Τὰ μόνα δάπεδα που ἔχουν διασωθεῖ εἶναι αὐτὰ τοῦ ἀποδυτηρίου καὶ τῆς «παλαίστρας». Τὸ πρῶτο φέρει μαρμαροθέτημα (opus sectile<sup>126</sup>) (σχ. 3β), τὸ ὁποῖο μὲ μαρμάρινη ταινία διαιρεῖται σταυρικὰ σὲ τέσσερα διάχωρα, που ἀνὰ δύο χιαστὶ φέρουν τὸ ἴδιο διακοσμητικὸ θέμα. Στὰ δύο ὑπάρχουν συνεχόμενα ἐξάγωνα καὶ στὰ ἄλλα δύο συνεχόμενα τετράγωνα τὰ ὁποῖα ἔχουν κατασκευαστεῖ μὲ πολύχρωμα πλακίδια (κυανό, ἐρυθρὸ βαθύ, λευκὸ μὲ κυανὲς φλέβες). Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησι τοῦ δαπέδου αὐτοῦ, ὅπως καὶ τοῦ ἴδιου περιπυ δαπέδου που ὑπάρχει στοῦ βαπτιστήριου, δὲν νομίζω πὼς θὰ εἴμασταν μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ὀρίζοντάς τιν στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα, συνδέοντάς το ἔτσι χρονολογικὰ μὲ τίς ἐκτεταμένες ἐπισκευὴς που ἔγιναν στοῦ λουτροῦ (χωρισμὸς του σὲ δύο πτέρυγες, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν) καὶ τίς σύγχρονες ἀνακαινίσεις στοῦ Ὀκτάγωνο<sup>127</sup>.

125. Βλ. π.χ. τὰ κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φιλίππων, P. LEMERLE, *Philippes*, ὁ.π., πίν. XI, ἢ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φθιωτῶν Θεβῶν, βλ. πρόχειρα R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Harmondsworth<sup>3</sup> 1979) εἰκ. 76.

126. Βλ. π.χ. τὸ opus sectile τοῦ Kal'At Sim'An, βλ. F. GUIDOBALDI-A. GUIGLIA GUIDOBALDI, *Pavimenti marmorei di Roma*, ὁ.π., 331, εἰκ. 103 καὶ A. GUIGLIA GUIDOBALDI, *I pavimenti in opus sectile di Filippi: tipologia e ascendenze*, *Πρακτικὰ τοῦ 10ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας*, ὁ.π., 161, εἰκ. 5.

127. Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1984 ἀποκολλήθηκε ἀπὸ εἰδικὸ συνεργεῖο καὶ συντηρήθηκε τὸ ἐν λόγῳ μαρμαροθέτημα. Κατὰ τὴν ἐργασία κατασκευῆς τοῦ ὑποστρώματος ἐρευνήθηκε ὁ χώρος καὶ διαπιστώθηκε ὅτι α) ὁ χώρος τοῦ Ἀποδυτηρίου χωριζόταν παλαιότερα μὲ ἐγκάρσιο τοῖχο σὲ δύο μέρη, β) στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ὑπάρχει φρεάτιο ἀποχέτευσης, γ) σὲ βάθος 0,40 μ. ὑπάρχει ὑπόστρωμα ἀρχαιότερου δαπέδου που πρέπει νὰ ἦταν μαρμάρينو, καὶ δ) στοὺς τοίχους σώζεται ἰσχυρὸ κεραμεικὸ κονίαμα ὀρθομαρμάρωσης. "Όλα τὰ στοιχεῖα δηλώνουν πὼς πρόκειται γιὰ μικρὴ πισίνα natatio frigida, που στίς ἀρχὲς μᾶλλον τοῦ 6ου αἰώνα ἀρρηθεύθηκε καὶ ἔδωσε τὴ θέση της στοῦ Ἀποδυτηρίου.



Τὸ δάπεδο τῆς παλαίστρας (πίν. 2β), αὐτὸ ποὺ ἔχει σωθεῖ, εἶναι στρωμένο μὲ μαρμάρινες ἀνισομεγέθεις, ἀδρὰ δουλεμένες πλάκες, ποὺ ὀφείλονται σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐπιδιορθώσεις, ἐνῶ πρὸς τὴ νότια πλευρὰ τῆς καὶ τοῦτο τὸ δάπεδο ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ὀπτόπλινθους. Ἡ χρονολόγησις αὐτῶν τῶν ἐπισκευῶν εἶναι ἀδύνατη.

### *Νομίσματα*

Ἄλλα τὰ νομίσματα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ λουτροῦ δὲν βοηθοῦν στὴν ἀσφαλὴ χρονολόγησις τοῦ κτίσματος. Ἄρκετὰ εἶναι σὲ κατάστασις πλήρους διάβρωσις καὶ ἄλλα βρέθησαν σὲ στρώματα διαταραγμένα καὶ ἀντὶ νὰ βοηθοῦν περιπλέκουν τὸ πρόβλημά μας. Ὡστόσο στὸν κατάλογο ποὺ συντάξαμε καὶ ποὺ θὰ περιληφθεῖ στὴ συλλογικὴ δημοσίευσίς, περιλάβαμε καὶ μερικὰ νομίσματα, ποὺ ἂν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθοῦν μὲ βεβαιότητα σὲ συγκεκριμένο αὐτοκράτορα, ἐντούτοις μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς πενηνταετίας.

## Συμπεράσματα

Κλείνοντας τὸ Α΄ Μέρος τῆς ἐργασίας κρίνω σκόπιμο νὰ ἀνακεφαλαιώσω μὲ συντομία τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα κατέληξε ἡ ἐρευνά μου: α) Τὸ Βαλανεῖο ἀνήκει στὸ λεγόμενο *πομπηϊανὸ* τύπο, τοῦ ὁποῖου τὰ ἀντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα βρίσκονται στὴν πόλη τοῦ Βεζουβίου, καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο πτέρυγες: τὴν πτέρυγα τῆς παλαιστρας καὶ τὴν πτέρυγα τῶν θερμῶν καὶ ψυχρῶν «οἴκων». β) Ἡ ἴδρυσή του πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ β΄ μισὸ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. καὶ συμπίπτει μὲ τὴν ἐπανίδρυση τῆς ἀποικίας ἀπὸ τὸν Ὀκταβιανὸ Αὐγούστο (30 π.Χ.). Τὴν ἀρχικὴ του μορφή, ἀλλὰ μὲ ἀρκετὲς ἐπισκευὲς τὴν κράτησε μέχρι τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ., ἐνῶ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ ἐλευθέρου Ὀκταγώνου (Ὀκτάγωνο Α΄) καὶ τοῦ Βαπτιστηρίου χάνει τὸν πιὸ ἀναγκαῖο βοηθητικό του χῶρο. γ) Οὐσιαστικὲς ἀλλαγὲς ἐγίναν στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. ὁπότε τὸ Ὀκτάγωνο μετατρέπεται σὲ ἐγγεγραμμένο καὶ τὸ λουτρὸ γίνεται δίδυμο γιὰ τὴ σύγχρονη ἐξυπηρέτηση καὶ τῶν δύο φύλων. δ) Κατὰ τὴν πρώτη πενηνταετία τοῦ 7ου αἰῶνα τὸ γυναικεῖο λουτρὸ ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ μετατράπηκε σὲ κατοικία χρησιμοποιώντας γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ καὶ τὸ *frigidarium* καὶ *terpidarium* τοῦ ἀνδρικοῦ λουτροῦ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ *terpidarium* III (χῶροι 5 καὶ 6), μετατρέπονται σὲ ἀποδυτήριο-*frigidarium* μὲ τὴν ἐπιχωμάτωση τῶν ὑποκαύστων του. Μὲ τὴ συνεπτυγμένη πλέον αὐτὴ μορφή του συνέχισε νὰ λειτουργεῖ καὶ μετὰ τὸν 7ο αἰ. Πότε συνέβηκε ἡ ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη τοῦ συγκροτήματος δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε μὲ βεβαιότητα. Πάντως ἐνῶ ἀρχικὰ εἶχε ἰδρυθεῖ ὡς ἀστικό λουτρὸ, ἀργότερα ἐνσωματώθηκε στὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου καὶ πέρασε μᾶλλον στὴ διαχείριση τῆς Ἐκκλησίας τῶν Φιλίππων γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν φτωχῶν μελῶν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος<sup>128</sup>. Ὅπως δὲποτε τὸ Βαλανεῖο αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν τὸ μοναδικὸ συγκρότημα λουτρῶν στοὺς Φιλίππους. Οἱ μεγάλες Θέρμες, κατὰ τὴν ἀποψή μας, πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν Ν-ΝΔ ἀπὸ τὴν Ἀγορά, στὴν περιοχὴ ὅπου τὸ ρωμαϊκὸ Γυμνάσιο καὶ τὰ δημόσια ἀποχωρητήρια.

128. Κοντὰ σὲ ἀρκετὲς βασιλικὲς ὑπῆρχαν μικρὰ ἢ μεγάλα λουτρὰ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἱερατείου καὶ τῶν πτωχῶν μελῶν τῆς κοινότητος· βλ. π.χ. τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινούπολης κοντὰ στὸ αἶθριο τοῦ ὁποῖου *λουτρά τε καὶ ἀναλαμπτήρια παρεξετείνετο* (ΕΥΣΕΒΙΟΣ, *Βίος Κωνσταντίνου* IV, 95). Ἐπίσης δυτικὰ τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Ἁραίου Σάμου κεῖται μικρῶν διαστάσεων λουτρὸ, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ λατρευτικὸ κτίσμα [βλ. *AM* 54(1929) 123]. Λουτρὰ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καὶ κοντὰ στὴ βασιλικὴ τῆς Djemila τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς (βλ. *CRAI* 1921, 400 καὶ κάτωψη) καὶ κοντὰ στὴ βασιλικὴ I, τὴν ὀνομαζομένη De Bellator (= τοῦ πολεμιστῆ), τῆς (Sbeitla) Sufetula [βλ. N. DUVAL-F. BARATTE, *Les ruines de Sufetula (Sbeitla)*, Tunis 1973, 34, εἰκ. 18]. Τὸ λουτρὸ τῆς Sbeitla ἔχει τὴν εἰσοδὸ τοῦ βόρεια καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀποδυτήριο, *frigidarium*, δύο *terpidaria*, δύο *caldaria* καὶ ἀποχωρητήριο μὲ ξεχωριστὴ εἰσοδο. Τὸ λουτρὸ εἶναι σύγχρονο μὲ τὴ βασιλική. Λουτρὰ μνημονεύονται καὶ κοντὰ στὶς μεγάλες βασιλικὲς τῆς Ρώμης, Ἁγ. Πέτρου καὶ Ἁγ. Ἰωάννη Λατερανοῦ (βλ. *Liber Pontificalis* I, 503 καὶ 11,28).

## ΤΑ ΒΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ

### ΤΟ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ

#### *Ἡ θέση του καὶ τὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς*

Τὸ βαπτιστήριον, πὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις κύριους χώρους καὶ προθάλαμο, βρίσκεται βόρεια ἀπὸ τὸν ἀρχαιότερον, «μακεδονικόν», τάφο καὶ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν τρίκλιτη στοὰ τοῦ Ὁκταγώνου μέχρι τὴν Πάροδο Α΄. Βόρεια ὀρίζεται ἀπὸ τὸ συγκρότημα τοῦ Βαλανείου. Ἔχει σχῆμα Πι (Π), γιὰ τὸ Χρισμάριον, πὸ βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, ἐκτείνεται πρὸς τὰ νότια κατὰ 4 μ. ἐπικοινωνώντας ἄμεσα μὲ τὴν Πρόθεση. Οἱ δύο τοῦ μακροὶ τοῖχοι δὲν εἶναι παράλληλοι, γιὰ τὴν ἢ μὲν δυτικὴ στενὴ πλευρὰ μετρᾷ 7.10 μ., ἢ δὲ ἀνατολικὴ 7.40 μ.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἄρχισε ἀπὸ τὸν προθάλαμον τὸ 1961 καὶ τελείωσε τὸ 1962 μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ «Κατηχουμενείου». Διάφορες ἐρευνητικὲς τομὲς ἔγιναν ἀπὸ τὸν γράφοντα τὸ 1981 καὶ 1982 (ΠΑΕ 1981, 1982) σ' ὅλους τοὺς χώρους τοῦ συγκροτήματος. Κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀποκαλύφθηκαν ὁ προθάλαμος, τὸ Ἀποδυτήριον καὶ τὸ «Κατηχουμενεῖον», ἐνῶ κατὰ τὴν δευτέρην τὸ Φωτιστήριον καὶ τὸ Χρισμάριον. Ἡ ἐργασία ἦταν ἐπίπονη γιὰ τὴν κρημνίσματα ἔφταναν σὲ ὕψος 3.50 μ.

#### *Περιγραφή καὶ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις*

Ὁλόκληρον τὸ συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου ἀποτελεῖται, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, ἀπὸ τὸν προθάλαμον καὶ τέσσερις ἀκόμη κύριους χώρους (σχ. 4).

Στὸν Προθάλαμον<sup>129</sup>, πὸν βρίσκεται βόρεια ἀπὸ τὴν φιάλη, εἰσέρχεται κανεὶς μὲ μεγάλη εἴσοδον πλάτους 2.18 μ. ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπουσιάζει τὸ κατώφλι<sup>130</sup>. Τὸ σχῆμα τοῦ εἶναι παραλληλόγραμμον μὲ διαστάσεις 6.25 × 2.85 μ., ἢ δὲ ἀνατολικὴ τοῦ πλευρὰ δὲν εἶναι παράλληλη μὲ τὴν δυτικὴν. Τοῦτο ὅπως θὰ δοῦμε ἐξετάζοντας τὴν τοιχοδομίαν, ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς μαζί μὲ τὸν ἐν συνεχείᾳ ἐκτεινόμενον πρὸς ἀνατολὰς εἶναι ἀρχαιότερος ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τοίχους τοῦ βαπτιστηρίου<sup>131</sup>. Ἡ παρουσία κορασανίου

129. Ὁ Προθάλαμος μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν προαύλιον οἶκον ἢ ἐξώτερον οἶκον τῶν πηγῶν· βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Μυσταγωγικαὶ Κατηχήσεις Α΄-Γ΄*, Ρ.Γ. 33,1065 κ.έ. καὶ Α. PIEDAGNEL, *Cyrille de Jérusalem, Catéchèses mystagogues*, SC 126, σ. 84.

130. Εἶναι δηλαδὴ προσιτὸς μόνον ἀπὸ τὴν φιάλη στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ μπεῖ κανεὶς ἀπὸ τὸ νάρθηκα ἢ τὴν ΒΔ κόγχην τοῦ Ὁκταγώνου.

131. Δὲν εἶναι δηλαδὴ κατασκευαστικὸ λάθος, ὅπως ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα (ΠΑΕ 1961, 77).



στο δυτικό τμήμα του δαπέδου του χώρου, παρόλο που δεν βρέθηκε πλακόστρωση, δηλώνει ότι το δωμάτιο στην αρχική του φάση έφερε πλακόστρωτο δάπεδο.

Στο βόρειο τοίχο του προθαλάμου, ο οποίος δεν ενώνεται οργανικά με τους υπόλοιπους, ανοίγονται δύο θύρες. Η μια στο δυτικό του άκρο, πλάτους 1.70 μ., που σώζει και το κατώφλι της, οδηγεί σε παραλληλόγραμμο χώρο διαστάσεων 7.10 × 3 μ. Στο μέσο του χώρου αυτού και κοντά στο βόρειο τοίχο έχει κατασκευαστεί κτιστός πάγκος διαστάσεων 4 × 0.90 × 0.80 μ. Πατά χωρίς υποθεμελίωση στο δάπεδο, στη δε όριζόντια επιφάνειά του σώζονται τμήματα από τη μαρμάρινη επένδυσή του (πίν. 23α). Κατά μήκος του δυτικού και βορείου τοίχου πρέπει να υπήρχε στενό πεζούλι πλάτους 0.25 μ. Η θέση του δωματίου αυτού, ή ύπαρξη του πάγκου και η επικοινωνία του με δύο θύρες με το ανατολικά ευρισκόμενο «Κατηχομμενείο» συνηγορεί στην ταυτίσή του με το Ἐποδυτήριον<sup>132</sup>. Δεν είναι δυνατό να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα, ότι οι έντοιχες ψηφίδες που βρέθηκαν μέσα στις επιχώσεις και πάνω στο υποτιθέμενο δάπεδό του (ή πλακόστρωση είχε αφαιρεθεί) προέρχονταν από το διάκοσμο αυτού του χώρου ή του ανατολικά κειμένου «Κατηχομμενείου». Στο βόρειο άκρο του δυτικού του τοίχου υπήρχε παλιότερα θύρα (πλάτους 2.50 μ.) για την εξυπηρέτηση των αποθηκευτικών χώρων του λουτρού.

Στο «Κατηχομμενείο» (πίν. 23β), μπορεί κανείς να μπει είτε κατευθείαν από τον προθάλαμο, με θύρα πλάτους 1.30 μ. της οποίας δεν σώζεται το κατώφλι, είτε με δύο θύρες που ανοίγονται συμμετρικά στις δύο άκρες του ανατολικού τοίχου του Ἐποδυτηρίου. Και οι δύο είναι ισοπλατείς (1.30 μ.), ή ευρισκόμενη όμως κοντά στο βόρειο τοίχο φαίνεται πώς φράχτηκε και διαμορφώθηκε σε έρμαιο κατά την κατασκευή του κτιρίου. Το δωμάτιο δεν είναι παραλληλόγραμμο. Έχει μήκος 8 μ., δυτική στενή πλευρά 7.10 μ. και ανατολική 7.35 μ. Τοῦτο οφείλεται στον προϋπάρχοντα τοίχο που περιέκλειε από τη βόρεια πλευρά τον αρχαιότερο «μακεδονικό» τάφο. Για τη διευκόλυνση, όπως πιστεύει ο ανασκαφέας, της κατήχησης είχαν ιδρυθεί δύο βάθρα ή εξέδρες. Το ένα στη ΒΑ γωνία (διαστ. 2.92 × 1.90 μ.) διαμορφώνεται στην άνω επιφάνειά του επίπεδο· το άλλο (σχ. 5), στη ΝΑ (διαστ. 3 × 1.16 μ.), έχει την άνω επιφάνεια, σύμφωνα με την αναπαράσταση του Πελεκανίδη, διαμορφωμένη σε Π. Το βάθος του είναι 1 μ., ώστε θα μπορούσε κανείς να υποθέσει, πάντα κατά τον ανασκαφέα, ότι ετοποθετείτο κάθισμα για τον κατηχητή ή τον επίσκοπο. Ποῦ όμως οφείλεται ή διαφορετική κατασκευή τῶν ἐξεδρῶν αὐτῶν; Και οι δύο περιβάλλονται από τις δύο πλευρές από στενό διάδρομο πλάτους 0.70 μ., κατασκευάστηκαν δε χωρίς υποθεμελίωση και ὁπωςδήποτε πριν από την πλακόστρωση του δαπέδου. Ήταν επενδεδυμένες με ὀρθομαρμάρωση, ὅπως συνέβαινε και μέχρι σ' ένα ὀρισμένο ὕψος και στους κάθετους τοίχους του δωματίου. Ὑψηλότερα στους κάθετους τοίχους, ὅπως δηλώνουν οι πολλές έντοιχες ψηφίδες και τὰ σπαράγματα ψηφιδωτῶν, πρέπει να υπήρχε ψηφιδωτός διάκοσμος. Η θέση τῶν ἐξεδρῶν δίπλα στη θύρα πρὸς τὸ Φωτιστήριον, καθὼς και αὐτὴ ή ἴδια ή μορφή τους, δημιουργεῖ ἐρωτηματικά ὡς πρὸς τὸν προορισμό τους, και, νομίζω, πὼς μερικὰ στοιχεῖα μᾶς ἐπιτρέπουν να διατυπώσουμε τὴν ἄποψη μήπως δὲν πρό-

132. Ὁ Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, (Τὰ παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1976, 96-98) δὲν ἐρμηνεύει τὸν χώρο, θεωρεῖ δὲ ὅτι τὸ Κατηχομμενείο χρησίμευε σύγχρονα και ὡς Ἐποδυτήριον. Ἀλλὰ τί πὼς ἀσφαλὲς ἀπὸ τὴν ὕπαρξη κτιστοῦ πάγκου γιὰ νὰ ταυτιστεῖ ὁ χώρος με Ἐποδυτήριον; Ὁ ανασκαφέας (ΙΑΕ 1961, 77-79) ὀρίζει τοὺς τρεῖς χώρους που εἶχε ἀνασκάψει τὸ 1961 ὡς προθάλαμον, Ἐποδυτήριον και φωτιστήριον. Τὸ ἐπόμενο ὁμως ἔτος ἐπανορθῶνει ἐν μέρει ὀρίζοντας τὸν τελευταῖο ὡς κατηχομμενείο ή φωτιστήριον (ΙΑΕ 1962, 173).

κειται για εξέδρες. Πρώτα-πρώτα ο αριθμός τους: δύο κατηχητές ήταν αδύνατο να άσκούν το έργο τους συγχρόνως μέσα σ' αυτόν το χώρο (περίπου 58 μ<sup>2</sup>). Έπειτα η θέση τους στις δύο γωνίες προς το Φωτιστήριο και μάλιστα η ΝΑ με την κύρια πλευρά προς Βορράν μάς κάνει να διερωτηθούμε σε πόσα άτομα θα μπορούσε να απευθυνθεί ο κατηχητής. "Αν πράγματι χρειαζόταν η εξέδρα αυτή για την κατήχηση θα έπρεπε να είχε κατασκευαστεί στο μέσο του βόρειου τοίχου και σε μορφή μάλλον διαφορετική<sup>133</sup>. Νομίζω λοιπόν, πώς τουλάχιστον η ΝΑ είχε άλλο προορισμό. Αποκαθιστώντας την με κλειστή και τη βόρεια πλευρά, και όχι πίσωσχημη (τα ανασκαφικά στοιχεία μάς το επιτρέπουν), έχουμε τη μικρή λεκάνη όπου οι μέλλοντες να βαπτιστούν αλείφονταν με το έπορκιστικό έλαιο. Η λεκάνη αυτή δεν χρειαζόταν να έχει αποχέτευση<sup>134</sup>. Η θυρίδα που υπάρχει στον ανατολικό τοίχο ήταν απαραίτητη για να τοποθετούνται τα σκεύη με το λάδι, ο δὲ διάδρομος που περιβάλλει τη λεκάνη χρειαζόταν για να κυκλοφορεί ο ιερέας κατά τη χρήση. Η άπορία, γιατί δεν κατασκεύασαν τη λεκάνη αυτή μέσα στο Φωτιστήριο, θα μπορούσε εν μέρει να λυθεί από την απάντηση, ότι βρισκόταν πολύ κοντά του. Για την ΒΑ εξέδρα δεν μπορούμε να πούμε τίποτα με βεβαιότητα, γιατί δεν σώζει ίχνη χείλους. Πιθανόν να ήταν απαραίτητη για την έναπόθεση του χιτώνα πριν από την είσοδο των μελλόντων να βαπτιστούν στο Φωτιστήριο.

Και οι τρεις μέχρι τώρα περιγραφέντες χώροι πρέπει να ήταν ξυλόστεγοι. Το βεβαιώνουν τα άφθονα κεραμίδια στέγης και τα καρφιά που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή<sup>135</sup>.

133. "Όπως το βαπτιστήριο της βασιλικής των Ὁρθοδόξων στη Σάλονα, βλ. Α. ΚΗΤΣΑΤΡΙΑΝ, *Les baptistères paléochrétiens* (Paris 1962) εικ. 359. Τετράπλευρο χαμηλό βάθρο κολλημένο στο νότιο τοίχο της μακρόστενης αίθουσας δυτικά του Φωτιστηρίου υπάρχει και στη βασιλική της Σκουτέλας (ΠΑΕ 1955, 195-196, εικ. 1). Σ' αυτό ο Δ. ΠΑΛΛΑΣ αναγνωρίζει το «βάθρον έδρας του Ἐπισκόπου» και θεωρεί την αίθουσα ως κατηχουμενείο. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγ. R. ΚΡΑΥΤΗΙΜΕΡ για τη συζήτηση που είχα μαζί του πάνω σ' αυτό το θέμα.
134. Τέτοιες λεκάνες, αλλά μέσα στο Φωτιστήριο, υπάρχουν στη Ρόδο (Ἰαλυσός) και Κῶ (Θέρμαι) και στην Παλαιστίνη. Βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Les baptistères du Dodécanèse, Actes du Ve Congrès Int. Arch. Chrét., Aix-En-Provence 13-19 Sept. 1954* (Vaticano-Paris 1957) 202, εικ. 2 και 4· Β. ΒΑΓΑΤΤΙ, *I battisteri della Palestina, Actes du Ve Congrès, ὁ.π.*, 222-223, εικ. 2,4,6. Στους Ἁγ. Θεοδώρους Γεράσων υπάρχουν στο ένα ἡμικύκλιο της κολυμβήθρας τρεις εκβαθύνσεις που δεν ξέρω ἂν είναι για τὸν ἴδιο σκοπό. Βλ. και C.H. ΚΡΑΕΛΙΝΓ, *Gerasa. City of the Decapolis* (New Haven 1938) σχ. XXXIII και πίν. XLIb (τὸ σχετικό κεφάλαιο έχει γραφεί από τὸν J. CROWFOOT). Βλ. και τὸ βαπτιστήριο της Σίδης (Παμφυλία), όπου οἱ ἡμικυκλικές ἀβαθεῖς λεκάνες βρίσκονται στη μικρή κεραία της σταυρικής κολυμβήθρας, βλ. S. ΕΥΙΣΕ, *Un baptistère byzantin à Side en Pamphylie, Actes du Ve Congrès, ὁ.π.*, 580-582, εικ. 1 και 6. Ἀνάλογη πίσωσχημη κατασκευή βρέθηκε στὸν ανατολικὰ της κολυμβήθρας χώρο τοῦ βαπτιστηρίου της βασιλικής Α' της Νέας Ἀγχιάλου [βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι της Θεσσαλίας* (Ἀθήναι 1931) 43-44, πίν. Β']. Ὁ ἀνασκαφέας, ἀφοῦ ἀπέκλεισε τὴν πιθανότητα νὰ χρησίμευε ὡς βάθρο της ἔδρας τοῦ ἐπισκόπου, διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται για τὴν ἐστία ὅπου θέρμαιναν τὸ νερὸ για τὴ βάπτισμα τῶν νηπίων και ἀσθενῶν. Στὸ τμήμα τοῦ κίονα που βρέθηκε δίπλα, συνεχίζει ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, στερεωνόταν ὁ μοχλὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο κρεμόταν ὁ λέβητας. Ἡ ἄποψη αὐτή, που ἄκριτα ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν I. ΒΟΛΑΝΑΚΗ (*Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια της Ἑλλάδος, ὁ.π.*, 82), νομίζω, δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἀποδεκτὴ πλέον. Ἄν πράγματι χρειαζόταν ἐστία θὰ μπορούσε νὰ κατασκευαστεῖ ἐκτὸς τοῦ βαπτιστηρίου. Στὴν περίπτωση που ἔπρεπε νὰ γίνει ὅπωςδήποτε μέσα, δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ γίνει στὸ μέσο σχεδὸν τοῦ Κατηχουμενείου και μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὴν κολυμβήθρα. Πιστεύω ὅτι και ἐδῶ έχουμε τὴ θέση ὅπου αλείφονταν με ἑπορκιστικό λάδι οἱ μέλλοντες νὰ βαπτιστοῦν.
135. Ἴσως νὰ σκεφτεῖ κανεῖς, ὅτι τὰ κεραμίδια και τὰ καρφιά που βρέθηκαν στὸν Προθάλαμο προέρχονται ἀπὸ τοὺς διπλανοὺς χώρους. Τοῦτο βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ. Ἄν ὑποθεθεῖ ὅμως ὅτι ὁ Προθάλαμος ἦταν ἀστεγος γεννᾶται τὸ ἐρώτημα πῶς ἀποχετεύονταν τὰ βρόχινα νερά. Τὸ πῶς λογικὸ εἶναι ἡ μονόρριχτη στέγη του, που θὰ εἶχε κλίση πρὸς τὰ νότια, νὰ ἔρριχνε τὰ νερά στη στέγη της βόρειας στοᾶς της φιάλης.

Θύρα πλάτους 1.30 μ. κοντά στη ΝΑ εξέδρα οδηγεί στο Φωτιστήριο (σχ. 4, πίν. 24α-β). Ἀντίστοιχη θύρα πλάτους επίσης 1.30 μ. ὑπῆρχε καὶ στὴ βόρεια ἄκρη τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία φράχθηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιρίου καὶ ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο ὕψος καὶ πάνω διαμορφώθηκε σὲ θυρίδα βάθους 0.40 μ. (πίν. 28β). Ἀνάλογη θυρίδα πλάτους 1 μ. καὶ βάθους 0.60 μ., ὅπως ἤδη σημειώσαμε, κατασκευάστηκε στὴ νότια ἄκρη τοῦ ἴδιου τοίχου. Καὶ οἱ δύο προορίζονταν γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ βαπτίσματος. Τὸ Φωτιστήριο, αἶθουσα περίπου τετράγωνη, διαστάσεων 9 × 7.80 μ., εἶναι ὁ καλύτερα διατηρημένος χώρος. Στὶς γωνίες ἔχουν κατασκευαστεῖ τέσσερις ἰσχυροὶ πεσσοὶ οἱ ὁποῖοι στήριζαν τὰ τόξα ποὺ ἀνακρατοῦσαν τὸ θόλο, σχηματίζοντας παράλληλα στὴν κάτωψη τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ<sup>136</sup>. Οἱ δύο νότιοι πεσσοὶ ἰδρύθηκαν κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ βαπτιστηρίου καὶ δὲν συνδέονται ὀργανικὰ μὲ τὸ νότιο τοῖχο. Ὁ ΒΑνατολικὸς δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ΝΔ γωνία τοῦ *terpidarium* τοῦ Βαλανεῖου, ἐνῶ ὁ ΒΔυτικὸς σχηματίστηκε μὲ τὴν ἴδρυση γωνιώδους τοίχου ἀνατολικά ἀπὸ τὴ νότια πύλο τοῦ *caldarium* II. Γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ βόρεια κεραία τοῦ σταυροῦ μετατοπίστηκε πρὸς τὰ βόρεια ὁ νότιος τοίχος τοῦ προπνιγείου. Ὅπως ἀντιλαμβάνεται κανεὶς οἱ διαστάσεις τοῦ Φωτιστηρίου καθορίστηκαν ἀπὸ τὸ προϋπάρχον Βαλανεῖο καὶ ἀπὸ τὶς δυνατότητες ποὺ παρείχε ἡ νότια πλευρὰ του γιὰ τὴ δημιουργία τῆς νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ.

Ἡ κτιστὴ κολυμβήθρα (πίν. 24α-β καὶ σχ. 6-9), σὲ σχῆμα σταυροῦ Μάλτας, βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ Φωτιστηρίου μὲ τὶς κεραίες στραμμένες πρὸς τὶς γωνίες τοῦ δωματίου<sup>137</sup> (μῆκος κεραίων 3.10 μ., χορδὴ τῶν μεταξὺ τῶν κεραίων κογχῶν 0.74 μ.). Δύο κτιστὲς βαθμίδες σὲ κάθε κεραία (συνολικοῦ ὕψους 0.85 μ., πλάτους βαθμίδων 0.21 μ., ὕψους βαθμίδων 0.42 μ.) ἐπενδεδυμένες μὲ προκολλημένο μάρμαρο, ὅπως καὶ ὅλη ἡ ἄλλη κατασκευὴ, φέρουν στὸν πυθμένα τῆς κολυμβήθρας<sup>138</sup>. Τὸ νερὸ παροχετεύεται μὲ μολύβδινο ἀγωγὸ ποὺ τὸ στόμιό του βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα. Διέσχισε τὴ βόρεια κεραία τοῦ σταυροῦ, ἀνέβαινε μέσα σὲ αὐλάκι σ' ὅλο τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ μεσότοιχου τοῦ βαπτιστηρίου καὶ προπνιγείου, καὶ ἄγνωστο σὲ ποῖο ὕψος ἔμπαινε μέσα στὸ λουτρὸ (σχ. 4). Ἡ ὅλη του αὐτὴ πορεία παρέχει ἐνδείξεις γιὰ τὴν πηγὴ τροφοδοσίας καὶ οδηγεῖ στὴ σκέψη, ὅτι πιθανὸν νὰ ἔπαιρνε νερὸ ἀπὸ τοὺς λέβητες τοῦ λουτροῦ<sup>139</sup> ποὺ βρίσκονταν μπροστὰ ἀπὸ τὸ *prae-*

136. Γιὰ τὸ συμβολισμό τῆς μορφῆς τοῦ φωτιστηρίου (τετράγωνο, σταυρικό, ὀκτάγωνο) βλ. C. CECHELLI, *Per una comprensione integrale della iconografia cristiana, Actes du Ve Congrès int. Arch. Chrét. (1954) ὁ.π., 537-539.*

137. Ὅπως π.χ. στὸν Ἅγ. Στέφανο τῆς *via Latina* τῆς Ρώμης καὶ στὴ *Mariana* τῆς Κορσικῆς, βλ. A. KHATCHATRIAN, *Les baptistères paléochrétiens, ὁ.π., 123, εἰκ. 301 καὶ σ. 146.*

138. Δὲν γνωρίζω πῶς ὁ I. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ ὀρίζει τὸ βάθος τῆς κολυμβήθρας σὲ 0,80 μ. Στὴν σ. 175 τῶν *ΠΑΕ* τοῦ 1962 ποὺ παραπέμπει ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες σελίδες ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ βαπτιστήριο, δὲν ἀναφέρεται τίποτα ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα. Πάντως τὸ σωζόμενο σήμερα βάθος τῆς εἶναι 0,80 μ. ἀπὸ τὸν πυθμένα ὡς τὸ δάπεδο τοῦ βαπτιστηρίου, τὸ δὲ στηθαῖο τῆς ἔχει ὕψος 0,50 μ.

139. Ὅταν λέμε ὅτι ἔπαιρνε νερὸ ἀπὸ τοὺς λέβητες τοῦ λουτροῦ δὲν ἐννοοῦμε ὅπωςδήποτε, ὅτι ἔπαιρνε ἀπὸ τὸ λέβητα τοῦ καυτοῦ νεροῦ. Τὸ πὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ἦταν συνδεδεμένος ὁ σωλήνας ἢ μὲ τὸ λέβητα τοῦ χλιαροῦ ἢ μὲ τὸ σωλήνα ποὺ ὑδροδοτοῦσε τὸ λέβητα αὐτὸ μὲ νερὸ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ. Πρέπει πάντως νὰ σημειώσουμε, ὅτι ἡ *Διδαχὴ τῶν Ἀποστόλων* [βλ. τὴν τελευταία ἐκδοση ἀπὸ τὸν K. WENGST, *Didache (Apostellehre), Barnabasbrief, Zweiter Klemensbrief, Schrift an Diognet*, στὴ σειρά *Schriften des Urchristentums 2* (Darmstadt 1984)] 7,1-3, ὀρίζει ὅτι: *Βαπτίσατε... ἐν ὕδατι ζῶντι. Ἐὰν δὲ μὴ ἔχης ὕδωρ ζῶν, εἰς ἄλλο ὕδωρ βάπτισον· εἰ δὲ οὐ δύνασαι ἐν ψυχρῷ, ἐν θερμῷ. Ἐὰν δὲ ἀμφοτέρω μὴ ἔχης, ἔκχεον εἰς τὴν κεφαλὴν τρεῖς ὕδωρ εἰς ὄνομα πατρὸς καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος. Ὡς ζῶν ὕδωρ θεωρεῖται τὸ νερὸ τῶν πηγῶν, ποταμῶν, λιμνῶν καὶ θαλασσῶν· βλ. TH. KLAUSER, *Taufe in lebendigem Wasser, "PISCICULI"* (Münster W. 1939) 157-164. Στὸ βαπτιστήριο τῆς δυτικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀπολλωνίας (Κυρηναϊκῆ), ποὺ χρονολογεῖται στὸν 6ο αἰ., ὑπάρχει νότια ἀπὸ τὸ φωτιστήριο *prae-furn.* μὲ θέση γιὰ λέβητα ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔπαιρνε μὲ ἀγωγὸ ζεστὸ νερὸ ἢ*

furnium του caldarium II. Διαφορετικά, αν ο αγωγός ήταν συνδεδεμένος με τη δεξαμενή, που βρισκόταν υπερυψωμένη στη ΒΑ γωνία του προπνιγείου, δεν υπήρχε λόγος να ακολουθεί αυτή την πορεία στο μεσότοιχο. Ο αγωγός αποχέτευσης της κολυμβήθρας είναι τετράγωνος και βρίσκεται στη ΝΑ της κεραία (σχ. 8).

Σπάνια και μοναδική περίπτωση θεώρησε ο ανασκαφέας την ύπαρξη θύρας στο βόρειο τοίχο του Φωτιστηρίου για την επικοινωνία του με το χώρο του προπνιγείου. Νομίζω όμως, πως η θύρα κατασκευάστηκε κατά την ίδρυση του βαπτιστηρίου για να μπορεί να μπαίνει στο προπνιγείο το προσωπικό και να ρυθμίζει την παροχή ή τη διακοπή του νερού στην κολυμβήθρα και πιθανόν —παρόλο που πιστεύω ότι ιδρύθηκε και νέα θύρα στο βόρειο τοίχο του προπνιγείου— και για την έξυπνότερη του εργαζόμενου στα praefurnia προσωπικού.

Θύρα στο νότιο τοίχο του Φωτιστηρίου το συνδέει με το Διακονικό και το Ὁκτάγωνο. Οί τοίχοι του Φωτιστηρίου, που το ανώτατο σωζόμενο ύψος τους είναι 2.30 μ., έφεραν ὀρθομαρμάρωση, ενώ στο δάπεδο υπήρχε μαρμαροθέτημα με γεωμετρικά κοσμήματα. Ἀπὸ τὴ διακόσμηση τοῦ θόλου καὶ τῶν κάθετων τοίχων πάνω ἀπὸ τὴν ὀρθομαρμάρωση, πὸν κοσμοῦνταν μὲ μωσαϊκά, σώθηκαν ἐλάχιστα σπαράγματα πὸν προέρχονται ἀπὸ συνθέσεις καὶ φυτικὸ διάκοσμο.

Δύο θύρες, πλάτους 1.30 μ., στὸν ἀνατολικὸ τοίχο τοῦ Φωτιστηρίου ὀδηγοῦν στὸ Χ ρ ι σ μ ἄ ρ ι ο (Consignatorium) (σχ. 10). Ἀπ' αὐτὲς ἡ ΝΑ ἐντοιχίστηκε σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη. Γιὰ τὴν ἐξασφάλιση μεγαλύτερου χώρου στὸ διαμέρισμα αὐτὸ κατεδαφίστηκε ὁ ἀρχαιότερος τοίχος πὸν βρισκόταν σὲ ἀπόσταση 7.50 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο καὶ κατασκευάστηκε νέος σὲ ἀπόσταση 12,50 μ. ἀπὸ τὸν ἴδιο τοίχο. Δύο ἄλλες θύρες, ἡ μία στὸ μέσο τοῦ νότιου τοίχου πλάτους 1,70 μ., καὶ ἡ ἄλλη στὴ νότια ἄκρη τοῦ δυτικοῦ, πλάτους 1,20 μ., συνδέουν τὸ Χρισμἄριο μὲ τὴν Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικὸ ἀντίστοιχα. Καὶ οἱ δύο θύρες σώζουν τὰ κατώφλια τους καὶ ἀνοίγουν πρὸς τὰ μέσα. Δὲν σώθηκε τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ δωματίου. Σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη, καὶ ὀπωςδήποτε μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ συγκροτήματος, ἐπακολούθησαν μετασκευὲς καὶ διαιρέθηκε τὸ Χρισμἄριο σὲ περισσότερα δωμάτια. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ χρησιμοποιήθηκαν πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη πὸν ἀνήκαν σὲ ἄλλους χώρους. Ἐπίσης τὸ δάπεδο στρώθηκε μὲ ἀκανόνιστα κομμάτια μαρμάρων καὶ πλίνθων. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκε ὁ μεγάλος ἀποχετευτικὸς αγωγὸς τοῦ λουτροῦ (πίν. 30β), πού, διασχίζοντας τὸ Φωτιστήριο, περνᾷ ἀπὸ τὸ Χρισμἄριο καὶ κατευθύνεται στὸ μεγάλο κεντρικὸ αγωγὸ τῆς Παρόδου Α'. Ἡ στέγαση τοῦ Χρισμαρίου γινόταν μὲ δίρριχτη στέγη.

Ὅπως ἤδη φάνηκε ἀπὸ τὴ συνοπτικὴ περιγραφὴ τοῦ Βαπτιστηρίου πὸν προηγήθηκε, ἡ τελικὴ μορφή του καθορίστηκε α) ἀπὸ τὴν τρίκλιτη στοὰ τοῦ Ὁκταγώνου, β) ἀπὸ τὴν Πάροδο Α' καὶ γ) ἀπὸ τὰ προϋπάρχοντα κτίσματα τοῦ λουτροῦ καὶ τοῦ ἀρχαιότερου τάφου. Ἡ ἔρευνα πὸν ἔγινε στοὺς ἐνδιάμεσους τοίχους ἀπέδειξε πὸς αὐτοὶ ἀνήκουν σὲ νεότερη ἐποχὴ ἀπ' ὅ,τι οἱ τοῖχοι τοῦ λουτροῦ καὶ ὁ τοίχος πὸν περιβάλλει ἀπὸ βόρεια τὸν ἀρχαιότερο «μακεδονικὸ» τάφο. Τὰ στοιχεῖα πὸν προέκυψαν ἀπὸ ἐρευνητικὲς τομὲς πὸν

κολυμβήθρα. Ἡ κατασκευὴ ὁμως αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἔγινε γιὰ τὸ βαπτιστήριο, παρὰ τὴν ἀντίθετη γνώμη τῶν W.M. WIDRIG - R. GOODCHILD, πὸν δημοσίευσαν τὸ μνημεῖο, γιὰτὶ νότια καὶ δίπλα στὸ βαπτιστήριο ὑπάρχουν ὑπολείμματα ρωμαϊκοῦ λουτροῦ [βλ. The west church at Apollonia in Cyrenaica, *PBSR* 28(1960) 70-90, πίν. XXXI-XXXIII, καὶ R. GOODCHILD - J.G. PEDLEY - D. WHITE, Apollonia, The port of Cyrene, Excavation by the University of Michigan (1965-1967), *Suppl. to Libya Antiqua* IV (Tripoli 1976) 280-281, εἰκ. 5-6]. Τὸ βαπτιστήριο λοιπὸν, ἐνὼ κατὰ κάποιον τρόπο ἀχρήστευσε μὲ τὴν κατασκευὴ του τὸ ὑπόλοιπο λουτρό, κράτησε τὴν ἐστία τῆς θέρμανσης τοῦ νεροῦ γιὰ τὴν κολυμβήθρα.



έγιναν στο χώρο του Κατηχουμενείου και του Χρισμαρίου βεβαιώνουν, πώς όλα τα διαμερίσματα του βαπτιστηρίου αποτελούσαν τους αποθηκευτικούς χώρους του λουτρού. Συγκεκριμένα κάτω από τη στάθμη του δαπέδου των δύο χώρων (έρευνα στο Φωτιστήριο δεν έγινε για να μην καταστραφούν τα αποτυπώματα του μαρμαροθετήματος) βρέθηκε στρώμα στάχτης και κάρβουνων πάχους 0.05 μ.<sup>140</sup>. Φαίνεται λοιπόν πώς στους χώρους αυτούς αποθηκεύονταν τα ξύλα για την τροφοδοσία των έστιών και οι στάχτες πριν από την αποκομιδή τους.

“Αν η ταύτιση των χώρων είναι, όπως πιστεύουμε, όρθη, τότε μπορούμε να αποκαταστήσουμε το τελετουργικό του βαπτίσματος ως εξής: συγκέντρωση των κατηχουμένων στο νάρθηκα του ναού και διά της φιάλης, μαζί με τους αναδόχους<sup>141</sup> και τους ιερείς, είσοδος τους στον Προθάλαμο. Μετά την απόταξη του Σατανά και την όμολογία της πίστης οι κληρικοί μπαίνανε κατευθείαν στο «Κατηχουμενείο» και το Φωτιστήριο, οι δε μέλλοντες να βαπτιστούν στο Ἀποδυτήριο και από εκεί, αφού ξεντύνονταν, μετέβαιναν πρώτα στο «Κατηχουμενείο» για να χριστούν με το «έπορκιστικό έλαιο» και στη συνέχεια στο Φωτιστήριο. Μετά το βάπτισμα περνούσαν στο Χρισμάριο, όπου συγκεντρώνονταν όλοι οι νεοφωτισθέντες, και απ’ έδω έν πομπή όλοι μαζί διά μέσου της Πρόθεσης εισέρχονταν στο ναό (ΝΑ κόγχη) απ’ όπου παρακολουθούσαν τη θεία Εύχαριστία και μεταλάμβαναν για πρώτη φορά<sup>142</sup>.

Ἡ άξονική και διαδοχική<sup>143</sup> τοποθέτηση των χώρων του Βαπτιστηρίου είναι άρκετά σαφής και παρέχει όλοκληρωμένη εικόνα της εξέλιξης της τελεσιουργίας του βαπτίσματος κατά τον 5ο-6ο αϊ. Ἡ θέση του βέβαια μακριά κάπως από το νάρθηκα και το ναό και η ανάπτυξη των χώρων του βόρεια απ’ αυτόν επιβλήθηκε από τους διαθέσιμους χώρους και τον άρχαιότερο τάφο πού, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο, διατηρήθηκε γιατί πρέπει να συνδέθηκε με τη χριστιανική λατρεία<sup>144</sup>. Παρόλα αυτά ο προσανατολισμός του είναι πρὸς

140. Βλ. ΠΑΕ 1982, 35 και 37.

141. ΤΕΡΤΥΛΙΑΝΟΣ, *De baptismo*, XVIII, 4, CCL 1, 293. Ι. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι*, Λόγος 2, 16, SC 50, σ. 142.

142. Βλ. Β. ΒΑΓΑΤΤΙ, *I battisteri della Palestina*, *Actes du Ve Congrès Inter. Arch. Chret.* (1954) 215-216, και Δ. ΠΑΛΑΣ, Ἀνασκαφή της βασιλικής του Λεχαιού, ΠΑΕ 1961, 144-145.

143. Μόνο μερικά από τα βαπτιστήρια του έλλαδικού και μεσογειακού χώρου έχουν τους ίδιους «οίκους» με το βαπτιστήριο του Ὁκταγώνου, π.χ. της Ἐπιδαύρου, της βασ. Ἀγ. Παύλου στο Ζηπάρι-Καπαμᾶ Κῶ (βλ. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, *Τὰ παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ἑλλάδος*, δ.π., πίν. Ιγ, VIIIη-θ), στη Σίδη Παμφυλίας [βλ. S. EYICE, *Un baptistère Byzantin à Side en Pamphylie*, *Actes du Ve Congrès Inter. Arch. Chret.* (1954) 577, εικ. Ι], στη Basilica Urbana της Salona [βλ. E. DYGGVE, *Le baptistère de la Basilica Urbana à Salone d'après les fouilles de 1949*, *Actes du Ve Congrès Inter. Arch. Chret.* (1954) 195, εικ. 6].

144. Χωρίς να είναι κανόνας, τα βαπτιστήρια στην Ἑλλάδα βρίσκονται συνήθως κοντά στο νάρθηκα. Σε άρκετές περιπτώσεις είναι κολλημένα ή βρίσκονται πολύ κοντά στη βόρεια ή νότια πλευρά του ναού, δυτικά από το νάρθηκα και το αϊθριο ή, σπάνια, ανατολικά από την κόγχη του Ἱεροῦ. Πρόχειρα αναφέρω μερικά παραδείγματα: βόρεια είναι, στη βασιλική Ἐπιδαύρου, βασιλική Λεχαιού, βασιλική Α΄ Νέας Ἀγχιάλου κ.ά. (ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, δ.π., εικ. Ιγ,β, ΙΙΙστ)· νότια είναι: στη βασιλική της Σκουτέλας, του Ἐμπορευοῦ Χίου, Βραυρωτός κ.ά. (ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, δ.π., ΙΙβ, VIζ, ΙΙζ). Δυτικά από το νάρθηκα βρίσκεται στη βασιλική Β΄ του Δίου [ΑΔ 21 (1966) Β2, 372-374, σχ. Ι] και στη βασιλική των Ἀργάλων Λέσβου [βλ. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Ἡ πρωτοβυζαντινή βασιλική της Μυτιλήνης*, ΑΔ 13(1930-1931) 3-27, εικ. Ι]. Ὁ Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, δ.π. 91-92, σφάλλει όχι μόνο στη θέση του βαπτιστηρίου του Δίου αλλά και στους χώρους πού το άπαρτίζουν. Στα δυτικά επίσης του αϊθρίου βρίσκεται στην Ἀκηλύια και στο Παρέντζο (Α. ΚΗΑΤΧΑΤΡΙΑΝ, *Les baptistères paléochrétiens*, δ.π., εικ. 369α και 370). Ἀνατολικά από την κόγχη βρίσκεται το βαπτιστήριο στον Ἀγ. Στέφανο Κῶ και το βαπτιστήριο της βασιλικής Ἀχλαδερῆς Λέσβου (άν τελικά είναι βαπτιστήριο) βλ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, δ.π., εικ. VIII και VIστ. Στην Παλαιστίνη τα βαπτιστήρια βρίσκονται συνήθως νότια από το ναό, υπάρχουν όμως και παραδείγματα πού είναι βόρεια, βλ. Β. ΒΑΓΑΤΤΙ, *I battisteri della Palestina*, δ.π., σ. 219.

τὴν ἀνατολὴ καὶ ἡ ἐπικοινωνία τοῦ μετὰ τὸ ναὸ γίνεται εἴτε μετὰ τὴ νότια θύρα τοῦ Φωτιστηρίου, ποῦ σώζει τὸ κατώφλι τῆς καὶ ἀνοίγει πρὸς τὰ μέσα, εἴτε μετὰ τὴ νότια θύρα τοῦ Χρισμαρίου, ἡ ὁποία διατηρεῖ ἐπίσης τὸ κατώφλι τῆς καὶ ἀνοίγει καὶ αὐτὴ πρὸς τὰ μέσα.

Τὸ Φωτιστήριον, παρόλο ποῦ εἶναι περίπου τετράγωνον, ὑποδηλώνει στὴν κάτοψή του τὸ σταυρικὸ σχῆμα. Τοῦτο συμβαίνει ἐξ αἰτίας τῶν τεσσάρων γωνιακῶν πεσσῶν ποῦ στηρίζουν τὰ τόξα ποῦ ἀνακρατοῦν τὸ θόλο. Ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνωδομὴ ὁ σταυρὸς ἦταν εὐκρινῆς λόγω τῶν τεσσάρων τυφλῶν ἀψιδωμάτων. Τὸ ἴδιον συνέβαινε καὶ μετὰ τὰ Φωτιστήρια τῆς βασιλικῆς Γ' τῆς Σκουτέλας Κορίνθου<sup>145</sup>, τῶν Αἰγοσθενῶν<sup>146</sup>, τῶν Δυτικῶν Θερωμάτων τῆς Κῶ<sup>147</sup> καὶ τῆς βασιλικῆς Ἀγ. Παύλου στὸ Ζηπάρι τῆς Κῶ<sup>148</sup>. Τὴν ἔννοια τοῦ σταυροῦ ὑποδηλώναν καὶ οἱ μαρμαρίνες πλάκες τοῦ δαπέδου, οἱ τοποθετημέναι στὶς κόγχαι ἀνάμεσα στὶς κεραίες τῆς σταυρόσχημης κολυμβήθρας. Φαίνεται πὼς οἱ πλάκες αὐτὲς (σχ. 6) τοποθετήθηκαν σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα ἀκριβῶς γιὰ νὰ τονιστεῖ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ τὸ ὁποῖον μέσα στὸ βαπτιστήριον ἔχει συμβολικὸν χαρακτῆρα. Ἡ ἀφαίρεσις τῶν ἐνδυμάτων μπροστὰ στὴν κολυμβήθρα ὑποδηλώνει κατὰ τὸν Κύριλλον Ἱεροσολύμων τὸ Χριστὸ γυμνὸ πάνω στὸ σταυρὸ, ἐνῶ ἡ εἴσοδος τοῦ πιστοῦ στὴν κολυμβήθρα τὴν εἴσοδον τοῦ Ἰησοῦ στὸν τάφον καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ ἀνάστασίν του<sup>149</sup>.

Ὁ τύπος τῆς κολυμβήθρας εἶναι ἀρκετὰ σπάνιος. Ἀνήκει βέβαια στὴν κατηγορίαν τῶν σταυρόσχημων, ἀλλὰ ὁ σταυρὸς τῆς Μάλτας ἀπαντᾷ μόνο σ' ἓνα ἀκόμη μνημεῖον, καὶ συγκεκριμένα στὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς Α' τοῦ Dair Solaib (Συρία)<sup>150</sup>. Ἀπ' αὐτὸ συναγεται, ἐφόσον δὲν ἀποκαλυφθοῦν ἄλλα παραδείγματα, πὼς ἡ προτίμησις στρεφόταν κυρίως σὲ κολυμβήθρας στὶς ὁποῖαι ὁ σταυρὸς ἦταν πιὸ τονισμένος<sup>151</sup>.

### Τοιχοδομία τοῦ βαπτιστηρίου

Ἐπανελημμένα ἔχομε ἀναφέρει, ὅτι τὸ Βαπτιστήριον ἰδρύθηκε σὲ χῶρον ποῦ κατεῖχαν οἱ ἀποθηκευτικοὶ χῶροι τοῦ λουτροῦ. Γι' αὐτὸ ἄλλοι τοῖχοι του εἶναι σύγχρονοι μετὰ τὸ

145. Δ. ΠΑΛΛΑ, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τῆς «Σκουτέλας» ἐν Κορίνθῳ, ΠΑΕ 1955, 193-195, εἰκ. I, καὶ I. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, ὁ.π., εἰκ. IIβ.
146. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τῶν Αἰγοσθενῶν, ΠΑΕ 1954, 134, εἰκ. 2, 5-7, καὶ I. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, ὁ.π., εἰκ. IIIα.
147. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Les baptistères du Dodécanèse, Actes du Ve Congrès Inter. Arch. Chret., 202, εἰκ. 4, καὶ I. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, ὁ.π., εἰκ. VIIIε.
148. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Les baptistères du Dodécanèse, ὁ.π., 205, εἰκ. 9 καὶ I. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, ὁ.π., εἰκ. VIIIη.
149. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Β', PG 33,1077-1078 (Καὶ μετὰ ταῦτα ἐπὶ τὴν ἁγίαν τοῦ θεοῦ βαπτίσματος ἐχειραγωγείσθε κολυμβήθραν, ὡς ὁ Χριστὸς ἀπὸ τοῦ σταυροῦ ἐπὶ τὸ παρακείμενον μνημα... Καὶ καταδύετε τρίτον εἰς τὸ ὕδωρ καὶ πάλιν ἀναδύετε· καὶ ἐνταῦθα διὰ συμβόλου τὴν τριήμερον τοῦ Χριστοῦ αἰνιττόμενοι ταφήν) βλ. W.M. BEDARD, The Symbolism of the Baptismal Font in Early Christian Thought, (Washington 1951), ὅπου εἶναι συγκεντρωμένα τὰ κείμενα τῶν πατέρων.
150. Α. ΚΗΤΣΑΤΡΙΑΝ, Les baptistères paléochrétiens, ὁ.π., 80, εἰκ. 8 καὶ 97.
151. Βλ. π.χ. βασιλικὴ Λεχαίου, βασιλικὴ Σκουτέλας, βασιλικὴ Ἐμπορειοῦ Χίου, Καταπολιανὴ Πάρου κ.ά. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι, ὅτι ἀπὸ τὰ πενήνταδύο γνωστὰ μέχρι τὸ 1976 βαπτιστήρια τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου τὰ εἰκοσιδύο ἔχουν σταυρικὴ κολυμβήθρα καὶ ἀπ' αὐτὰ μόνο τῶν Φιλιππῶν ἔχει τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ τῆς Μάλτας. Βλ. I. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, ὁ.π., 52. Δὲν ξεύρω ἂν θὰ μπορούσαν τὰ συμπεράσματα τοῦ Β. ΒΑΓΑΤΤΙ, σχετικὰ μετὰ τὴν κολυμβήθραν τῆς Παλαιστίνης, νὰ ἰσχύσουν καὶ σ' ἄλλαι περιοχῆς· νὰ ὑποστηρίξουμε δηλαδὴ καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὅτι οἱ παλαιότεραι μορφῆς κολυμβήθρας ἦταν οἱ τετράγωναι καὶ ἀκολούθησαν τὰ διάφορα ἄλλα σχήματα μετὰ τελευταῖον τὸ σταυρικὸν ἐξ αἰτίας τῆς ἐπίδρασις τῶν πατερικῶν κειμένων, βλ. Β. ΒΑΓΑΤΤΙ, I battisteri della Palestina, ὁ.π., 227.



λουτρό, ἄλλοι εἶναι σύγχρονοι μὲ τὸ Βαπτιστήριον καὶ μόνον ἕνας εἶναι παλιότερος καὶ ἀπὸ τὰ δύο. Συγκεκριμένα, σύγχρονοι μὲ τὸ Βαπτιστήριον εἶναι ὅλοι οἱ τοῖχοι ποὺ κατασκευάστηκαν ὡς χωρίσματα γιὰ τὴ δημιουργία τῶν οἴκων τοῦ καθὼς καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Φωτιστηρίου μαζί μὲ τὸ ΒΔ γωνιώδη πεσσὸ (πίν. 24α-β). Ἡ θεμελίωση ὄλων αὐτῶν τῶν τοίχων εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τοὺς τοίχους στοὺς ὁποίους ἀκουμποῦν καὶ φθάνει περίπου στὸ βάθος τῶν 0,80-1 μ. Σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀλλὰ καὶ διευρυνόμενο φθάνει τὸ θεμέλιο τῶν τριῶν γωνιωδῶν πεσσῶν, ποὺ πλησιάζει τὰ 2 μ., ὅσο εἶναι δηλαδὴ τὸ βάθος τοῦ προϋπάρχοντος ΒΑ πεσσοῦ καὶ ἡ θεμελίωση τοῦ ὑπόλοιπου λουτροῦ. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ εἶναι χτισμένοι μὲ ἀργολιθοδομή. Οἱ πέτρες εἶναι ἀκανόνιστες πελεκητές καὶ τὸ κονίαμα ἰσχυρὸ ἀπὸ ἀσβέστη καὶ ἄμμο. Πλίνθοι διαφόρων παχῶν ἀπὸ παλιότερα κτίρια χρησιμοποιοῦνται ἄτακτα στὴ τοιχοποιία ἀλλὰ καὶ σύγχρονοι μὲ τὸ βαπτιστήριον ἰσοπαχεῖς (0.035 μ.) γιὰ τὸ κλείσιμο τῶν βορείων θυρῶν τῶν ἐνδιάμεσων τοίχων Ἐποδυτηρίου-«Κατηχομενείου» καὶ «Κατηχομενείου»-Φωτιστηρίου καθὼς καὶ στὶς παραστάδες διαφόρων ἀνοιγμάτων. Πλίνθοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ ζώνη στὰ χαμηλὰ σημεία τοῦ τοίχου ποὺ ὀρίζει ἀπὸ ἀνατολικά τὸ Χρισμάριον καὶ τὴν Πρόθεση. Ὅμως ἡ ζώνη αὐτὴ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ πάχος του καὶ ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ρείθρου-ἀγωγοῦ γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν νερῶν τῆς στέγης<sup>152</sup>.

Ἡ τοιχοδομία τῶν τριῶν πεσσῶν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τοιχοδομία τῶν ἄλλων τοίχων. Χρησιμοποιήθηκαν, τοῦλάχιστον στὰ σωζόμενα τμήματα, ἐγγώνιοι λίθοι ἀπὸ παλιότερα κτίρια (πίν. 24β). Δὲν εἶναι δυνατό νὰ γνωρίζουμε μέχρι ποιοῦ ὕψους ἔφτανε αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς τοιχοδομίας, ἀν δηλαδὴ εἶχε ἐφαρμοστεῖ μόνον στὰ χαμηλὰ σημεία ἢ μέχρι τὶς γενέσεις τῶν τόξων.

Οἱ ὄψεις τῶν σύγχρονων μὲ τὸ Βαπτιστήριον τοίχων ἔφεραν στοὺς ἄρμους ἐπιχρίσματα ποὺ δυστυχῶς διατηροῦνται μόνον σὲ μερικὰ σημεία τοῦ βόρειου καὶ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Φωτιστηρίου καὶ στὸ ΒΔ πεσσὸ (πίν. 24α-β). Πάνω στὰ ἐπιχρίσματα, τὰ ὁποῖα δὲν καλύπτουν μόνον τοὺς ἄρμους ἀλλὰ σχεδὸν τὴν μεγαλύτερη ὄψη τῶν λίθων, οἱ τεχνίτες ἔχουν χαράξει μὲ τὸ μυστρί διάφορες μονὲς γραμμές, ποὺ ναὶ μὲν ἀκολουθοῦν περίπου τὸ περίγραμμα τῶν λίθων, φαίνονται ὅμως μᾶλλον διακοσμητικές. Βέβαια ἀρχικὰ οἱ τεχνίτες ἀποσκοποῦσαν στὸν τονισμό τῶν ἄρμῶν, κατέληξε ὅμως ἐδῶ ἡ ἀρμολόγηση σ' ἕνα σύστημα συνεχόμενων κυκλικῶν ἢ ἐλλειψοειδῶν σχημάτων ποὺ ἀπρογραμματίιστα ἀπλώνονται στὴν ἐπιφάνεια. Τὰ ἀρμολογήματα δὲν πλάθουν τὶς παρεῖς τῶν λίθων, δὲν τὶς περιβάλλουν καὶ δὲν τὶς διαγράφουν. Μὲ ἀνάλογο τρόπο ἐπεξεργάζεται καὶ ὁ τεχνίτης ἢ οἱ τεχνίτες τὰ ἀρμολογήματα τῶν τοίχων τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου<sup>153</sup> ποὺ χρονολογεῖται στὸ α' μισὸ τοῦ 5ου αἰ.

Σύγχρονοι μὲ τὸ λουτρό, μιὰ καὶ ἀνήκουν σ' αὐτό, εἶναι οἱ βόρειοι τοῖχοι τοῦ «Κατηχομενείου» (ἐν μέρει) καὶ τοῦ Χρισμαρίου. Εἶναι χτισμένοι μὲ ἀργολιθοδομή, μὲ κονίαμα κάπως ἰσχυρότερο ἀπὸ τῶν ἄλλων τοίχων τοῦ Βαπτιστηρίου καὶ μὲ ζώνη τριῶν πλίνθων σὲ ὕψος 1.60 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βορείου τοίχου τοῦ «Κατηχομενείου» καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Ἐποδυτηρίου εἶναι σύγχρονοι μὲ τὸ Βαπτιστήριον (πίν. 27β).

152. Δὲν ξεύρουμε ἀν ὁ τοῖχος αὐτὸς δενόταν ὀργανικὰ μὲ τὸ νότιο τοῦ tepidarium τοῦ λουτροῦ καὶ ἀν ἦταν σύγχρονοι. Οὔτε γνωρίζουμε ἀν ὑπῆρχε θύρα πρὶν τὴ δημιουργία τοῦ βαπτιστηρίου γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀποθηκευτικῶν χώρων τοῦ λουτροῦ. Οἱ τελευταῖοι εἶναι σίγουρο πὼς ἐξυπηρετοῦντο ἀπὸ ἄνοιγμα στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ Ἐποδυτηρίου.

153. Δ. ΠΑΛΛΑ, Ἐνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου, ΠΑΕ 1961, 147-151. Πρέπει νὰ σημειώσουμε, πὼς καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου ἔφεραν ἐσωτερικὰ ὀρθομαρμάρωση.

Ἄρκετὰ παλιότερος ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ λουτροῦ καὶ τοῦ Βαπτιστηρίου φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ τοῖχος ποὺ περικλείει ἀπὸ τὰ βόρεια τὸν ἀρχαιότερο «μακεδονικὸ» τάφο δημιουργώνας ἓνα εἶδος περιβόλου. Τμήματά του χρησιμοποιοῦνται ὡς νότιος τοῖχος τοῦ «Κατηχουμενείου» καὶ τοῦ Φωτιστηρίου. Τὸ βάθος του κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ὑπερβαίνει τὰ 2.20 μ., ὅπου ἀρχίζει ἡ ὑποθεμελίωσή του σχηματίζοντας δόντι πλάτους 0,10 μ. Ἔχει κτιστεῖ με φροντισμένη ἀργολιθοδομή ἀπὸ πελεκημένους λίθους καὶ ἰσχυρότατο κονίαμα ἀπὸ ἀσβέστη καὶ ἄμμο. Κατὰ τὴν τομὴ ποὺ ἔγινε στὴ νότια παρεία του βρέθηκαν σὲ βάθος 0.05 μ. ἀπὸ τὸ ὑποτιθέμενο δάπεδο τοῦ περιβόλου α) χάλκινο μικρὸ νόμισμα ποὺ παρὰ τὴν προχωρημένη φθορὰ του πρέπει νὰ ἀνήκει στὸν 4ο αἰ., β) σὲ βάθος 0.50 μ. χάλκινο νόμισμα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (1ου μ.Χ. αἰ.) σὲ προχωρημένη διάβρωση, καὶ τέλος σὲ βάθος 1 μ. χάλκινο νόμισμα ἑλληνιστικῶν χρόνων ἄρκετὰ διαβρωμένο. Τὰ ὄστρακα ποὺ ἀνασύρθηκαν διαφέρουν χρονολογικὰ ὅπως καὶ τὰ νομίσματα. Ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν 2.20 μ. ἀνασύρθηκαν μελαμβραφῆ καὶ terra sigillata καὶ ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν 1.50-2.00 μ. ὄστρακα χονδρῶν οἰκιακῶν σκευῶν ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 5ο-6ο μ.Χ. αἰ. (ΠΑΕ 1982, 38). Ὅπως ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔδωσε ἡ τομὴ δὲν βοηθοῦν ἀποτελεσματικὰ στὴν ἀκριβῆ χρονολόγησι τοῦ τοίχου καὶ φαίνεται, ὅτι ὅλα τὰ εὐρήματα βρίσκονται σὲ χώματα ποὺ μεταφέρθηκαν ἀπὸ ἄλλα μέρη γιὰ τὴν ἐπιχωμάτωσι τῆς κοίτης τοῦ τοίχου. Ἀπὸ δευτέρη τομὴ στὴ βόρεια παρεία του, μέσα στὸ «Κατηχουμενεῖο», δυτικὰ ἀπὸ τὴν «ἐξέδρα» καὶ σὲ βάθος 0,63 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, καταλήξαμε σὲ μερικὰ συμπεράσματα σχετικὰ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ συγκροτήματος καὶ τὰ ὁποῖα, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἐνισχύονται καὶ ἀπὸ ἄλλα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα. Μέσα στὸ σκάμμα τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος ἀνδρὸς κατασκευασμένος ἀπὸ γλυπτὰ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου τοῦ Ὀκταγώνου καὶ ἀπὸ μεγάλου πάχους ὀπτόπλινθους (πίν. 25β). Ὁ νεκρὸς, ποὺ ἦταν θαμμένος μετὰ τὸ κεφάλι δυτικὰ καὶ πρέπει νὰ ἦταν χριστιανός, ἔφερε ζώνη στὴν ὁποία ὑπῆρχε πόρπη τοῦ τύπου τοῦ λεγομένου «βαρβαρικοῦ» (πίν. 26α) καὶ τὴν ὁποία σὲ ἄλλη ἐργασία χρονολόγησα στὸ τέλος τοῦ βου - ἀρχῆς 7ου αἰῶνα<sup>154</sup>. Ἡ ταφὴ ἔγινε μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Ὀκταγώνου ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψή του, ποὺ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ.

### *Διάκοσμος τοῦ βαπτιστηρίου*

#### **Γλυπτὸς διάκοσμος**

Ἀνάμεσα στὰ κρημνίσματα τοῦ διαμερίσματος τοῦ Φωτιστηρίου βρέθηκαν μερικὰ σύνθετα ἰωνικὰ κιονόκρανα, μερικὰ ἀμφικιόνια καὶ μερικὰ ἀποτμήματα κιονίσκων ἀπὸ ἀτράκιο λίθο. Ἡ προέλευσι τῶν γλυπτῶν αὐτῶν, τὰ ὁποῖα ἔτσι συνοπτικὰ ἀναφέρει ὁ ἀνασκαφεύς, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ καθοριστεῖ, ἔστω κι ἂν ἔχει πλέον ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ συγκροτήματος. Γιατὶ εἶναι βεβαιωμένο, πὼς ἄλλα, μικρὰ καὶ μεγάλα γλυπτὰ, περισυλλεγῆσαν καὶ ἀποθηκεύτηκαν σὲ διάφορα δωμάτια μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ συγκροτήματος, καὶ ἄλλα μετακινήθηκαν ἀπὸ χῶρο σὲ χῶρο κατὰ τὴν διάρκειά τῆς ἀνασκαφῆς καὶ πρὶν γίνεῖ ὀριστικὴ καταγραφή τους.

154. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗ, *Χάλκινες πόρπες ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο τῶν Φιλίππων καὶ τὴν κεντρικὴ Μακεδονία*, *BYZANTIAKA* 4(1984) 58.

## Ὁρθομαρμάρωση

Ἐκ τῆν ὀρθομαρμάρωση πὸ κάλυπτε τοὺς τοίχους τῶν οἰκῶν τοῦ Βαπτιστηρίου, τουλάχιστον μέχρι τὸ ὕψος τῶν 2.80 μ., ἔμειναν λίγα μόνον τμήματα<sup>155</sup> στὴ ΒΔ γωνία τοῦ Φωτιστηρίου καὶ στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ «Κατηγομενείου». Στὸν ἴδιο τοῖχο, ὅπως καὶ στὸ βόρειο τοῖχο τῶν ἄλλων οἰκῶν, ἔχουν μείνει κονιάματα πάχους μέχρι καὶ 0.04 μ. πάνω στὰ ὁποῖα διατηροῦνται τὰ ἀποτυπώματα τῶν πλακῶν πὸ πρέπει νὰ ἦταν ὀρθογώνιες παραλληλόγραμμες. Ζεύξεις μᾶλλον δὲν χρησιμοποιήθηκαν καὶ φαίνεται πὸς ἀπουσίαζαν καὶ οἱ τοιχοβάτες<sup>156</sup>.

Τὰ χρώματα τῶν μαρμαρίνων πλακῶν δὲν τὰ διακρίνει μεγάλη ποικιλία. Στους τοίχους τοῦ Φωτιστηρίου χρησιμοποιοῦνται, ὅπως καὶ στὴν κολυμβήθρα, μάρμαρα Προκοννήσου λευκὰ μὲ μᾶλλον ἔντονα κυανὲς φλέβες. Στὸ «Κατηγομενεῖο» εἶναι ὑπόλευκα μὲ ἐλαφρὰ ρόδινα ἀποχρώσεις. Γιὰ τὸ εἶδος τῶν μαρμάρων τοῦ Ἐποδτηρίου καὶ τοῦ Χρισμαρίου δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰτὶ δὲν σώθηκε τίποτα.

## Δάπεδα

Τὰ δάπεδα τοῦ Βαπτιστηρίου δὲν διατηρήθηκαν ἀκέραια παρὰ μόνον σ' ἐλάχιστα μέρη στὸ «Κατηγομενεῖο» (πίν. 23β) καὶ στὸ Φωτιστήριον (σχ. 6, πίν. 24β). Στὸ πρῶτο ἦταν στρωμένο μὲ ὀρθογώνιες πλάκες διαστάσεων 0.60 × 0.90 μ. ἀπὸ προκοννήσιο μάρμαρο μὲ ἄξονα Α → Δ. Στὸ Φωτιστήριον, πὸ ἦταν στρωμένο μὲ μαρμαροθέτημα, διατηρήθηκαν ἀρκετὰ τμήματα, ὥστε μαζί μὲ τὰ ἀποτυπώματα τοῦ ὑπολοίπου, τὰ ὁποῖα ἔμειναν στὸ ὑπόστρωμα, νὰ μπορεῖ τὸ δάπεδο νὰ ἀποκατασταθεῖ ὀλόκληρο (ΠΑΕ 1962, 184, παρένθ. πίν. Α). Τὸ κεντρικὸ τετράγωνο τοῦ σταυρόσχημου χώρου ἀπομονώνεται ἀπὸ τὶς κεραῖες μὲ ταινίες λευκοῦ μαρμάρου πλάτους 0.31 μ. Ἀνάλογες ταινίες ἀπὸ ἀνισομεγέθεις μακρόστενες πλάκες περιβάλλουν καὶ τὶς μεταξὺ τῶν πεσσῶν κεραῖες. Τὰ γωνιαῖα διάχωρα τοῦ κεντρικοῦ διαχώρου διακοσμοῦνται: α) Τὸ ΒΑ ἀπὸ τεμνόμενα ὀκτάγωνα, πὸ ἔχουν σχηματιστεῖ ἀπὸ τέσσερα ἀνισόπλευρα ἐξάγωνα τοποθετημένα κατὰ τὴ στενή τους πλευρὰ τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, ἐνῶ γιὰ τὸ σχηματιζόμενο στὸ κέντρο τετράγωνο χρησιμοποιεῖται πράσινο μάρμαρο τῆς Καρύστου. Τὸ ἴδιο μοτίβο, ἀλλὰ σὲ μικρότερη κλίμακα, διακοσμεῖ ὀλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ κεραία, τὰ ἀκραῖα τμήματα τῆς βόρειας καὶ τὸ νότιο τῆς δυτικῆς. β) Στὸ ΒΔ καὶ ΝΔ διάχωρο χρησιμοποιοῦνται τετράγωνα διαφορετικοῦ μεγέθους, ἐνῶ στὸ ΝΑ ἰσόπλευρα ἐξάγωνα τοποθετημένα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο κατὰ τὴ μιὰ γωνία. Στὰ δημιουργούμενα μεταξὺ τους τριγωνικὰ κενὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ἄλλου χρώματος μάρμαρα. Τὸ ἴδιο μοτίβο ἀλλὰ σὲ μικρότερη κλίμακα διακοσμεῖ τὸ κεντρικὸ διάχωρο τῆς νότιας κεραίας. Ἐπίσης γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ὑπολοίπων διαχώρων, δηλαδὴ τῆς βορείου τῆς δυτικῆς καὶ τοῦ κεντρικοῦ τῆς βορείας κεραίας, χρησιμοποιοῦνται ἀνισόπλευρα ἐξάγωνα τοποθετημένα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο κατὰ τὴ μεγάλη πλευρὰ. Γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν μεταξὺ τῶν κεραίων τῆς κολυμβήθρας μικρῶν διαχώρων χρησιμοποιεῖται ψαροκόκκαλο καὶ ἰσόπλευρα ἐξάγωνα.

155. Βλ. ΠΑΕ 1962, 176. Ὁ ἀνασκαφέας ὑπολόγισε τὸ ἐλάχιστο ὕψος τῆς ὀρθομαρμάρωσης ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματα τῶν μαρμαρίνων πλακῶν καὶ τὰ καρφιά πὸ τὶς στερέωναν στους τοίχους.

156. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ σ' ἄλλα μνημεῖα, ὅπως στὴ βασιλικὴ extra muros καὶ τὴ βασιλικὴ Α' τῶν Φιλίππων, βλ. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων, ΑΕ 1955, 137. Ρ. LEMERLE, *Philippes et la Macédoine Orientale* (Paris 1945) εἰκ. 27, πίν. VIIe, IXd, ὅπου χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀπλὲς ζεύξεις.

Μελετώντας στο σύνολό του το δάπεδο αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι χαρακτηρίζεται από προχειρότητα σχεδίου<sup>157</sup>. Φαίνεται, πώς μάλλον δεν σχεδιάστηκε από πριν, αλλά αυτοσχεδιάστηκε με βάση τα υπάρχοντα πλακίδια, τα όποια πιθανόν και να προέρχονται από κάποιο άλλο κτίριο. Άλλοιώς δεν δικαιολογείται το γεγονός πώς, ενώ μπορούσε ο μαϊστορας να διακοσμήσει με όμοιο θέμα ανά δύο συμμετρικά διάχωρα, προτιμά τη διάσπαση του συνόλου. Τήν άποψή μας ενισχύει και η ανισότητα των δημιουργουμένων στις κεραίες του σταυρού διαχώρων.

Στο σύνολό του το μαρμαροθέτημα του Βαπτιστηρίου ανήκει στην κατηγορία των γεωμετρικών που ή σύνθεσή τους γίνεται από μικρά, επίσης γεωμετρικά, στοιχεία (opus sectile geometrico a piccoli elementi)<sup>158</sup> τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο. Ο τύπος αυτός που απαντάται τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή είναι δύσκολο να πούμε πού πρωτοεμφανίστηκε<sup>159</sup>. Στη Δύση, όπως υποστηρίζει το ζεύγος Guidobaldi, φαίνεται πώς γνώρισε ιδιαίτερη άκμή στη βόρεια Ιταλία με κέντρο το Μιλάνο, όπου υπάρχουν παραδείγματα που χρονολογούνται ήδη στο β' μισό του 4ου αϊ.<sup>160</sup> Στην Ανατολή ο ίδιος τύπος του μαρμαροθέτηματος συναντάται από την Κύπρο και τη Συρία μέχρι την Κωνσταντινούπολη και τη Μακεδονία με πολλά και ποικίλα παραδείγματα. Πιστεύουμε πώς δεν θα είμασταν μακριά από την αλήθεια αν, συμφωνώντας με τους Guidobaldi, αναγνωρίζαμε ένα κέντρο παραγωγής που περιλαμβάνει μια ευρύτερη περιοχή ανάμεσα στην Αντιόχεια, την Κύπρο και την Κιλικία<sup>161</sup>. Από εδώ απλώθηκε στις άκτες της Μ. Ασίας και δια της Κωνσταντινούπολης έφθασε στη Μακεδονία. Παρά τη μεγάλη έκταση της εξάπλωσης πολλά μοτίβα των δαπέδων του τύπου αυτού είναι κοινά και φαίνεται πώς σε μερικές περιοχές, όπως π.χ. στους Φιλίππους, επαναλαμβάνονται σε διάφορα μνημεία χωρίς μεγάλη ποικιλία.

157. Για να διαπιστώσει κανείς τη διαφορά ενός καλοσχεδιασμένου και μελετημένου πρό της κατασκευής του μαρμαροθέτηματος μπορεί να συγκρίνει τα εξεταζόμενα δάπεδα με εκείνα των βασιλικών Α' και Β', βλ. P. LEMERLE, *Philippe*, δ.π., 397-402, 498 και πίν. VIc, VIIe, f, XXIV, LIII. Από το δάπεδο του βαπτιστηρίου του Οκταγώνου, όπως και από το δάπεδο των άλλων βαπτιστηρίων των Φιλιππων, απουσιάζει και ο παραμικρός συμβολισμός και αναφορά στη σημασία του βαπτίσματος. Για τις συμβολικές διακοσμήσεις των βαπτιστηρίων βλ. H. STERN, *Le décor des pavements en des cuves dans les Baptistères paléochrétiens*, *Actes du Congrès Inter. Arch. Chrét.*, δ.π., σ. 381-390.

158. Βλ. F. GUIDOBALDI - A. GUIGLIA GUIDOBALDI, *Pavimenti marmorei di Roma dal IV° al IX° secolo* (Città del Vaticano 1983) 262-264, εικ. 78.

159. F. GUIDOBALDI - A. GUIGLIA GUIDOBALDI, δ.π., 319-320.

160. Δεν είναι δυνατό να έπεκταθούμε μνημονεύοντας όλα τα opera sectilia που ανήκουν στον κύκλο του Μιλάνου και για τα όποια γίνεται λόγος στο βιβλίο των ιταλών έρευνητών. Βλέπε πάντως μερικά από τα αρχαιότερα, όπως π.χ. στη S. Tecla και στο βαπτιστήριο του S. Giovanni in Fonte [(βλ. M. MIRABELLA-ROBERTI, *La Cattedrale antica di Milano e il suo Battistero*, *Arte Lombarda* VIII (1963)I, 77-98, εικ. 9-10 και 15· M. MIRABELLA-ROBERTI - A. PAREDI, *Il Battistero Ambrosiano di S. Giovanni alle Fonti* (Milano 1974) 9], στη βασιλική Apostolorum [βλ. E. VILLA, *La "Basilika Apostolorum" sulla via Romana a Milano*, *Arte del primo millenio*, *Atti del II° convegno per lo studio dell' arte dell' altomedioevo* (Pavia 1950) 77-90, εικ. 1], και στο παρεκκλήσι του S. Sisto της βασιλικής του S. Lorenzo [βλ. A. CALDERINI-G. CHIERICI-C. CECCHELI, *La Basilica di S. Lorenzo Maggiore a Milano* (Milano 1952) 142 και 183, πίν. XLVIIIb]. Ο M. MIRABELLA ROBERTI προτιμά να χρονολογήσει το μαρμαροθέτημα στον 5ο αϊ. (βλ. M. MIRABELLA ROBERTI-A. PAREDI, *Il Battistero Ambrosiano*, δ.π., σ. 19).

161. F. GUIDOBALDI-A. GUIGLIA GUIDOBALDI, *Pavimenti marmorei di Roma*, δ.π., 334-338. Τα αρχαιότερα opera sectilia της κατηγορίας μας βρίσκονται στην Αντιόχεια και στη σφαίρα έπιρροής της, π.χ. στο frigidarium των Θερωών C [C.S. FISCHER, *Bath C, Antioch on the Orontes I*, *The Excavations of 1932* (Princeton 1934) 19-31], στον Αγ. Βαβύλα του Kaussie [J. LASSUS, *L' église cruciforme-Antioch-Kaussie 12F, Antioch on the Orontes, II*, *The Excavation of 1933-36* (Princeton 1938) 5-44 και ιδίως σ. 8-10, 13].

Γιὰ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ Χρισμαρίου δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ καθόλου λόγος, γιατί σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ (ἴσως κατὰ τὶς πρόχειρες ἐγκαταστάσεις μετὰ τὴν καταστροφὴ) ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἀκανόνιστους ὀπτόπλινθους καὶ ἀπὸ μικρὰ ἀποκόμματα πολύχρωμων μαρμάρων προερχομένων ἀπὸ ἄλλους χώρους τοῦ συγκροτήματος.

### Ἐντοίγια ψηφιδωτὰ

Ἡ διακόσμηση τῶν δύο κυριότερων οἴκων τοῦ Βαπτιστηρίου, δηλαδὴ τοῦ Κατηγουμενείου καὶ τοῦ Φωτιστηρίου, μὲ ἐντοίγια ψηφιδωτὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιη. Καὶ στοὺς δύο αὐτοὺς χώρους βρέθηκαν ἀφθονες ψηφίδες καὶ σπαράγματα ψηφιδωτῶν, στὰ ὁποῖα εἰκονίζονταν παραστάσεις μὲ ἀνθρώπινες μορφές καὶ ἀνθικὸ διάκοσμο συνοδευόμενες ἀπὸ ἐπιγραφές. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἼΑποδυτήριον καὶ τὸ Χρισμάριον τὰ φτωχὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα μᾶς ἐμποδίζουν νὰ διατυπώσουμε ὁποιαδήποτε ἄποψη. Οἱ ψηφίδες ποὺ βρέθηκαν στὸ ἼΑποδυτήριον πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ «Κατηγουμενεῖον», ἀφοῦ, ὅπως ἄλλοῦ ἔχουμε ἤδη σημειώσει, ἡ φορὰ τῶν ἐρειπίων ὄλου τοῦ συγκροτήματος ἦταν πρὸς τὰ ΝΔ.

Γιὰ τὰ θέματα ποὺ διακοσμοῦσαν τοὺς δύο οἴκους οὔτε ὑποθέσεις μποροῦμε νὰ κάνουμε. Τὸ πιὸ πιθανὸ πάντως εἶναι νὰ ὑπῆρχαν σκηνές ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ παραστάσεις καθαρὰ συμβολικῆς<sup>162</sup>.

Οἱ ψηφίδες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν, τουλάχιστον στὰ διασωθέντα σπαράγματα τῶν μωσαϊκῶν, εἶναι ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ἐρυθρὸς ἀπὸ καλοψημμένο κεραμίδι καὶ ἀπὸ ὑαλόμαζα χρυσές, κυανές ἀνοιχτὲς καὶ βαθύχρωμες, κόκκινες κρασιοῦ καὶ πράσινες διαφόρων ἀποχρώσεων.

162. Βλ. L. DE BRUYNE, La décoration des baptistères paléochrétiens, *Actes du Ve Congrès Inter. Arch. Chrét.* (1954) ὁ.π., 341-369 καὶ C. CECHELLI, Per una Comprensione Integrale della Iconografia cristiana, *Actes du Ve Congrès Inter. Arch. Chrét.* (1954) 378-379.



## ΤΑ ΠΑΣΤΟΦΟΡΙΑ

### Διακονικὸ (σχ. 4,11,12, πίν. 20α)

Βρίσκεται ἀνατολικά ἀπὸ τὸν ἀρχαιότερο «μακεδονικὸ» τάφο καὶ τὸν περίβολό του καὶ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ Βαπτιστήριο μέχρι τὸ βόρειο τοῖχο τοῦ Ὑκταγώνου (διαστ. μήκους 10.40 μ. καὶ πλάτους 2.80 μ.). Μὲ πέντε θύρες ἐπικοινωνεῖ μὲ ὅλους τοὺς χώρους ποὺ τὸ περιβάλλουν: πρὸς τὰ βόρεια μὲ τὸ Φωτιστήριον (πλάτος θύρας 1.65 μ.), πρὸς τὰ δυτικὰ μὲ τὸν περίβολο τοῦ τάφου (πλάτος θύρας 1.80 μ.), πρὸς τὰ νότια μὲ τὸ Ὑκτάγωνο (πλάτος θύρας 1.10 μ.) καὶ πρὸς τὴν ἀνατολικὰ μὲ τὴν Πρόθεση (πλάτος θύρας 1.85 μ.) καὶ τὸ Χρισμάριον (πλάτος θύρας 1.20 μ.). Μιὰ δευτέρα στενὴ θύρα στὸ δυτικὸ τοῖχο ὡδηγοῦσε στὸν ὄροφο τοῦ ἀρχαιότερου τάφου. Ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο εἶναι, στὴν τελευταία του φάση, πολὺ πρόχειρα στρωμένο μὲ ὀπτόπλινθους καὶ τεμάχια μαρμάρων, βρίσκεται ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ Ὑκταγώνου κατὰ 0,40 μ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶχαν κατασκευασθεῖ δύο μαρμάρινες βαθμίδες τῶν ὁποίων οἱ θέσεις ὑποδοχῆς διασῶζονται πάνω στὴ ΝΑ γωνία τῆς κρηπίδας τοῦ τάφου (πίν. 20α).

Στὸ μέσο περίπου τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ διαμερίσματος καὶ δίπλα στὴ θύρα ποὺ ὡδηγεῖ στὸ Χρισμάριον εἶναι προσκολλημένη μακρόστενη δεξαμενὴ<sup>163</sup> διαστάσεων 2.50 × 1.00 μ. καὶ ὕψους 0.93 μ. (πίν. 20α καὶ σχ. 12). Ἐχει κατασκευαστεῖ ἀπὸ θωράκια προερχόμενα ἀπὸ τὴν Κρήνη τοῦ αἰθρίου τοῦ Ὑκταγώνου καί, ἀπ' ὅ,τι δείχνουν τὰ σωζόμενα στὸ ἐσωτερικὸ μέρος κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἴχνη κεραμικοῦ κονιάματος, ἔφερε καὶ ὀριζόντια πλάκα. Ἡ στεγανότητα τῆς δεξαμενῆς ἐπιτυγχάνονταν μὲ κεραμικὸ κονίαμα κατάλληλα τοποθετημένο σ' ὅλες τὶς ἐνώσεις σχηματίζοντας κορδόνι. Στὸ χεῖλος τῆς βόρειας πλευρᾶς, στὸ κεραμικὸ κονίαμα ἀλλὰ καὶ στὸ μάρμαρο, καθὼς καὶ στὴν κάθετη ἐπιφάνεια σώζεται αὐλάκι ποὺ ἔφερε ἀγωγὸ παροχῆς. Στὸ κάτω τμήμα τοῦ ἴδιου μαρμάρου ὑπάρχει ὀπή ἀποχέτευσης, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς δεξαμενῆς. Τὰ ἀποχετευόμενα ὑγρὰ παροχετεύονταν σὲ ἀγωγό, ὁ ὁποῖος περνώντας νότια ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Χρισμαρίου καὶ στὴ συνέχεια κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς νότιας θύρας κατευθυνόταν ἔξω ἀπὸ τὴν Πρόθεση. Σ' αὐτὸν συνέβαλλε καὶ ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς τῆς λεκάνης τοῦ ἀγιάσματος τῆς Πρόθεσης. Στὸν τοῖχο ποὺ κλείνει ἀπὸ πίσω τὴ δεξαμενὴ καὶ σὲ ὕψος χαμηλότερο κατὰ 0.12-0.15 μ. ἀπὸ τὸ χεῖλος ὑπάρχει κοίτη ἀγωγοῦ ποὺ παρουσιάζει κλίση ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολάς. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς κατέληγε σὲ χτιστὴ δεξαμενὴ ποὺ βρίσκεται στὴ ΒΔ γωνία τῆς Πρόθεσης (πίν. 21β). Ἄξιο προσοχῆς εἶναι τὸ ὅτι σ' ὅλες τὶς πλευρὲς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς δεξαμενῆς εἶχαν ἐπικαθίσει ἰζήματα πάχους ἀπὸ 0.01-0.02 μ. Τὰ παχύτερα βρισκόνταν στὰ ὑψηλότερα σημεῖα κάτω ἀπὸ τὴν καλυπτῆρια πλάκα

163. Ὁ ἀνασκαφέας τὴν ὀνομάζει «κτιστὴ τράπεζα» (ΙΑΕ 1960, 90).



καὶ γύρω-γύρω στὸ χεῖλος. Πῶς μποροῦν ἄραγε νὰ ἐρμηνευθοῦν ὅλα αὐτά; Τὰ κολλημένα στὸ χεῖλος καὶ σ' ὅλη τὴν περίμετρο τῆς δεξαμενῆς ἰζήματα δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὀφείλονται μόνο σὲ νερό. Ἡ ὑφή καὶ τὸ χρῶμα τους δηλώνουν ἀνάμειξη καὶ ἄλλων, ὀργανικῶν προφανῶς, οὐσιῶν (κρασιοῦ-λαδιοῦ)<sup>164</sup> γιὰ τὴν παρασκευὴ ἀγιάσματος. Στὶς δύο ἄκρες τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τῆς μακριᾶς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς ὑπάρχουν κυκλικὲς ἐκβαθύνσεις (διαμ. 0,26 μ.) ποὺ φέρουν στὸ κέντρο ὄλμους (σχ. 12). Στὶς θέσεις αὐτὲς πατοῦσαν κίονες ποὺ στήριζαν κάποιας μορφῆς στέγαστρο (ἐπίπεδο ἢ θολωτό)<sup>165</sup>. Τὸ νερὸ στὴ δεξαμενὴ ἐρχόταν ἀπὸ τὰ βόρεια, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τοῦ λουτροῦ, μὲ ἀγωγὸ μολύβδινο.

Ἡ κατασκευὴ τῆς κρυφῆς δεξαμενῆς μέσα στὸ στενὸ καὶ ἀπρόσιτο γιὰ τὸ εὐρὸ κοινὸ διάδρομο, ἡ γειτνίασή της μὲ τὸν ἀρχαιότερο τάφο, ἡ παροχέτευση τοῦ παρασκευαζομένου μύρου στὴ μεγάλη κτιστὴ καὶ ἀνοιχτὴ λεκάνη τῆς Πρόθεσης, ὅλα αὐτὰ δηλώνουν λατρεία ἀγιάσματος<sup>166</sup>. Δυστυχῶς ἡ ἀπουσία γραπτῆς καὶ προφορικῆς παράδοσης δὲν ἐπιτρέπει κανενὸς εἶδους ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ τὸ λατρευόμενον μάρτυρα. Ὁ ἀναφερόμενος στὴν ἐπιγραφή τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς ὑπὸ τὸ Ὀκτάγωνο ἐκκλησίας Παῦλος δὲν ταυτίζεται μὲ κανένα τρόπο μὲ τὸν ἀπόστολο Παῦλο, ποὺ ὡς γνωστὸν μαρτύρησε στὴ Ρώμη. Εἶναι, ἄραγε, κάποιος τοπικὸς, συνώνυμος μὲ τὸν ἀπόστολο τῶν Ἑθνῶν μάρτυρας, πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποίου ἰδρύθηκε πρῶτα ὁ μονόχωρος ναὸς καὶ ἀργότερα τὸ Ὀκτάγωνο ἀκριβῶς δίπλα στὸν θεωρηθέντα καὶ πιστευθέντα ὡς τάφο του; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ μείνει πρὸς τὸ παρὸν ἀναπάντητο.

Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ διαδρόμου αὐτοῦ ὡς Διακονικῶν<sup>167</sup> ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα καθηγητὴ πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸς μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, κατὰ τὴ *Διαθήκη τοῦ Κυρίου* (βιβλ. Α', κεφ. 29), τὸ Διακονικὸ ἔπρεπε νὰ κεῖται δεξιὰ ἀπὸ τὴ δεξιὰ εἴσοδο, ὥστε οἱ προσφορῆς<sup>168</sup> νὰ εἶναι ὁρατῆς. Κάτι τέτοιο δὲν συμβαίνει στὸ Διακονικὸ τοῦ Ὀκταγώνου. Δὲν εἶναι δυνατὸν ἐπίσης νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὑπῆρχαν σ' αὐτὸν τὸ στενὸ χῶρο τράπεζες προσφορῶν καὶ ὅτι ὁ χῶρος ἦταν προσιτὸς στὸ κοινό. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα, ἀφοῦ ἐδῶ γινόταν ἡ παρασκευὴ τοῦ ἀγιάσματος. Τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ μᾶς ἀναγκάζει νὰ μὴν ἀπορρίψουμε ἐντελῶς τὸν χαρακτηρισμὸ του ὡς Διακονικῶν εἶναι ἡ γειτνίασή του μὲ τὸν τάφο, στὸν ἄνω ὄροφο τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ βρισκόταν τὸ γαζοφυλάκιο ἢ σκευοφυλάκιο τοῦ ναοῦ<sup>169</sup>.

164. Τμῆμα ἰζήματος δόθηκε στὸ Γενικὸ Χημεῖο τοῦ Κράτους καὶ στὸ Χημικὸ Τμῆμα τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης γιὰ ἔρευνα. Δυστυχῶς οἱ ὀργανικὲς οὐσίες, φθαρτὲς ἀπὸ τὴ φύση τους, δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ἀνιχνευθοῦν. Τὸ μόνο ποὺ σίγουρα ἀνιχνεύθηκε ἦταν τὰ ἄλατα τοῦ νεροῦ.

165. Ἄν ἐπρόκειτο γιὰ «τράπεζα προσφορῶν» δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ καλύπτεται μὲ στέγαστρο.

166. Γιὰ παρασκευὴ ἀγιάσματος-μύρου στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, βλ. Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης* (Ἀθῆναι 1952) 51-55.

167. Γιὰ τὸ Διακονικὸ καὶ τὴν Πρόθεση ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια, βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, *Θεολογία* 18(1940) 77-100· D. STRIČEVIĆ, The Diakonikon and the Prothesis in early christian Churches, *Starinar* 9/10(1958-59) 59-66 (σερβικὰ μὲ ἀγγλικὴ περίληψη)· Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ (Ἀλεξάνδρεια 1921) 158 κ.ἑ. καὶ 378 κ.ἑ., καὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ Ἱερὸν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικὰς, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 4(1964-65) 353-372.

168. Οἱ προσφορῆς ποὺ προσκομίζονταν στὸ Διακονικὸ διανέμονταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στοὺς φτωχοὺς τῆς κοινότητος, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸν ἀπαραίτητο γιὰ τὴ Θεία Κοινωνία ἄρτο καὶ οἶνο.

169. Κατὰ τὸν 4ο καὶ 5ο αἰ. τὸ Διακονικὸ δὲν προοριζόταν μόνο γιὰ τὴν κατάθεση τῶν προσφορῶν ἀλλὰ σ' αὐτὸ φυλάγονταν καὶ τὰ ἱερά σκεύη καὶ τὰ λειτουργικὰ κείμενα καὶ ἰδίως τὸ Εὐαγγέλιο, βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικόν*, ὁ.π., 88.

### Πρόθεση (πίν. 21-22, σχ. 11,13,14)

Εἴσοδος πλάτους 1.85 μ. στη νότια ἄκρη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Διακονικοῦ ὁδηγεῖ σὲ τετράγωνο περίπου χῶρο διαστάσεων 5.50 × 5.80 μ., τὸν ὁποῖο ὁ ἀνασκαφέας, ἐξαιτίας μερικῶν κατασκευῶν ποὺ ὑπάρχουν σ' αὐτὸν ἀλλὰ καὶ τῆς ἄμεσης ἐπικοινωνίας του μὲ τὴ ΒΑ κόγχη τοῦ Ὑοκταγώνου (καὶ δι' αὐτῆς μὲ τὸ ἱερὸ Βῆμα), ὀνομάζει Π ρ ὀ θ ε σ η.

Στὸ μέσο περίπου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ δίπλα στὴν εἴσοδο, πλάτους 1.60 μ., ὑπάρχει κτιστὴ Τράπεζα προσφορῶν (διαστ. 2.40 × 1.30 × 0.50 μ.) κατασκευασμένη ἀπὸ μεγάλους ἐγγώνιους λίθους σὲ δευτέρη χρήση (πίν. 21α, 22β). Δυστυχῶς δὲν διατηρήθηκε στὸ ἀρχικὸ τῆς ὕψος καὶ δὲν σώθηκε ἡ καλυπτῆρια πλάκα τῆς.

Πιὸ σημαντικὴ γιὰ τὸ χῶρο αὐτὸ εἶναι ἡ ἄλλη κατασκευὴ ποὺ βρίσκεται στὴ ΒΔ γωνία. Πρόκειται γιὰ μιὰ μεγάλη λεκάνη-σκάμμα, διαμέτρου 0.63 μ., ποὺ ἐξωτερικὰ εἶναι κυκλικὴ καὶ ἐσωτερικὰ ἐνδεκάπλευρη (σχ. 14). Εἶναι ἐπενδεδυμένη μὲ ὀρθομαρμάρωση καὶ φέρει στὶς ἐνώσεις ἰσχυρὸ κεραμεικὸ κονίαμα. Ἡ νέα ἔρευνα (ΠΑΕ 1982, 36) ἀπέδειξε, πὼς ἡ δεξαμενὴ διευρυνόταν πρὸς τὰ ἄνω σχηματίζοντας τουλάχιστον δύο βαθμίδες καὶ ὅτι ἦταν ἐγκλωβισμένη σὲ ἰσχυρὴ πλινθόκτιστη κατασκευὴ<sup>170</sup>. Στὴ ΒΑ πλευρὰ τῆς λεκάνης ὑπάρχει μολύβδινος ἀγωγὸς ἀποχέτευσης ποὺ συμβάλλει στὸν ἀγωγὸ ποὺ διέρχεται κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς βόρειας θύρας καὶ ὁ ὁποῖος ἀκολουθώντας πορεία ΝΑ περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς ἀνατολικῆς θύρας τῆς Πρόθεσης καὶ βγαίνει στὴν Πάροδο Α'. Τὸ δάπεδο τῆς Πρόθεσης, σὲ ὅσα σημεῖα σώζεται, ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀπτόπλινθους διαστάσεων 0.28 × 0.30 καὶ 0.48 × 0.22 μ.

Ὁ προορισμὸς τῆς περιγραφείσης λεκάνης, νομίζω ὅτι εἶναι πλέον ἐντελῶς σαφές· πρέπει νὰ χρησιμοποιόταν ὡς λεκάνη μύρου ἢ ἀγίασματος τὸ ὁποῖο παρασκευαζόταν στὴ δεξαμενὴ τοῦ Διακονικοῦ καὶ παροχετευόταν σ' αὐτὴν μὲ μολύβδινο ἀγωγὸ τοῦ ὁποῖου ἡ κοίτη βρίσκεται, ὅπως ἀναφέρθηκε, στὸ δυτικὸ τοῖχο καὶ σὲ ὕψος 0.65 μ. ἀπὸ τὸ σωζόμενο ἄνω τμήμα τῆς λεκάνης. Στὸ χῶρο αὐτὸ οἱ πιστοὶ προσκόμιζαν τὶς προσφορὲς<sup>171</sup> καὶ παράλληλα ἐλάμβαναν τὸ ἀγίασμα. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ χῶρο ποὺ χρησιμοποιόταν μᾶλλον ὡς Διακονικὸ παρὰ ὡς Πρόθεση καὶ παράλληλα εἶχε καὶ κάποιο λατρευτικὸ χαρακτήρα. Ἡ ταῦτιση τοῦ χώρου μὲ τὴν Πρόθεση, ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ ἀνασκαφέας, εἶναι προβληματικὴ. Οἱ ἐκκλησιαστικὲς πηγὲς τοῦ 4ου-5ου αἰ. (Ἐποστολικὲς Διαταγές, Διαθήκη τοῦ Κυρίου) ὀρίζουν, ὅτι οἱ προσφορὲς προσκομίζονταν στὸ Διακονικὸ ὅπου ὁ ἱερέας μαζί μὲ τὸν πρῶτο τῶν διακόνων ἔγραφε καὶ τὰ ὀνόματα τῶν προσφερόντων γιὰ νὰ γίνονται οἱ σχετικὲς ὑπὲρ αὐτῶν δεήσεις καὶ μνημονεύσεις<sup>172</sup>. Βέβαια ἡ θέση τοῦ δωματίου δὲν εἶναι ἡ ὀριζόμενη «ἐκ δεξιῶν τῆς δεξιᾶς εἰσόδου τοῦ ναοῦ» τοῦτο ὅμως εἶναι φυσικὸ, γιὰ τὸ Ὑοκτάγωνο δὲν ὑπῆρχαν οἱ κατάλληλοι πρὸς τοῦτο χῶροι στὰ δυτικὰ τοῦ νάρθηκα<sup>173</sup>. Ἀργότερα πάντως, δηλαδὴ μετὰ τὴν καθιέρωση τῆς «μεγάλης Εἰσόδου» καὶ τοῦ Χερουβι-

170. Δὲν πρόκειται γιὰ δάπεδο, ὅπως ἀρχικὰ θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα (ΠΑΕ 1966, σ. 57). Τὸ μέγιστο βάθος τῆς λεκάνης δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τὰ 0,80-0,90 μ.

171. Γιὰ τὶς προσφορὲς τῶν πιστῶν, βλ. Ἐποστολικαὶ Διαταγαὶ II,25, 2 κ.έ., 27,6. 34,6 (PG I, 660,669 καὶ ἄλλοι). Δὲν γνωρίζω ἂν ὑπάρχει σ' ἄλλο παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο ἀνάλογος συνδυασμὸς διακονικοῦ καὶ λατρείας ἀγίασματος.

172. J. QUASTEN, Monumenta eucharistica liturgica vetustissima, Florilegium Patristicum VII (Bonn 1935-1937) 239.

173. Ὁ ἀριθμὸς τῶν βασιλικῶν στὴν Ἑλλάδα ποὺ ἔχουν παστοφόρια εἶναι πολὺ περιορισμένος (π.χ. Ὑψηλομετώπου καὶ Ἀφεντέλη Λέσβου, ΑΔ 1929, 5 καὶ 44). Συνήθως ὑπάρχουν στὶς βασιλικὲς τῆς Συρίας, τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Παλαιστίνης.

κοῦ ὕμνου<sup>174</sup>, ὡς Πρόθεση καὶ Διακονικὸ πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκαν τὰ δύο ΝΑ τῆς κόγχης τοῦ Ὑκταγώνου δωμάτια. Τὸ κυκλικό, στὸ ὁποῖο παλιότερα βρισκόταν ἡ κλίμακα γιὰ τὴν ἐπιθεώρηση τῆς στέγης τοῦ ἐλεύθερου Ὑκταγώνου, χρησιμοποιήθηκε ὡς Πρόθεση, ἐνῶ τὸ διπλανὸ δωμάτιο ὡς Διακονικό, ὅπου πιθανῶς ὑπῆρχε καὶ ἡ «θάλασσα»<sup>175</sup>.

174. Κατὰ τὸν ΚΕΑΡΗΝΟ ὁ χερουβικὸς ὕμνος ἐτυπώθη *πάλλεσθαι* κατὰ τὸ 9ο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστίνου τοῦ Β' (565-578), δηλαδὴ τὸ 574 (ἔκδ. Βόννης I, σ. 684).

175. Βλ. κείμενο Α. ΜΕΝΤΖΟΥ - Ε. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ (ὑπὸ ἔκδοση).

## Ο ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΟΣ ΤΑΦΟΣ - ΧΟΡΒΑΝΑΣ (;)

Οί χώροι που βρίσκονται βόρεια και σε έπαφή με τὸ Ὑκτάγωνο, ἀνάμεσα στὴ φιάλη καὶ τὸ λεγόμενο Διακονικό, ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά προβλήματα που ἀπασχόλησαν τὸν ἀνασκαφέα. Προβληματικὸς εἶναι ὄχι τόσο ὁ προθάλαμος που βρίσκεται ἀνατολικά ἀπὸ τὴ φιάλη καὶ ἐπικοινωνεῖ μ' αὐτὴν με τρίβηλο ἄνοιγμα, οὔτε καὶ ὁ χώρος που ἀπὸ βόρεια περιβάλλει τὸν τάφο καὶ τὸν προθάλαμο, ὅσο αὐτὸς καθ' αὐτὸς ὁ τάφος (πίν. 19, σχ. 11,15,16,17).

Ἀνατολικά ἀπὸ τὸ τρίβηλο ἄνοιγμα, που ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς φιάλης, ὑπάρχει παραλληλόγραμμος χώρος, διαστάσεων  $3.45 \times 6.25$  μ., στρωμένος με μεγάλους ὀπτόπλινθους<sup>176</sup>. Στὸ βόρειο τοῖχο του ἀνοίγεται θύρα πλάτους 1.35 μ. που ὀδηγεῖ πρὸς τὸν περίβολο τοῦ ἀρχαιότερου τάφου, ἐνῶ στὴ ΝΑ γωνία ὑπάρχει μεταγενέστερη κτιστὴ κλίμακα, χωρὶς ὑποθεμελίωση καὶ ἀσύνδετη με τὸ νότιο τοῖχο, ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε στὸ ὑπερῶο τοῦ Ὑκταγώνου μετὰ τὴν κατάργηση τῆς κλίμακας-κοχλίας που βρισκόταν στὸ κυκλικὸ δωμάτιο νότια ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ ναοῦ. Ἀνατολικά τοῦ περιγραφέντος χώρου καὶ μέχρι τὸ διαμέρισμα τοῦ Διακονικοῦ ἐκτείνεται ὁ ἀρχαιότερος τάφος (ἐξωτ. διαστ.  $8.00 \times 7.65$  μ. καὶ ἐσωτ.  $5.44 \times 4.67$  μ.), ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει καμιά σχέση με τὰ παλαιοχριστιανικά κτίσματα (πίν. 19, σχ. 25, 26). Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι ἐνσωματωμένη στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ Ὑκταγώνου, ἡ δὲ βόρεια ἔχει ἐν μέρει ἀποκοπεῖ. Ἡ δυτικὴ κρηπίδα τοῦ τάφου, πλάτους 1.12 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς βαθμίδες, με ὑποτομὲς στὰ μέτωπά τους [πλάτος βαθμίδων α) 0.18 μ., β) 0.26 μ., γ) 0.26 μ. καὶ ὕψος α) 0.29 μ., β) 0.27 μ.]. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ με τὴν ἀνατολικὴ που ἀπέχει ἀπὸ τὴν προηγούμενη 4,67 μ.<sup>177</sup> Στὸ ὕψος τοῦ πέρατος τοῦ κρηπιδώματος ὑπῆρχε μαρμάρινη πλάκωση τῆς ὁποίας τμήματα μόνο διατηρήθηκαν κατὰ χώραν. Κοντὰ στὴ βόρεια πλευρὰ, ὅπου ἐξωτερικὰ διαμορφώνεται κλίμακα που φέρει ἔντονα ἴχνη συχνῆς χρήσης, ἀποκαλύφθηκε κολοβωμένος κιονίσκος (διαμ. 0,12 μ.) με συμφύη βάση καὶ γύρω του πάνω στὸ ἰσχυρὸ κεραμικὸ κονίαμα κυκλικὲς ἐκβαθύνσεις (σχ. 15) σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὑπῆρχε στὴ θέση του μικρὸς σκύφος<sup>178</sup>. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δαπέδου ἀλλὰ καὶ γύρω ἀπὸ τὸν κιονίσκο βρέθηκαν ἑκατοντάδες χάλκινα νομίσματα τοῦ 4ου-6ου αἰ.<sup>179</sup>, μικρῶν κυρίως ἀξιῶν.

176. Στὸν ἐξεταζόμενο χώρο βρέθηκαν πολλὲς ψηφίδες ἀπὸ ἐντοίχια ψηφιδωτά, κατὰ πᾶσα πιθανότητα τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Ὑκταγώνου.

177. Βλ. ΑΔ 19(1964) Β3, 372-374. Τὴ δημοσίευση τοῦ τάφου θὰ ἔκανε ὁ μακαρίτης Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ.

178. Τρία χρόνια μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου ὁ τότε ἔφορος κλασσικῶν ἀρχαιοτήτων Καβάλας Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, χωρὶς προηγούμενη συνεννόηση με τὸν ἀνασκαφέα καὶ ἐν ἀπουσία του, θεώρησε σκόπιμο νὰ ἀνασκάψει καὶ νὰ ἐρευνήσει τὸν χώρο. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ καταστράφηκαν ὅλα τὰ στοιχεῖα που εἶχε ἀνεύρει ὁ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ.

179. Ἄλλα 527 νομίσματα «ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων» περισυνελέγησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ. «Ρωμαϊκά» προφανῶς ὀνομάζει τὰ νομίσματα τῆς ἐποχῆς Μ. Κωνσταντίνου καὶ διαδόχων. Καὶ τὰ νομίσματα που εἶχε βρεῖ ὁ ἀνασκαφέας ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, δὲν ἀνήκουν μόνο στὸν 4ο αἰ. (ΙΑΕ 1960, 88), ἀλλὰ καὶ στοὺς δύο ἐπόμενους.

Ἡ διατήρηση καὶ ἐνσωμάτωση τοῦ ἀρχαιότερου «μακεδονικοῦ» τάφου μέσα στὸ ὄλο συγκρότημα τοῦ Ὁκταγώνου, ἡ ὄλη διάταξη τοῦ χώρου, ἡ κατασκευή τῆς κλίμακας στὴ βόρεια πλευρὰ του καὶ ἡ βαθειὰ κοίλανση στὸ κατώφλι ἀπὸ τὴν πυκνὴ καὶ συνεχὴ χρῆση μαρτυροῦν πὼς τὸ διαμέρισμα αὐτὸ εἶχε κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ιδιαίτερη λατρευτικὴ σημασία. Σ' αὐτὸ ὅμως θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου ἀπὸ τὸν Δ. Λαζαρίδη<sup>180</sup> (μπῆκε σ' αὐτὸν ἀπὸ τὴν καμὰρα) διαπιστώθηκε, ὅτι ἡ ἐπίχωση, πού εἶχε σχηματιστεῖ ἀπὸ τὸ κενὸ τῆς ἀφαιρεθείσης ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα πλίνθου, ἦταν διαταραγμένη, μέσα δὲ στὰ χῶματα ὑπῆρχαν διασκορπισμένα ἀνθρώπινα ὀστά, πολλὰ χονδροειδῆ καὶ χωρὶς γάνωμα ἀγγεῖα καὶ σκευὴ ὑστεροελληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων (ἀμφορεῖς, ἀμφορίσκοι, χύτρες, πρόχους, σκύφοι, κύαθια, οἶνοχόη, δακρυδόχοι, πυξίδες, λυχνάρια, ἀγγεῖα terra sigillata κλπ.). Κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τάφου ὑπῆρχε μαρμάρινη τράπεζα (σχ. 17) πού στὴν ἄνω ἐπιφάνειά της φέρει τρεῖς κυκλικὲς ἐκβαθύνσεις. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου βρέθηκε μικρὸς κιβωτιόσημος τάφος (ἔσωτ. διαστ. 1.19 × 0,62 × 0.59 μ.) μὲ μαρμάρينو σαμαρωτὸ κάλυμμα, στὴ νότια στενὴ πλευρὰ τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχε ἡ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή *EYHΦENHΣ EΞHKECTOY*. Ὁ τάφος, πού ἦταν ἀσύλητος, περιεῖχε χρυσᾶ εὐρήματα (στεφάνι, διάδημα κλπ.) καθὼς καὶ μελαμβαφὴ πινάκια, μελαμβαφὴ λύχνο μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση, πού μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 250 π.Χ., καὶ ἄλλα. Στις δύο κόγχες τῆς δυτικῆς πλευρᾶς - ἄλλες δύο ὑπῆρχαν στὴν ἀνατολικὴ καὶ μιὰ στὴ βόρεια - ὑπῆρχαν στάχτη, κάρβουνα καὶ καμμένα ὀστά<sup>181</sup>.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ «μακεδονικοῦ» τάφου στὸ κέντρο τῆς ἀρχαίας πόλης<sup>182</sup> δείχνει πὼς αὐτὸς δὲν ἀνήκει σὲ ὁποιοδήποτε θνητὸ ἀλλὰ σὲ κάποιον ἐπίσημο ἄνδρα ἢ ἥρωα. Ἡ διαπίστωση δέ, ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὸ «μακεδονικὸ» τάφο ἀλλὰ γιὰ ἥρωο, μορφῆς ὅχι καὶ τόσο συνηθισμένης, ἐνισχύει τὴν ἄποψη αὐτή. Πάνω ἀπὸ τὸ νεκρικὸ θάλαμο πρέπει νὰ ὑπῆρχε ναόσχημο πιθανὸν οἰκοδόμημα<sup>183</sup> ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκε μόνο τὸ κρηπίδωμα. Δὲν ἀποκλείεται δέ, ὅπως δείχνουν τὰ ὑπολείμματα ρωμαϊκῶν πλίνθων αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς παρὰ τὴ ΒΔ γωνία του, νὰ ἐπισκευάστηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Γιὰ τὴ θέση τῆς εἰσόδου τοῦ ναόσχημου οἰκοδομήματος δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος μὲ βεβαιότητα, γιατί λείπουν τὰ στοιχεῖα. Πρέπει πάντως νὰ βρισκόταν σὲ μιὰ ἀπὸ τις δύο στενὲς πλευρὲς καὶ πολὺ πιθανὸν στὴ νότια. Τὸ πάνω τμήμα τοῦ τάφου πρέπει νὰ ἦταν καὶ τὸ σημαντικότερο, ἀφοῦ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ κάτω μέρους, ὅπου ἡ μικρὴ εἴσοδος τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἔνδειξη μεγαλόπρεπης ναόσχημης πρόσοψης μὲ κίονες καὶ ἀετωματικὴ ἢ κάποια

180. ΑΔ 19(1964) Β3, 372-375.

181. Ὁ τάφος φαίνεται πὼς ἦταν μᾶλλον οἰκογενειακὸς μὲ μακροχρόνια χρῆση. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ταφῶν δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος. Πάντως τὰ ἴδια τὰ εὐρήματα μιλοῦν γιὰ μιὰ περίοδο ἀπὸ τὸ 250 π.Χ. μέχρι τὰ ὄψιμα ρωμαϊκὰ χρόνια. Δυστυχῶς δὲν βρέθηκαν ἄλλες ἐπιγραφές ὥστε νὰ μιᾶμε μὲ σιγουριά γιὰ χρῆση τοῦ τάφου ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκογένεια.

182. Εἶναι γνωστὸ ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴ χριστιανικὴ ἐποχὴ οἱ ταφὲς μέσα στις πόλεις (ἐντὸς τῶν τειχῶν) ἀπαγορεύονταν μὲ νόμο (*hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito*) βλ. P. TESTINI, *Le catacombe e gli antichi cimiteri cristiani in Roma* (Bologna 1966) 39· Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, Δ', 185-186, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

183. Γιὰ τὴ μορφή πού πιθανὸν εἶχε τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ βλ. E. DYGGVE-F. POULSEN-K. RHOMAIOS, *Das Herroon von Kalydon* (Κοπεγχάγη 1934) εἰκ. 110· E. DYGGVE, *Le type architectural de la Cámara Santa d' Ovieto et l'architecture asturienne*, CA 6(1952) εἰκ. 3. Δυστυχῶς μὲ τὸ θάνατο τοῦ Δ. Λαζαρίδη θὰ ἀργήσει νὰ δημοσιευτεῖ, ἂν ποτὲ δημοσιευτεῖ, ὁ τάφος τῶν Φιλίππων, ὥστε νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς μορφῆς καὶ τῆς χρονολόγησής του.



άλλη κατασκευή που να συμβάλλει στην ανάδειξή του<sup>184</sup>. Το ναόσχημο<sup>185</sup> λοιπόν μέτωπο με άέτωμα πρέπει να βρισκόταν στην πρόσοψη του όρφου.

Άγνωστη μās είναι ή μορφή που έλαβε τὸ ταφικό αὐτὸ μνημείο κατὰ τὴ χριστιανική ἐποχή. Ἡ ἐνσωμάτωσή του ἀρχικά στὸ συγκρότημα τῆς βασιλικῆς τοῦ Παύλου καὶ ἀργότερα τοῦ Ὀκταγώνου πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ καθαρὰ λατρευτικούς λόγους. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὑπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ὀρφου του νὰ τάφηκε κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες κάποιος μάρτυρας Παῦλος<sup>186</sup> καὶ δὲν ἀποκλείεται τὰ ὀστᾶ που βρέθηκαν μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ ὑπόγειου θαλάμου που σχηματίστηκε μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἑνὸς κλειδιοῦ ἀπὸ τὴν καμάρα, ν' ἀνήκουν σ' αὐτόν<sup>187</sup>. Προφανῶς πρόκειται γιὰ ἐπικάλυψη λατρείας (sopraposizione) στὸν ἴδιο τόπο, τὴν εἰδωλολατρική δηλαδὴ παραλατρεία τοῦ ἥρωα διαδέχτηκε ἡ χριστιανική λατρεία τοῦ μάρτυρα.

Μερικά ἀρχαιολογικά δεδομένα μās βοηθοῦν νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν ἐσωτερική διάρθρωση τοῦ ὀρφου κατὰ τὴ χριστιανική ἐποχή. Ὅπως ἔχουμε ἤδη σημειώσει στὸ μέσον περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τάφου ὑπάρχει κλίμακα, πλάτους 1.30 μ. μετρεῖς βαθμίδες [πλάτους α) 0.30, β) 0.45 καὶ γ) 0.50 μ.], τὸ δὲ κατώφλι τῆς εἰσόδου στὴν ὀποία ἀπολήγει φέρει ἔντονα ἔχνη φθορᾶς ἀπὸ μακροχρόνια χρῆση. Λίγο πιὸ μέσα ἀπὸ τὸ κατώφλι εἶχαν βρεθεῖ ὁ κιονίσκος μετὰ τοὺς σκύφους καὶ τὰ νομίσματα στὸ δάπεδο. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δηλώνουν συνεχὴ λατρεία στὸ χῶρο. Μιὰ δεύτερη σκάλα (μῆκους 3.40 μ., πλάτους 1.30 μ.) μετ' εἴσοδο ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ μέρος (Διακονικὸ) ἐφάπτεται στὴν προηγούμενη. Ἐπ' αὐτὴν ἔχει σωθεῖ μόνο ἡ πρώτη βαθμίδα τῆς ὀποίας ἡ ὄλη διαμόρφωση δηλώνει πὼς ὀδηγοῦσε σὲ ὑψηλότερο ὄροφο ἀπ' ὅ,τι ἡ πρώτη. Ἡ πρόσβασή της ἀπὸ τὸ Διακονικὸ δηλώνει, πὼς ὁ ὄροφος αὐτὸς ἦταν προσιτὸς μόνο ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο καὶ ὅτι προστέθηκε ἀφοῦ κόπηκε ἐν μέρει τὸ κατώφλι που ὀδηγεῖ στὸν περίβολο τοῦ τάφου. Παράλληλα λαξεύτηκε ἐλαφρᾶ ὁ δόμος τοῦ κρηπιδώματος, ὥστε νὰ δεχτεῖ τὴν πρώτη βαθμίδα. Ὁ προορισμὸς τοῦ πάνω ὀρφου δὲν εἶναι δύσκολο, νομίζω, νὰ καθοριστεῖ, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ θέση τοῦ κτίσματος, ἡ διαμόρφωσή του καὶ ἡ σχέση του μετὰ τοὺς πλησίον χῶρους, ἰδίως δὲ μετὰ τὸ δωμάτιο που βρίσκεται ἀνατολικά. Ἐν τελικᾶ δεχτοῦμε τὸ χῶρο αὐτὸν ὡς Διακονικὸ (βλ. σ. 51-52) τότε ὁ δεύτερος ὄροφος τοῦ τάφου μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μετὰ τὸν «Χορβανὰ καὶ τὸ ὄλον γαζοφυλάκειον» που ἀναφέρει ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου<sup>188</sup>. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν νομισμάτων που βρέθηκαν σ' ὄλη τὴν ἔκταση τοῦ δαπέδου τοῦ κάτω ὀρφου νὰ μὴν ὀφείλεται μόνο στίς προσφορὲς τῶν πιστῶν, ἀλλὰ στὴν πτώση τους ἀπὸ τὸν πάνω ὄροφο κατὰ τὴν καταστροφή τοῦ κτίσματος.

184. Γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς πρόσοψης τῶν μακεδονικῶν τάφων καὶ τὴ διακόσμησή της βλ. B. GOSSEL, *Makedonische Kammergräber* (Berlin 1980) 18-21, πίν. II-III, καὶ S. GROBEL-MILLER, *Hellenistic Macedonian Architecture: its Style and Painted Ornamentation*, University Microfilms International (Ann Arbor Michigan 1972) 15 κ.έ. (passim).

185. Ὅπως σημειώνει ὁ Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ [Ἐπιμνημόσυνη τῆς Βεργίνας (Ἀθήνα 1951) 20], ἐπειδὴ οἱ τάφοι ἐνεῖχαν πάντοτε κάποια μόνιμη ἱερότητα τοὺς ἄρμοζε ναόσχημο μέτωπο μετὰ ἄέτωμα.

186. Ὁ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ πιστεύει, πὼς ὁ ἀρχικὸς μονόχωρος ναὸς καὶ τὸ κατοπινὸ Ὀκτάγωνο ἦταν ἀφιερωμένα στὸν Ἀπόστολο Παῦλο. Τοῦτο βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ. Πρέπει ὅμως νὰ ἀποκλειστεῖ ἐντελῶς, ἀκόμη καὶ ὡς σκέψη, ὅτι στὸν τάφο τάφηκε ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ πὼς μαρτύρησε στὴ Ρώμη, βλ. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, *Kultprobleme in Apostel-Paulus-Oktogon von Philippi im Zusammenhang mit einem älteren Heroenkult*, *Atti del IX<sup>o</sup> Congresso Inter. di Arch. Crist.*, τόμ. II (Roma 1978) 393-399.

187. Πρέπει νὰ σημειώσουμε, ὅτι οἱ ἔρευνες που ἐγίναν παλαιότερα ἀπὸ τὸ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν γράφοντα δὲν ἔφεραν στὸ φῶς καμιά, ἔστω καὶ πρόχειρη, ταφή. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ νὰ καταστράφηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ που εἶχε διενεργήσει ὁ Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ γιὰ νὰ κατεβεῖ στὸ νεκρικὸ θάλαμο ἀπὸ τὴν καμάρα τοῦ τάφου.

188. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, ὁ.π., τόμ. I, 29.



## ΥΠΑΙΘΡΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΒΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΔΑΚΤΥΛΙΟ ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ

Ο χώρος που εκτείνεται έξω από το δακτύλιο του Ὁκταγώνου και ὀρίζεται ἀνατολικά καὶ ΝΑ ἀπὸ δρόμους (Πάροδος Β' καὶ διαγώνια ὁδὸς) καὶ ἀπὸ βόρεια ἀπὸ τὸ Ἐπισκοπεῖο ἦταν υπαίθριος (πίν. 25). Ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ συγκρότημα τοῦ Ὁκταγώνου μόνο μὲ μιὰ θύρα (πλάτους 1.10 μ.), ἡ ὁποία βρίσκεται δίπλα στὴ βόρεια ἀπόληξη τοῦ ἡμικυκλικοῦ τοίχου τοῦ δακτυλίου.

Στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ χώρου αὐτοῦ, ὅπου ἐπικεντρώθηκε καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀνασκαφέα, βρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη δεξαμενὴ πὺ καταλαμβάνει τὴ ΒΔ γωνία (ἔσωτ. διαστ. 3.30 × 2.15 μ.), ἑπτὰ μικρῶν διαστάσεων τάφοι πὺ ἀνήκουν σὲ νήπια (σχ. 18). Ἐχουν κατασκευαστεῖ μὲ πλίνθους παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς πᾶχ. 0.035 μ. ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Συστηματικὴ ἔρευνα σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τυχόν καὶ τάφων ἐνηλίκων δὲν ἀπέδωσε τίποτε.

Μέσα στὴ δεξαμενὴ, πὺ τὸ βάθος της ὑπερβαίνει τὰ 2 μ. σχηματίζονται δύο πεζούλια γιὰ τὴν εὐκόλη καὶ ἀσφαλὴ κατάβαση τοῦ ἐντεταλμένου γιὰ τὸν καθαρισμὸ της προσωπικοῦ. Τὸ ἕνα, πλάτους 0.40 μ., βρίσκεται στὸ δυτικὸ τοῖχο καὶ σὲ ὕψος 0.80 μ., ἐνῶ τὸ ἄλλο, πλάτους 0.20 μ., στὸ βόρειο τοῖχο καὶ σὲ ὕψος 0.38 μ. ἀπὸ τὸν πυθμένα. Ὅλοι οἱ ἄρμοι τῶν τοίχων καθὼς καὶ τοῦ πυθμένα καλύπτονται ἀπὸ ἰσχυρὸ κεραμεικὸ κονίαμα ἡμικυκλικῆς τομῆς. Μὲ παχὺ ἐπίσης κονίαμα εἶναι στρωμένο καὶ τὸ δάπεδο. Ἡ παροχὴ τοῦ νεροῦ στὴ δεξαμενὴ γινόταν ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο της, ὅπου σὲ ὕψος 0.77 μ. ἀπὸ τὸ πεζούλι καὶ 0.60 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο βρέθηκε ἡ κοίτη τοῦ μολύβδινου σωλήνα. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς ἐρχόμενος ἀπὸ τὰ ΒΔ καὶ πιθανὸν ἀπὸ τὴν ὑπερυψωμένη δεξαμενὴ τοῦ Βαλανείου, καμπτόταν σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ στηριζόμενος σὲ τμήμα κίονος<sup>189</sup>, πὺ ἀκουμποῦσε στὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου, ἔμπαινε ἐν συνεχείᾳ στὴ δεξαμενὴ (σχ. 19). Ὁλόκληρο τὸ μήκος τοῦ ἀγωγοῦ δὲν βρέθηκε. Εἶναι ὁμως φανερὸ πὺς διερχόταν κάτω ἀπὸ τὴ βόρεια εἴσοδο ἐπικοινωνίας τοῦ Δακτυλίου μὲ τὴν Πάροδο Α' καὶ ἀπὸ ἐκεῖ κατευθυνόταν πρὸς τὰ λουτρά. Ἡ ὑπόθεση τοῦ ἀνασκαφέα<sup>190</sup>, ὅτι δηλαδὴ ὁ μολύβδινος ἀγωγὸς ἐπικοινωνοῦσε μὲ κτιστὸ ἀγωγὸ ὁ ὁποῖος ὑδροδοτεῖτο ἀπὸ τὴν κτιστὴ λεκάνη τῆς Πρόθεσης εἶναι λανθασμένη, γιὰ τὸ ὅτι ὁ κτιστὸς ἀγωγὸς εἶναι ἀγωγὸς ἀποχέτευσης τῆς λεκάνης καὶ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸν ἀγωγὸ παροχῆς τῆς ἐξεταζόμενης δεξαμενῆς. Ἐξίσου λανθασμένη πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἦταν στεγασμένη καὶ ἔφερε παράθυρα καὶ ὅτι χρησίμευε

189. Ὁλόκληρος ὁ κίονας καὶ μέρος τοῦ τοίχου ἔχει καλυφθεῖ ἀπὸ παχὺ ἴζημα πὺ ὀφείλεται στὴ συνεχὴ διαρροὴ τοῦ νεροῦ.

190. Βλ. ΠΑΕ 1966, 50. Ἡ μικρὴ δεξαμενὴ-λεκάνη τῆς Πρόθεσης ἦταν ἀνοιχτὴ καὶ ἡ περιεκτικότητά της σὲ νερὸ ἐλάχιστη. Ἐξᾶλλου ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ, ἀκόμη κι ὅταν ἦταν γεμάτη, ἦταν χαμηλότερη ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ κίονα στὸν ὁποῖο ἀνερχόταν ὁ ἀγωγὸς πρὶν μπει στὴ μεγάλη ἐξωτερικὴ δεξαμενὴ.

για ίαματικές λούσεις τῶν πιστῶν. Τὰ κεραμίδια καὶ τὰ γυαλιὰ ποὺ βρέθηκαν μέσα στὴ δεξαμενὴ προέρχονται ἀπὸ τοὺς διπλανοὺς στεγασμένους χώρους τοῦ Ἐπισκοπείου καὶ τοῦ Δακτυλίου. Ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς τῆς δεξαμενῆς εἶναι μολύβδινος, κυκλικῆς διατομῆς, διαμ. 0.12 μ., καὶ βρίσκεται στὸν πυθμένα κοντὰ στὴ νότια πλευρὰ. Ἐξω ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ καὶ σὲ βάθος 0.30 μ. ὑπάρχει σύστημα ἀγωγῶν. Ὁ ἓνας, ποὺ συμβάλλει σὲ ἄλλο μεγαλύτερο, ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ δεξαμενὴ καὶ προοριζόταν γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ὑπερχειλιζόντων νερῶν. Ὁ μεγαλύτερος, ἐπικοινωνώντας πιθανόν μὲ κάποιο φρεάτιο ποὺ ἔχει σήμερα καταστραφεῖ, συνέλεγε τὰ βρόχινα νερὰ καὶ τὰ ἀποχέτευε στὸ μεγάλο ἀγωγὸ τῆς Παρόδου Α΄ (βλ. ΠΑΕ 1966, εἰκ. 35α).

Περίεργο καὶ μοναδικὸ εἶχε χαρακτηρίσει ὁ ἀνασκαφέας τὸ φαινόμενο τῆς ταφῆς τῶν νηπίων στὸ χῶρο αὐτὸ καὶ μάλιστα πλησίον τῆς δεξαμενῆς. Τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα δὲν βοηθοῦν καθόλου στὴν ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση χρονολόγησή τους. Ἡ ἔρευνά μου γιὰ τὴ διαπίστωση ἀντίστοιχων ταφῶν καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας καὶ γενικότερα τῆς Μεσογείου ἀπέβη ἄκαρπος. Πρέπει ὅμως ἢ παράδοση αὐτὴ νὰ ὑπῆρχε καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς πατρίδας μας, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ σήμερα συνηθίζεται τὰ ἀβάπτιστα παιδιὰ νὰ θάβονται κοντὰ στὶς δεξαμενὲς τῶν νεκροταφείων ἢ σὲ μέρη ὅπου ὑπάρχουν νερὰ, γιατί πρέπει, ὅπως λέγεται, «τὸ ἀβάπτιστο νὰ κουβαλάει σαράντα χρόνια νερὸ μ' ἓνα λιόφυλλο γιὰ νὰ γεμίσει τὴν κολυμβήθρα του καὶ νὰ βαπτιστεῖ. Στὸ τελευταῖο λιόφυλλο μὲ τὸ ὁποῖο θὰ τὴ γεμίσει πηγαίνει ὁ διάβολος καὶ τὴν ἀδειάζει»<sup>191</sup>.

191. Ἡ παράδοση αὐτὴ ποὺ ἔχει καταγραφεῖ στὸ Ἁγιοεσανὶ Νάξου [βλ. Δ.Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Ὄνομα καὶ ὄνομα-τοθεσία εἰς τὰς δοξασίας καὶ συνηθείας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, *Λαογραφία* 20(1962) 454-455, καὶ Δ.Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Λαϊκὲς δοξασίαι γιὰ τὸ βάπτισμα*, τόμ. εἰς Μνήμην Κ.Ι. ΑΜΑΝΤΟΥ (Ἀθῆναι 1960) 519], ἀπαντᾶται αὐτούσια στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα μου τὴν Ἁγιάσο Λέσβου. Μοῦ τὴν εἶχε διηγηθεῖ τὸ 1962 ἡ μακαρίτισσα σήμερα γιαιά μου καὶ ἄλλες γερόντισσες τοῦ χωριοῦ μας.

## Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας τὰ συμπεράσματα μπορούμε νὰ σημειώσουμε τὰ ἑξῆς: Τὸ Βαπτιστήριον ἰδρύθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. στὸ χῶρο ποὺ κατεῖχαν οἱ ἀποθηκευτικοὶ χῶροι τοῦ Βαλανείου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς κύριους χώρους καὶ προθάλαμο. Μέσα στὸ χῶρο τοῦ «Κατηχουμενείου» ἀλείφονταν οἱ μέλλοντες νὰ βαπτιστοῦν σὲ εἰδικὰ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ κτιστὴ λεκάνη μὲ ἐπορκιστικὸ ἔλαιον. Ἡ μορφή τῆς κολυμβήθρας σὲ σχῆμα σταυροῦ Μάλτας εἶναι πολὺ σπάνια καὶ ἀπαντᾶται σὲ ἓνα ἀκόμη γνωστὸ παράδειγμα. Ἡ ζωὴ του κράτησε ὅσο καὶ τοῦ Ὁκταγώνου ποὺ φτάνει μέχρι τὸ τέλος τοῦ 6ου καὶ τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ.

Ἡ Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικόν, σύγχρονα κι αὐτὰ μὲ τὸ Ὁκτάγωνον Α' (ἀρχές 5ου αἰ.), εἶναι σημαντικὰ ὄχι μόνον γιὰ τὴν τοποθέτησή τους στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ κυρίως καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν δεξαμενῶν παρασκευῆς καὶ διάθεσης τοῦ ἀγιάσματος στοὺς πιστοὺς. Τὸ Διακονικὸ πρέπει νὰ ἦταν ἀπρόσιτο στοὺς πιστοὺς, οἱ ὁποῖοι ἀπέθεταν τὶς προσφορὰς τους στὴν κτιστὴ τράπεζα δίπλα στὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο τῆς Πρόθεσης. Μετὰ τὴν καθιέρωση τῆς Μεγάλης Εἰσόδου ἐπὶ Ἰουστίνου Β' ὡς Πρόθεση καὶ Διακονικὸ πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκαν τὰ δύο διαμερίσματα νότια ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Ὁκταγώνου.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ «μακεδονικοῦ» τάφου γύρω στὰ 250 π.Χ. μέσα στὴν πόλη μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνον ἐφόσον ὑποθέσουμε ὅτι προοριζόταν γιὰ τὴν ταφὴ κάποιου ἐπίσημου ἄνδρα ἢ ἥρωα. Ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα ποὺ σώζεται σήμερον θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαταστήσουμε τὸ πάνω τμήμα τοῦ τάφου ναόσχημο. Ἡ ἴδρυση δὲ νότια ἀπὸ τὸν τάφο καὶ σὲ ἐπαφὴ μ' αὐτὸν πρῶτα τῆς βασιλικῆς τοῦ Παύλου καὶ ἀργότερα τοῦ Ὁκταγώνου πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν ταφὴ, ἴσως στὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου, κάποιου τοπικοῦ μάρτυρα Παύλου. Τὴν παραλατρεία δηλαδὴ τοῦ ἥρωα διαδέχτηκε στὸ ἴδιο μέρος ἡ λατρεία τοῦ μάρτυρα.

Ἡ σπουδαιότητα τοῦ χώρου βόρεια ἀπὸ τὸ Δακτύλιο ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ τῶν παιδικῶν ταφῶν ποὺ ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι κοντὰ στὴν κόγχη τοῦ Ὁκταγώνου καὶ ἀφ' ἑτέρου βρίσκονται κοντὰ στὴ δεξαμενὴ νεροῦ. Ἔτσι τὴν παράδοση ποὺ ἔχουμε σὲ μερικὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, νὰ θάβονται δηλαδὴ τὰ ἀβάπτιστα βρέφη δίπλα στὶς δεξαμενὲς τῶν κοιμητηρίων, τὴν ἀνιχνεύουμε ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο-6ο αἰ.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ, ΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- Ἁγιερσανί (Νάξου), 59  
 Ἀγρίππας (ἀπογραφή), 9  
 Ἀδριανός, 30  
 Ἀθήνα (Βαλανεῖο τοῦ Ὀλυμπιείου), 25  
 Ἀντιόχεια, 49  
 Ἀποδυτήριο Βαλανείου, 5, 15· — Βαπτιστηρίου, 40  
 Ἀποχωρητήρια, 28
- Βαπτιστήριο, 39  
 Βηλόθυρα, 15  
 Βιτρούβιος, 4, 12, 16, 24, 27  
 Βολανάκης Ι., 40, 41, 44
- Γαληνός, 22  
 Γέρασα, 41  
 Γούναρης Γ., 47  
 Γρηγόριος Νύσσης, 11
- Δελφῶν, Θέρμες, 6, 18  
 Διακονικό, 43, 51  
 Δίον, 20
- Εἴσοδοι, 10  
 Ἐλαιοθέσιο, 5, 11, 12, 30  
 Ἐλαιο, ἐπορκιστικό, 41  
 Ἐλευσίνα (λουτρό), 18  
 Ἐμπορεῖο (Χίου), 45  
 Ἐπίδαυρος (λουτρό), 18  
 Εὐαγγελίδης Δ., 44  
 Εὐσέβιος, 38
- Ζευγολατιό, 16, 21, 25  
 Ζηπάρι (Κῶς), 45
- «Θάλασσα», 54  
 Θέρμες, αὐτοκρατορικός τύπος, 8· — «ἐν σει-  
 ρᾷ», 7· — Ringtype, 8· — μορφῆς Ταῦ, 8· —  
 πομπηιανὸς τύπος, 9  
 Θέρμες Καρακάλλα, 4· Τίτου, 4· — Τραϊανοῦ,  
 4
- Θερμοκρασίες τῶν οἰκῶν τῶν λουτρῶν, 24  
 Θυρωρεῖο, 10
- Ἰαλυσοῦς (Ρόδος), 41  
 Ἰουστίνος Β', 54  
 Ἰππία, Βαλανεῖο τοῦ, 3  
 Ἰωάννης Χρυσόστομος, 44
- Καισαριανή (λουτρό), 18  
 Καλλίνικος Κ., 52  
 Καμπανία, 9  
 Κατηχουμενεῖο, 40  
 Κεδρηνός, 54  
 Κιλικία, 49  
 Κολυμβήθρα, 43  
 Κουκουλῆς Φ., 11, 24, 27, 56  
 Κρήνη Ὀκταγώνου Φιλίππων, 30  
 Κρηνίδων, οἰκισμός, 36  
 Κύπρος, 49  
 Κύριλλος Ἱεροσολύμων, 45, 39, 45  
 Κωνσταντινούπολη, Ἁγ. Ἀποστόλων ναός, 38·  
 Agia Sofia Hammam, 31  
 Κῶς, 45, 41
- Λάββας Γ., 3  
 Λαζαρίδης Δ., 55, 56  
 Λάτιο, 9  
 λέβητες, 27, 42  
 Λεχαίου, βασιλική τοῦ, 46  
 Λουκιανός, 3, 6, 16  
 λουτήρας κυκλικός, 22, 30
- Μᾶρκος Αὐρήλιος, 30  
 Μιλάνο, 49  
 Μίλητος (Humeitere λουτρό), 8  
 Μπούρας Χ., 18  
 μύρον (ἢ ἄγιασμα), 52, 53
- Οἰκονομίδης Δ., 59  
 Ὀλυμπία (Θέρμες τοῦ Κλάδεου), 16  
 Ὀρλάνδος Ἀ., 52, 57

Παλαίστρα, 11, 12  
Πάλλας Δ., 20, 44, 45, 46  
Πάρος, 45  
Παστοφόρια, 51  
Πελεκανίδης Στ., 12, 13, 35, 48  
Πετρόπουλος Δ., 59  
πηγία κεραμεικά, 17, 21, 26.  
Πλίνιος ο Νεώτερος (Secundus), 13, 27  
πιγείς, οί, 7  
Πομπηία, 9, 24· — Θέρμες τῆς Σταβίας, 9, 10,  
13, 30· — Ἴ Αγορᾶς, 13, 26, 30· — κεντρικές,  
9, 10, 15  
προθάλαμος, 39  
Πρόθεση, 52  
Προπιγείο, 7, 27, 28  
Προύσα (Inçirli Hammam), 31  
πύελος, 7, 18, 19, 23, 26, 33, 34  
πυρομάχια, 27, 28  
  
Ρωμαῖος Κ., 56  
Ρώμη, 38, 42

Allone (Γαλλία), 8  
alveus, 19  
Angelis D'Ossat De D., 8, 18, 23, 27, 31  
Arslan E., 27

Baatz D., 13  
Bagatti B., 44, 45  
Baja, 9  
Balneaticum (Βαλανικόν), 11  
Baratte F., 38  
Barnea I., 15, 17, 20  
Bedard M., 45  
Berger A., 11  
Bernabò Brea L., 11, 45  
Borsa (Hauran), 8  
Bruloff A., 9  
Brödner E., 17, 25, 31  
Bruyne De, L, 50

caldarium, 6, 7, 17, 19, 24  
Calderini A., 49  
Capua Di F., 9  
cardo, 10  
Cavalier M., 11, 15  
Cecchelli C., 42, 49  
Charitonidis S., 10, 15, 18, 20  
Chierici G., 49  
Collart P., 31  
Curiosum Urbis, 9

Σάλονα, 41  
Σάμος (λουτρά), 38  
Σκουτέλα, 41, 45  
Σπάρτη (λουτρό τῆς), 18  
Σταβιανές Θέρμες Πομπηίας, 9, 10  
Στοά (porticus) βόρεια, 4  
Σωτηρίου Γ., 41, 52  
Τερτυλλιανός, 44

ύδατοδεξαμενή Βαλανείου, 28

Φθιώτιδες Θῆβες, 36  
Φωτιστήριο, 41, 43

Χανιά (λουτρό στα), 24  
Χορβανᾶς, 55  
Χρισμάριο, 43, 51  
χυτρόποδες, 27

Dair Solaib (Συρία), 45  
Decumanus Maximus, 3, 10  
Delorme J., 12, 24  
Destructarium, 22  
Dinogetia, 15, 21  
Djemila (Ἰ Αλγερία), 4, 38  
Durm J., 20

Ercolano (Θέρμες τοῦ Forum), 13, 14, 24  
Eschebach H., 9, 15, 24, 26  
Es Schuhbe (Συρία), 8  
Eyice S., 41, 44

Fabbricotti E., 19, 24, 30  
Faventinus, 16  
Fischer C., 49  
Frigidarium, 5, 8, 10, 13, 14, 15, 33

Gerkan von A., 16  
Gichon M., 13, 17  
Ginouvs R., 6, 15, 18, 19, 25, 26  
Goodchild R., 43  
Gossel B., 57  
Gobel-Miller S., 57  
Guidobaldi F., 36, 49  
Guiglia Guidobaldi A., 36, 49

Haddernheim, 8  
Hartmann R., 24



- Intercapedo, 17, 18, 20  
Iorio A., 9, 30
- Jordan H., 9
- Kapersburg (Λουτρό στὸ), 25  
Kaussie, 49  
Khatchatrian A., 41, 44  
Klauser Th., 42  
Kraeling C., 41  
Krauthheimer R., 36, 41  
Krencher D., 4, 7, 8, 13, 15, 17, 25, 28  
Kretzschmer F., 6, 11  
Krüger E., 4, 7, 8, 13, 15, 17, 25, 28  
Kunze E., 31
- Laconicum, 23, 24, 29, 30  
Lambaesis, 8, 28  
La Rocca E., 9  
Lassus J., 49  
Lehmann H., 4  
Lemerle P., 29, 49  
Levi D., 24  
Lloyd Glass St., 12  
Lugari B., 24
- Madaurus (Ἰαλγερία), 8  
Mariana (Κορσικῆς), 42  
Marquardt J., 14  
Meiggs R., 4, 11, 16, 30  
Mirabella-Roberti M., 49  
Mommsen Th., 14
- natatio frigida, 12, 33  
Niederbieber (Kastel τοῦ), 25  
notitia Urbis, 9
- Opus signinum, 17· — sectile, 50· — spicatum,  
17  
Orlandos A., 41, 45  
Ostia (Θέρμες Forum), 9, 30
- Paredi A., 49  
Paribeni R., 16  
Pavolini C., 28  
Pedley J., 43  
Pelekanidis St., 57  
Pfretzschner E., 9, 24, 25, 28  
Piazza Armerina, 25  
Piedagnel A., 39  
Poulsen F., 56
- Quasten J., 53
- Rhomaïos K., 56
- Sbeitla (Sufetula), 38  
Sgobbo I., 9  
solium, 19  
Staccioli R., 3, 9  
Stern H., 49  
Stričević D., 52  
Stucchi S., 4  
Sudationes, 24  
suspensurae, 17
- Tegulae mammatae, 6, 17  
tepidarium, 6, 10, 13, 16, 17, 19, 20, 21, 30, 31  
Testini P., 56  
Timgad, 10, 24
- Yegül F., 9
- Valentini R., 9  
Villa E., 49  
Vitruvius, 12, 27  
Vos De A.-M., 9, 13, 14, 15, 24
- Wachtler H., 4  
Wengst K., 42  
Wible F., 29  
White D., 43

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἐκθέσεις Στ. Πελεκανίδη στὰ ΠΑΕ 1960-1966

Ἡ σκαφή εἰς τὸν τομέα τῆς κρήνης συνεχίσθη ἀνατολικῶς τοῦ τριβήλου ἀνοίγματος, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸν ὄριον αὐτῆς (ΠΑΕ 1959, 49, εἰκ. 1-2). Ἀπεκαλύφθη χάρος παραλληλόγραμμος<sup>1</sup>, μήκους 3.45 μ. καὶ πλάτους 6.25 μ., ὀριζόμενος νοτιῶς ὑπὸ τοῦ μακροῦ βορείου τοίχου τοῦ Ὀκταγώνου, βορείως ὑπὸ τοίχου πάχους 0.75 μ., εἰς τὸν ὁποῖον ἀνοίγεται εἴσοδος πλάτους 1.35 μ., δυτικῶς ὑπὸ τοῦ τριβήλου τῆς κρήνης καὶ ἀνατολικῶς ὑπὸ μαρμαρίνης κρηπίδος μετὰ τριῶν στενῶν ἀναβαθμῶν. Μεταξὺ τῶν κρημισμάτων διεπιστώθη πλῆθος κεράμων στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων, πολλαὶ ψηφίδες ἐξ ἐντοιχίων ψηφιδωτῶν καὶ παρὰ τὴν εἴσοδον (βόρειος τοίχος) ἄγκιστρον ἀσφαλίσσεως θύρας. Τὸ δάπεδον εἶναι ἐστρωμένον διὰ μεγάλων ὀπτοπλίνθων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον πυκνὰ ἴχνη πυρὸς καὶ πολλὴ αἰθάλη. Εἰς τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ διαμερίσματος ἀπεκαλύφθη κτιστὸν ὑψηλὸν βάθρον ἄνευ θεμελιώσεως καὶ ἀσύνδετον πρὸς τὸν νότιον τοίχον, ἐφ' οὗ ἐπικολλᾶται. Εἰς τοῦτο ἀνήρχετό τις ἐκ τοῦ νοτίου μετακιορίου τοῦ τριβήλου διὰ μαρμαρίνων βαθμίδων πλάτους 1.35 μ. καὶ ὕψους 0.35 μ. ἐκάστης. Ἀποκλίνω πρὸς τὴν γνώμην, ὅτι τὸ ὡς μεταγενέστερον ἐκ πρώτης ὄψεως δυνάμενον νὰ χαρακτηρισθῇ κτίσμα τοῦτο προσετέθη ἅμα τῇ ἰδρύσει τοῦ ναοῦ εἴτε διὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν προσπέλασιν πρὸς τὰ ἀνατολικῶς τοῦ περιγραφέντος χώρου διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς ὑψηλοτέραν αὐτοῦ στάθμην, εἴτε διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κλίμαξ πρὸς τὸ ὑπερῶον, ἐὰν ὑπῆρχε, τοῦ Ὀκταγώνου<sup>2</sup>.

ΠΑΕ 1960, 87

Ἡ ἀνατολικῶς τοῦ περιγραφέντος χώρου κρηπίς, ἡ ὁποία ἔχει πλάτος 1.12 μ., ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν στενῶν ἀναβαθμῶν μεθ' ὑποτομῶν εἰς τὰ μέτωπα αὐτῶν. Ἐπὶ τῆς ὀριζοντίας ἐπιφανείας διακρίνονται εὐκρινῶς αἱ σημεῖαι καὶ τὰ σήματα ἐκ γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου. Εἰς τὴν παράλληλον κατ' Ἀνατολὰς θέσιν καὶ εἰς ἀπόστασιν 4.67 μ. ἐκ τῆς δυτικῆς ἀπεκαλύφθη ἑτέρα κρηπίς, διατηρουμένη εἰς πλάτος 1.19 μ. καὶ εἰς τὸ αὐτὸ πρὸς τὴν καταντικρῦ ὕψος. Καὶ αὕτη εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν πρώτην. Ἀμφοτέρων αἱ ἄκμαὶ εἰσχωροῦν νοτιῶς εἰς τὸν μακρὸν ἐξωτερικὸν τοίχον τοῦ Ὀκταγώνου, ἐνῶ ἡ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἰς τὸν βόρειον τοίχον τοῦ περιγραφέντος διαμερίσματος<sup>3</sup>. Οὕτω μεταξὺ τῶν δύο τούτων τμημάτων τῆς κρηπίδος διαμορφοῦται ἕτερος χάρος μήκους 4.67 μ. καὶ πλάτους 5.44 μ., ἔχων μαρμαρίνην πλάκωσιν<sup>4</sup>, τῆς ὁποίας ἐλάχιστα τμήματα

ΠΑΕ 1960, 88

\* Οἱ ὑποσημειώσεις μετὰ τὸ σχολιασμό, συμπληρώσεις ἢ καὶ διορθώσεις τοῦ κειμένου τοῦ Στ. Πελεκανίδη ὀφείλονται στὸν Γ. Γούναρη.

1. Ὁ χάρος δὲν εἶναι τετράγωνος παραλληλόγραμμος. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ ἔχει μήκος 6.25 μ. καὶ ἡ ἀνατολικὴ 5.95 μ., ἐνῶ ἡ νότια 3.45 μ. καὶ ἡ βόρεια 3.20 μ.
2. Πρόκειται γιὰ κλίμακα πού ὀδηγεῖ στὸ ὑπερῶον τοῦ Ὀκταγώνου καὶ ἀνήκει στὴν τελευταία φάση του. Πρέπει νὰ κατασκευάστηκε μετὰ τὴν ἀχρήστευση τῆς πρώτης κλίμακας πού βρισκόταν, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ τελευταῖες ἐρευνες, στὸν κυκλικὸ χάρον νοτιῶς τῆς κόγχης τοῦ Ὀκταγώνου.
3. Οἱ ἄκμαὶ τῶν κρηπίδων δὲν εἰσχωροῦν στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ Ὀκταγώνου οὔτε καὶ στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ περιγραφέντος κτίσματος, ἀλλὰ ἀποτελοῦν, καὶ οἱ τέσσερις πλευρές, τὶς κρηπίδες τοῦ ἀρχαιότερου τάφου, τὴν νότια πλευρὰ τοῦ ὁποίου χρησιμοποίησε ἐν μέρει ὁ βόρειος τοίχος τοῦ ναοῦ.
4. Ἡ μαρμαρίνη πλάκωση τοῦ χώρου αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει πλέον. Καταστράφηκε, ὅταν ὁ τότε ἐφορος ἀρχαιοτήτων Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ ἀνέσκαψε ἐσπευσμένα τὸν τάφο χωρὶς τὴν ἄδεια καὶ τὴν παρουσία τοῦ Στ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ.

δισώθησαν κατά χώραν. Τὸ ἥμισυ τοῦ τοίχου πρὸς Βορρᾶν ἀνεπλήρου ὀγκῶδες μάρμαρον, προερχόμενον καὶ τοῦτο, εικάζω, ἐκ τῆς κρηπίδος. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου αὐτοῦ ἐκτίσθη τοίχος περιορίζων οὕτω τὸν χώρον καὶ κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ τελευταίου πρὸς τὸ δάπεδον στρώματος τῶν κρημισμάτων ἀνεφάνησαν πολλοῦ λόγου ἄξια κατασκευαί, ἔχουσαι, ὡς ὑποθέτω, λατρευτικὸν προορισμὸν.

Ἐμπροσθεν τοῦ πρὸς Βορρᾶν μεγάλου μαρμάρου, τοῦ ὁποίου ἡ ἄνω ἐπιφάνεια φέρει ἔντονα ἴχνη συχνῆς χρήσεως, ἀπεκαλύφθη, στερεωμένος ἐπὶ ἰσχυροῦ ὑποστρώματος ἐκ κεραμικοῦ κονιάματος, κιονίσκος διαμέτρου 0.12 μ. μετὰ συμφυοῦς βάσεως καὶ πλίνθου κολοβωμένος κατὰ τὸ ἄνω τμήμα (εἰκ. 7 καὶ πίν. 70α). Περί αὐτὸν ἐπὶ τοῦ δαπέδου ὑπάρχει κατασκευή ἐκ κεραμικοῦ κονιάματος μετὰ κυκλικῶν ἐκβαθύνσεων, εἰς μίαν ἐκ τῶν ὁποίων διετηρήθη προσηρμοσμένος σκύφος. Πέριξ τοῦ κιονίσκου, ἐντὸς τῶν ἐκβαθύνσεων καὶ εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ δαπέδου τοῦ διαμερίσματος, εὑρέθησαν καὶ περισυνελέγησαν ἑκατοντάδες χαλκίνων νομισμάτων τοῦ 4ου αἰῶνος<sup>5</sup>. Ἐπίσης εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν εὑρέθησαν δύο ἄγκιστρα θυρῶν καὶ ἄλλυσις μήκους 0.40 μ.

Ὅλη ἡ διάταξις τοῦ χώρου τούτου, ἐπικοινωνοῦντος, ὡς θὰ ἴδωμεν, πρὸς τὸ διακονικὸν καὶ τὴν πρόθεσιν, μαρτυρεῖ διαμέρισμα ἰδιαιτέρας λατρευτικῆς σημασίας. Ἡ λατρεία αὕτη δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ σχετίζεται πρὸς τὸ πρόσωπον ἀγίου, εἰς οὗ τὸ ὄνομα ἦτο ἀφιερωμένος ὁ ναός. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν δύναμαι νὰ δώσω ἄλλην ἔρμηνειαν. Πολὺ ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει ἡ διατήρησις τῆς κρηπίδος. Εἶναι γεγονόςς ὅτι ὁ χώρος διεμορφώθη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προϋπαρχούσης ταύτης κρηπίδος, ἡ ὁποία, ὡς ἐκ τῆς συνθέσεώς της καὶ ἄλλων λεπτομερειῶν, ἀνήκει εἰς τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Τὰ προβαλλόμενα ἐρωτήματα εἶναι: α) Διὰ ποῖον λόγον διετηρήθη κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο τὸ μοναδικὸν τοῦτο ὑπόλειμμα ἀρχαίου κτίσματος παρὰ τὴν ἀνωμαλίαν, τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ εἰς τὴν διάρθρωσιν τῶν χώρων καὶ τίνα λόγον ἔχουν εἰς τὸν χώρον τοῦτον τὰ ἰδιότυπα λατρευτικὰ κατασκευάσματα, ἄγνωστα ἄλλοθεν, καὶ τὰ πολλὰ ἐπὶ τῷ αὐτῷ νομίσματα; Εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐρωτήματα, μόνον ἐμπεριστατωμένη ἔρευνα τοῦ μνημείου καὶ ἡ μελέτη τῆς λατρείας ἐν Φιλίπποις δύνανται νὰ δώσουν ἱκανοποιητικὰς ἴσως ἀπαντήσεις.

#### ΔΙΑΚΟΝΙΚΟΝ

ΠΑΕ 1960, 90 Ἐνατολικῶς τῆς κρηπίδος τοῦ ἀρχαιότερου τάφου ἀπεκαλύφθη στενόμηκες διάμερισμα διαστάσεων 2.80 μ. × 10.40 μ. ἐπικοινωνοῦν διὰ πέντε εἰσόδων, μῆς εἰς τὸν στενὸν βόρειον τοίχον, τῆς δευτέρας εἰς τὸν νότιον, τῶν δύο ἄλλων εἰς τὸν ἀνατολικόν, τῆς πέμπτης εἰς τὸν δυτικόν, πρὸς πέντε διαφορετικοὺς χώρους, ἐξ ὧν ἀνεσκάφη μόνον ὁ πρὸς Ἀνατολάς. Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον τὸ διαμέρισμα τοῦτο δὲν παρουσιάζει ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ προσκεκολλημένη κατὰ τὴν μακρὰν ὀπισθίαν πλευρὰν ἐπ' αὐτοῦ ὑπάρχει δεξαμενὴ διαστάσεων 2.50 μ. × 1.00 μ. × 0.93 μ<sup>6</sup>.

ΠΑΕ 1960, 91 Ἡ δεξαμενὴ συνίσταται ἐκ μαρμαρίνων θωρακίων προερχομένων ἀπὸ τὴν κρήνην τοῦ αἰθρίου τοῦ Ὀκταγώνου. Ἐσωτερικῶς διατηροῦνται ἐλάχιστα ἴχνη κεραμικοῦ κονιάματος, τὸ ὁποῖον ἦννε τὰ χεῖλη τῆς δεξαμενῆς μετὰ τῆς ὀριζοντίας πλακὸς αὐτῆς, ἣτις δὲν δισώθη. Τὸ ἐναπομείναν κονίαμα εἰς τὴν βορείαν στενὴν πλευρὰν φέρει αὐλακα παροχῆς, ἣτις συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τῆς ὀριζοντίας καὶ καθέτου ἐπιφανείας

5. Ὅπως ἀπέδειξε ὁ καθαρισμὸς τῶν νομισμάτων, αὐτὰ δὲν ἀνήκουν μόνον στὸν 4ο αἰ. Ὑπάρχουν νομίματα τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰ.

6. Οἱ νεότερες ἔρευνες ἀπέδειξαν, ὅτι πρόκειται γιὰ δεξαμενὴ παρασκευῆς ἀγιάσματος καὶ ὄχι γιὰ κτιστὴ τράπεζα, ἄποψη ποὺ εἶχε ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα (βλ. ΠΑΕ 1960, 90).

τοῦ μαρμάρου τῆς πλευρᾶς αὐτῆς. Εἰς τὸ κάτω τμήμα τοῦ μαρμάρου ὑπάρχει ὀπὴ ἀποχετεύσεως. Εἰς τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον ἄκρον τοῦ περιχειλώματος τῆς ἐξωτερικῆς μακρᾶς πλευρᾶς διεπιστώθησαν κυκλικαὶ ἐκβαθύνσεις (ὑποδοχαὶ) διαμέτρου 0.26 μ., φέρουσαι εἰς τὸ κέντρον ἀνὰ ἓνα τὸρμον (εἰκ. 9). Ἐνταῦθα πιστεύω ὅτι ἡδράζοντο κίονες, ἐκ τῶν ὁποίων ἐλάχιστα μικρὰ τεμάχια τῶν κορμῶν εὐρέθησαν μεταξύ τῶν κρημνισμάτων. Οὗτοι ὑπεβάσταζον εἴτε ἐπίπεδον εἴτε θολωτὸν στέγασμα, τὸ ὁποῖον ὀπισθεν μὲν ἐστερεοῦτο ἐπὶ τοῦ τοίχου κατὰ τὰ πλάγια δὲ ἐπὶ κιλλιβάντων, γεφυρῶντων τὸ μεταξύ τοῦ ὀπισθίου τοίχου καὶ τῶν κίωνων κενόν. Οὕτω ἡ τράπεζα αὕτη τῶν προσφορῶν, ἐκφεύγουσα τῆς συνήθους μορφῆς παρομοίων τραπέζων, ἀπετέλει ἀρχιτεκτόνημα μνημειακοῦ χαρακτήρος, σπανιώτατον εἰς τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς.

#### ΠΡΟΘΕΣΗ

Διὰ τῆς ΝΑ εἰσόδου τοῦ ἀνωτέρω περιγραφέντος διαμερίσματος ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε ἀνατολικῶς ἀποκαλύψασα τετράγωνον χώρον μήκους 5.50 μ. καὶ πλάτους 5.80 (εἰκ. 1 καὶ 8). Ἐκτὸς τῆς ΝΑ εἰσόδου ὁ χώρος φέρει καὶ ἑτέρας τρεῖς<sup>7</sup>, ἐξ ὧν αἱ δύο τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου κατ' ἀντικρὺ εὐρισκόμεναι, διατηροῦν ἀκέραια τὰ μαρμάρινα αὐτῶν κατώφλια. Ἐκ τούτων ἡ νοτία ὀδηγεῖ εἰς τὴν ΒΑ κόγχην τοῦ Ὀκταγώνου, ἥτοι ἐμμέσως εἰς τὸ "Ἁγιον Βῆμα" ἢ ἄλλη πρὸς ἄγνωστον εἰσέτι διαμέρισμα. Εἰς τὴν δυτικὴν εἴσοδον εὐρέθησαν κείμενα παρ' αὐτὴν τμήματα τῶν σταθμῶν τῶν θυρωμάτων, ὡς καὶ τὸ ὀριζόντιον μετὰ γλυφῶν καὶ ἀναγλύφου σταυροῦ εἰς τὸ κέντρον ὑπέρθυρον. Κατὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ἀπεκαλύφθη ἡ κτιστὴ τράπεζα τῆς προθέσεως, διαστάσεων 2.40 × 1.30 × 0.50 μ. συνισταμένη ἐκ μεγάλων μαρμάρινων ὀγκῶν, τῆς ὁποίας ἡ νοτία στενὴ πλευρὰ ἀπέχει 0.10 μ. ἀπὸ τῆς ἀκμῆς τοῦ τοίχου, ἔνθα ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος.

ΠΑΕ 1960, 90

ΠΑΕ 1960, 91

Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ αὐτοῦ διαμερίσματος ἀπεκαλύφθη σκάμμα ἐξωτερικῶς κυκλικὸν καὶ ἐσωτερικῶς ἑνδεκάπλευρον, διαμέτρου 0.64 μ., ἐπενδεδυμένον δι' ὀρθομαρμαρώσεως, τὸ ὁποῖον φέρει εἰς τὸν πυθμένα ὀπὴν ἀπορροῆς, ὀδηγοῦσα εἰς ἀποχετευτικὸν σύστημα προεκτεινόμενον κάτωθι<sup>8</sup> τοῦ οὐδοῦ τῆς βορείας εἰσόδου (εἰκ. 8). Περὶ τὸ σκάμμα<sup>9</sup> καὶ εἰς ἕκτασιν 1.00 μ. παρετηρήθη δάπεδον κακῆς διατηρήσεως ἐκ μεγάλων ὀπτοπλίνθων. Καὶ περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ λάκκου τούτου εἶναι δύσκολον νὰ ἐκφέρῃ τις γνώμην.

Τὸ 1966 ἐγένετο εἰς τὴν πρόθεσιν, ἐκ νέου ἐπιμελῆς καθαρισμὸς περὶ τὸ κυκλικὸν ἐξωτερικῶς καὶ ἑνδεκάπλευρον ἐσωτερικῶς καὶ ἐπενδεδυμένον δι' ὀρθομαρμαρώσεως σκάμμα. Περὶ τὸ σκάμμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ΒΑ πλευρὰν φέρει ὀπὴν ἀποχετεύσεως, ἀνεφάνη πλινθόστρωτον τετράγωνον<sup>10</sup>, δάπεδον, διαχωριζόμενον ἐνδεικτικῶς ἐκ τοῦ ἄλλου δαπέδου τῆς αἰθούσης (πίν. 40α). Ὑπὸ τὰ δάπεδα ταῦτα ἀγωγοί, ἔχοντας τὴν ἀφετηρίαν αὐτῶν ἐκ τῆς τραπέζης τῶν ὑγρῶν προσφορῶν τοῦ διακονικοῦ καὶ τοῦ

ΠΑΕ 1966, 57

7. Ἡ νοτιοδυτικὴ εἴσοδος ἔχει πλάτος 1.85 μ., ἡ νότια 1.69 μ., ἡ δυτικὴ 1.60 μ., καὶ ἡ βόρεια 1.70 μ.

8. Ἀπὸ νεότερη ἔρευνα (1982) διαπιστώθηκε, ὅτι ὁ ἀγωγὸς τῆς δεξαμενῆς, ποῦ εἶναι μολύβδινος, δὲν περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς βορείας εἰσόδου ἀλλὰ συμβάλλει στὸν ἀγωγὸ ἀποχέτευσης τῆς δεξαμενῆς τοῦ Διακονικοῦ ποῦ περνᾷ πράγματι κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι καὶ κατευθύνεται πρὸς τὰ ΝΑ διασχίζοντας τὴν Πρόθεση.

9. Ἡ ἔρευνα τοῦ 1982 ἀπέδειξε, ὅτι ἡ μικρὴ δεξαμενὴ διευρυνόταν ἐσωτερικῶς πρὸς τὰ ἄνω σχηματίζοντας δύο βαθμίδες. Τὸ νερὸ, ἢ, τὸ πιθανότερο, τὸ ἀγίασμα παροχετευόταν στὴ δεξαμενὴ αὕτη ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τοῦ Διακονικοῦ μὲ μολύβδινο ἀγωγὸ τοῦ ὁποίου ἡ κοίτη βρίσκεται στὸ δυτικὸ τοῖχο σὲ ὕψος 0,65 μ. καὶ κοντὰ στὴν κτιστὴ δεξαμενὴ.

10. Οἱ τελευταῖες ἔρευνες ἀπέδειξαν, ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ δάπεδο ἀλλὰ γιὰ κτιστὴ δεξαμενὴ στὴν ὁποία δημιουργοῦνται ἐσωτερικῶς δύο βαθμίδες (βλ. ΠΑΕ 1982, 36).

διαληφθέντος σκάμματος, κατευθύνονται πρὸς τὸ ὡς δεξαμενὴν μυστικῆς λατρείας<sup>11</sup> χαρακτηρισθὲν ἀνωτέρω (σ. 50) ἀνατολικῶς τῆς κόγχης τοῦ Ὀκταγώνου εὐρισκόμενον διαμέρισμα.

Ἐπὶ τοῦ δαπέδου ὄλου τοῦ διαμερίσματος ὑπῆρχον πολλοὶ κέραμοι, στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες, θραύσματα μικρὰ καὶ μεγάλα κροκεάτου λίθου καὶ τεμάχια διατρήτου φολιδοῦ θωρακίου.

ΠΑΕ 1960, 92 Τὰ τρία ἀνατολικῶς τῆς κρήνης διαμερίσματα, ἐπικοινωνοῦντα μετ' ἀλλήλων καὶ μετ' ἄλλων πρὸς Βορρᾶν ἀγνώστων εἰσέτι χώρων καὶ μετὰ τοῦ Ὀκταγώνου, ἔχουν πάντα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν τοὺς χώρους τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ.

Ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὅτι ὁ πρῶτος ἀμέσως ἀνατολικῶς τῆς φιάλης χώρος, ἔνεκα τῆς ἰδιομορφίας του δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ χαρακτηρισθῆ. Πρόκειται περὶ τόπου λατρείας χριστιανοῦ ἤρωος ἢ περὶ χορβανᾶ ἢ γαζοφυλακίου;

Ἐξωτερικὸν διάδρομον. Ἐχῶ τὴν γνώμην ὅτι τὸ διάμερισμα τοῦτο ἦτο τὸ δ ι α κ ο ν ι κ ὸ ν με τὴν τράπεζαν εἰς ἣν κατετίθεντο καὶ προσφοραί.

ΠΑΕ 1960, 93 Τέλος τὸ τρίτον πρὸς Ἀνατολὰς διάμερισμα μεθ' ὄλων τῶν ἐν αὐτῷ περιγραφέντων ταυτίζω πρὸς τὴν π ρ ὀ θ ε σ ι ν. Τὸ συγκρότημα λοιπὸν τῶν τριῶν διαμερισμάτων, τὸ ἐπικοινωνοῦν ἀμέσως μὲν πρὸς τὴν φιάλην, ἐμμέσως δὲ πρὸς τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ νάρθηκος καὶ κείμενον supra ecclesiam e loco septentrionali ἔχει πάντα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀνευρίσκομεν εἰς τὴν βασιλικὴν extra muros ἐν Φιλίπποις καὶ περὶ τῶν ὁποίων διεξοδικῶς ἐπραγματεύθημεν ἐν ΑΕ 1955 (1961) 132 κ. ἐξ. Εἰς τὸ Ὀκτάγωνον τὰ πράγματα εἶναι πλέον συγκεκριμένα, διότι διατηροῦνται αἱ μόνιμοι λειτουργικαὶ κατασκευαί, αἱ ὁποῖαι ἐρμηνεύουσι τὴν ὄλην λειτουργικὴν τάξιν, τὴν ὁποῖαν προβλέπουν ἀλληλοσυμπληρούμεναι ἢ *Διαθήκη τοῦ Κυρίου* καὶ αἱ *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί*.

#### ΧΩΡΟΣ ΒΟΡΕΙΩΣ ΤΟΥ ΔΑΚΤΥΛΙΟΥ ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ

ΠΑΕ 1966, 48 Μονοκλινῆ καὶ ἰσοῦψῆ συνδεομένην δὲ μετὰ τῆς πρώτης πρέπει νὰ υποθέσωμεν καὶ τὴν στέγην εἰς τὸν ΒΑ στενομήκη χώρον, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν βόρειον στενὴν πλευρὰν ἀνοίγεται ἢ πρὸς τὴν πάροδον πύλη.

ΠΑΕ 1966, 49 Ὁ οὕτως ἐστεγασμένος καὶ ἐκτεινόμενος ἀπὸ τῆς ΒΑ, μεσολαβοῦντος τοῦ ἡμικυκλίου, μέχρι τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ Ὀκταγώνου χώρος, ἦτο, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς πολλὰς ἀνευρεθείσας ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ δακτυλίου ἐντοιχίους ψηφίδας, κεκοσμημένος εἰς τὰς καθέτους ἐπιφανείας τῶν τοίχων του διὰ ψηφιδωτοῦ.

Πρὸς Ἀνατολὰς ὁ ὑπόστεγος ΒΑ τοῦ δακτυλίου χώρος ἐπικοινωνεῖ διὰ μικρὰς πύλης διαστ. 1.10 μ. πρὸς ἕτερον χώρον ὑπαίθριον, ὁ ὁποῖος ἀπὸ Βορρᾶ ὀρίζεται διὰ συνεχοῦς τοίχου πάχους 0.60 μ. καὶ μήκους 10.80 μ., ὅστις, καμπτόμενος κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ ἐκτεινόμενος κατὰ 1.50 μ. πρὸς Νότον, κάμπτεται καὶ πάλιν πρὸς Ἀνατολὰς συνεχιζόμενος ἄγνωστον εἰσέτι ποῦ (εἰκ. 1). Ὁ ὑπαίθριος οὗτος χώρος εἶναι κατάσπαρτος διὰ πολλῶν κιβωτισσῆμων, ἀπλῶν καὶ προχείρου κατασκευῆς ἀκτερίστων τάφων βρεφῶν. Τοῦτο μαρτυρεῖται ἐκ τῶν διαστάσεων τῶν τάφων, αἱ ὁποῖαι εἶναι 0.70 μ. × 0.32 μ., 0.67 × 0.29 μ. κ.ο.κ. Συστηματικὴ ἔρευνα καθ' ὄλην τὴν ἔκτασιν πρὸς διαπίστωσιν ὑπάρξεως ἐνδεχομένως καὶ τάφων ἐνηλίκων ἀπέβη ἄκαρπος. Εἶναι περιέργον καὶ μοναδικὸν τὸ φαινόμενον. Δὲν γνωρίζω ἄλλοθεν κοιμητήριον προοριζόμενον

11. Τὰ περὶ μυστικῆς λατρείας δὲν εἶναι πλέον ὀρθά. Ἡ δεξαμενὴ τοῦ ἀναφερομένου ΒΑ τῆς κόγχης τοῦ ναοῦ ὑπαιθρου χώρου δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὴν Πρόθεση.

12. Πρόκειται γὰρ τὴν δεξαμενὴν τοῦ ἁγιάσματος καὶ ὄχι γὰρ τράπεζαν προσφορῶν ποῦ ἀναφέρει ὁ ἀνασκαφέας.



ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν ταφήν βρεφῶν (εἰκ. 1 καὶ πίν. 33β). Οὔτε γραπτὴ διάταξις ὑπάρχει οὔτε κατ' ἔθιμον περίπτωσις καταγράφεται<sup>13</sup>. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, τὸ θέμα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος, χρήζει ἰδιαιτέρας μελέτης.

Εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ αὐτοῦ χώρου, τὴν σχηματιζομένην ἐκ τοῦ τοίχου τοῦ τέμνοντος τὸν περὶ τὴν κόγχην δακτύλιον καὶ τοῦ βορείου τοίχου, ἀπεκαλύφθη τετράγωνον παραλληλόγραμμον διαμέρισμα (εἰκ. 1 καὶ πίν. 34α) ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3.30 μ. × 2.15 μ. Εἰς τὴν δυτικὴν καὶ τὴν βορείαν πλευρὰν αὐτοῦ οἱ τοῖχοι μέχρις ὕψους 0.80 μ. ὁ πρῶτος καὶ 0.38 μ. ὁ ἕτερος παρουσιάζουν προεξοχὴν ὀρθογωνίου τομῆς 0.40 μ. καὶ 0.20 μ. ἀντιστοίχως ὑπὸ μορφὴν πεζουλίου. Ὁ ἄρμος ἐπαφῆς τῶν κατακορύφων τοίχων καὶ τοῦ δαπέδου καλύπτεται ὑπὸ ὑδραυλικοῦ κονιάματος τομῆς ἡμικυκλικῆς καὶ χορδῆς 0.12 μ. Δι' ἰσχυροῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος εἶναι ἐστρωμένον καὶ τὸ δάπεδον. Εἰς τὴν βάσιν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ βορείου τοίχου ἐσημειώθη πῆλινος ἀγωγὸς ἐλλειπσοειδοῦς τομῆς μετὰ δύο ἡμικυκλικῶν στομιῶν διαμ. ἑκατέρου 0.12 μ. Ὁ ἀγωγὸς οὗτος εὐρίσκεται μεμονωμένως καὶ ἐκτισμένος ἐντὸς τοῦ τοίχου· οὐδεμίαν ἐνδειξιν ὑπάρχει παλαιᾶς λειτουργίας αὐτοῦ. Λογικὴ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι ἡ ὑπόθεσις ὅτι πρόκειται περὶ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ χρησιμοποιηθέντος ἐνταῦθα τὸ δευτερον.

ΠΑΕ 1966, 49

Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ χώρου ἀπεκαλύφθη εἰς τὸν δυτικὸν τοίχον, εἰς ὕψος 0.77 μ. ὑπὲρ τὴν προεξοχὴν (πεζούλιον) αὐτοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.60 μ. ἀπὸ τοῦ βορείου τοίχου, ἡμικυκλικὴ ὀπὴ ἐπικεχρισμένη δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ἣτις θὰ ἐχρησίμευεν ὡς ὑποδοχὴ μολυβδίνου σωλῆνος. Ἐπίσης κάτωθι αὐτῆς ὑπάρχουν ἰζήματα ἐκ συνεχοῦς ροῆς ἢ διαφυγῆς ὕδατος. Ὁ ἀγωγὸς οὗτος, ὡς διεπιστώθη, σχετίζεται μετὰ τμήματος κίονος, εὐρεθέντος κατὰ χώραν καὶ στηριζομένου ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρεΐας τοῦ αὐτοῦ τοίχου. Πρὸς τὸν κίονα ἐπίσης τοῦτον, κεκαλυμμένον καθ' ὀλοκληρίαν σχεδὸν διὰ παχέος ἰζήματος, δηλοῦντος μακροχρόνιον χρῆσιν, κατηρθύνετο ἐκ Δυσμῶν μολύβδινος ἀγωγός, ὁ ὁποῖος καμπτόμενος κατ' ὀρθὴν γωνίαν κατὰ τὴν ἔδρασιν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ κίονος, ἔβαινε στηριζόμενος ἐπ' αὐτοῦ μέχρι τῆς ἀποκαλυφθείσης ὀπῆς τοῦ δυτικοῦ τοίχου (πίν. 34β). Πόθεν τὸ ὄλον τοῦτο ὑδραυλικὸν σύστημα ἠρύετο τὸ ὕδωρ δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξηκριβωμένον. Ὑποθέτω ὅτι ὁ ἀνευρεθεὶς κολοβωμένος μολύβδινος σωλῆν, εὐρισκόμενος ὑπὸ τὸ δάπεδον, ἐπεκοινῶνει διὰ κτιστοῦ ἀγωγοῦ (πίν. 34β) πρὸς μικρὸν ἐντὸς τῆς προθέσεως σκάμμα ἐξωτερικῶς πολυγωνικοῦ καὶ ἐσωτερικῶς κυκλικοῦ (πίν. 40α), ἐπενδεδυμένου δὲ δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ἐξ οὗ ἐτροφοδοτεῖτο δι' ὕδατος<sup>14</sup>, ἴσως ἡγιασμένου καὶ τὸ ἔφερε πρὸς τὸ τετράγωνον διαμέρισμα τὸ ὁποῖον ἔνεκα τῆς ἰδιομόρφου κατασκευῆς του ἐχρησίμευεν ὡς δεξαμενὴ δι' ἱαματικὰς λούσεις τῶν πιστῶν.

ΠΑΕ 1966, 50

Ἡ δεξαμενὴ αὕτη ἦτο ἐστεγασμένη<sup>15</sup>, ὅπως δηλοῦσιν οἱ ἐντὸς αὐτῆς κέραμοι, ἐπενδεδυμένη δὲ εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους δι' ὀρθομαρμαρώσεως, τῆς ὁποίας ἱκανὰ τμήματα διετηρήθησαν κατὰ χώραν. Πρὸς τούτους κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν νοτιᾶν πλευρὰν ἔφερε παράθυρα, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν εὐρεθέντων μεταξὺ τῶν κρημι-

13. Ὑπάρχουν τουλάχιστον δύο περιπτώσεις γιὰ τίς ὁποῖες βλ. κείμενο Γ. ΓΟΥΝΑΡΗ, σ. 59.

14. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμβαίνει αὐτὸ πού ὑποθέτει ὁ Στ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, γιὰτὶ ἡ μικρὴ δεξαμενὴ τῆς Πρόθεσης εἶναι ἀνοιχτὴ καὶ ἡ ποσότητα τοῦ νεροῦ ἢ ἀγιάσματος πού δεχόταν μικρὴ. Ἡ στάθμη του βρισκόταν ὀπωσδήποτε χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ κίονα στὸν ὁποῖο ἀνέβαινε ὁ μολύβδινος σωλῆνας παροχῆς. Ἐξἄλλου δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἔπαιρνε νερὸ ἀπὸ χτιστὸ ἀγωγό. Οἱ χτιστοὶ ἀγωγοὶ εἶναι κατὰ κανόνα ἀγωγοὶ ἀποχέτευσης.

15. Οἱ νέες ἐρευνες ἀπέδειξαν πὼς ἡ δεξαμενὴ δὲν ἦταν στεγασμένη. Τὰ κεραμίδια πού βρέθηκαν μέσα σ' αὐτὴν προέρχονταν ἀπὸ τοὺς δίπλα στεγασμένους χώρους τοῦ Ἐπισκοπείου καὶ τοῦ «δακτυλίου». Ἀπὸ τοὺς ἴδιους χώρους, καὶ ἰδίως τοῦ Ἐπισκοπείου, προέρχονται καὶ τὰ θραύσματα τῶν γυαλιῶν καὶ τῶν φεγγιτῶν. Ἡ δεξαμενὴ ἐξυπηρετοῦσε τίς ἀνάγκες τοῦ ὑπαιθρου χώρου τοῦ Ὀκταγώνου.

σμάτων πολλῶν θραυσμάτων ὕαλου ἐκ φεγγιτῶν. Δὲν εἶναι, νομίζω, ἀπλή σύμπτωσις καὶ ἡ ὑπαρξίς ἐντὸς τοῦ χώρου καὶ πρὸς τὸν πυθμένα αὐτοῦ ἱκανῶν ὀστράκων μετὰ πρασίνου γανώματος, ἅτινα συναρμολογούμενα δίδουν διάφορα κατὰ τὸ σχῆμα ἀγγεῖα<sup>16</sup>. Μήπως καὶ ταῦτα εἶχον σχέσιν πρὸς μυστικὴν τινα λατρείαν ἢ ἀγίασμα, οἷαν καὶ τὰ κουτρούβια τὰ εὐρεθέντα παρὰ τὰς μυροδόχους δεξαμενάς ἐν τῇ κρύπτῃ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης; Ἄλλὰ καὶ ἐτι περαιτέρω: Μήπως καὶ αἱ ταφαὶ τῶν βρεφῶν εἰς τὸν αἶθριον χῶρον τὸν περιβάλλοντα σχεδὸν τὴν δεξαμενὴν σχετίζονται πρὸς τὴν λατρείαν αὐτὴν ἢ πρὸς τὸ ἀγίασμα; Ἴσως ἡ συνεχιζόμενη ἐρευνα περὶ τοὺς χώρους τούτους διευκρινίσῃ τὸ πρόβλημα.

Πρὸ τῆς νοτίας στενῆς πλευρᾶς τῆς δεξαμενῆς μέχρι τοῦ οὐδοῦ τῆς στενῆς πύλης, τῆς ὀδηγούσης εἰς τὸν ὑπαίθριον ΒΑ τοῦ δακτυλίου χῶρον, καὶ εἰς βάθος ±0.30 μ. ἀπεκαλύφθη πολύπλοκον σύστημα ἀγωγῶν ἀποχετεύσεως (πίν. 35α), ἐξ ὧν ὁ εἰς ἐπικοινωνεῖ ἀμέσως μετὰ τῆς δεξαμενῆς<sup>17</sup>. Ὑπὸ τοὺς κτιστοὺς τούτους ἀγωγὸς ἀνεφάνη τὸ μέτωπον τόξου ἡμικυλινδρικής καμάρας, χορδῆς 0.70μ. καὶ πάχους 0.30 μ., ἥτις χρησιμεύει ὡς κεντρικὸς ἀγωγὸς ἀποχετεύσεως ἔχων κατεύθυνσιν πρὸς Δυσμάς<sup>18</sup>.

#### ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟΝ

ΠΑΕ 1961, 77 Οἱ Βορείως τῆς φιάλης χῶροι.

Διὰ τῆς εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τῆς φιάλης ἀνοιγομένης εἰσόδου ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθη πρὸς ΒΑ κατεύθυνσιν, ἔνθα μεγάλοι ὄγκοι κρημνισμάτων ὕψους 3.50 μ. περίπου ἐκάλυπτον διάφορα διαμερίσματα, τὰ ὅποια, ὡς διεπιστώθη, συνέχονται μετ' ἀλλήλων καὶ ἀπαρτίζουν ἀνεξάρτητον σύνολον, τοῦ ὁποίου ὁ προορισμὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ εἰσέτι μετὰ βεβαιότητος (εἰκ. 1 καὶ πίν. 37, ἀρ. 2).

Μεγάλῃ εἰσοδῶς, πλάτους 2.18 μ., ὀδηγεῖ ἐκ τῆς φιάλης εἰς προθάλαμον διαστάσεων 6.25 μ. × 2.85 μ. Τούτου ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἐκ κατασκευῆς παρεκκλίνει αἰσθητῶς τῆς εὐθείας. Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον καὶ κατὰ τὰ ἄκρα αὐτοῦ δύο θύραι<sup>19</sup> ὀδηγοῦν πρὸς ἰσάριθμα συνεχόμενα πρὸς ἄλληλα δωμάτια. Εἰς τὸν χῶρον τοῦτον μεταξὺ τῶν κρημνισμάτων συναντῶνται πολλοὶ πλίνθοι, κέραμοι, πλῆθος μεμονωμένων ψηφιδῶν καὶ μικρὰ τεμάχια ἐντοιχιῶν ψηφιδωτῶν. Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν ἀπεκαλύφθη χαμηλὸν ἡμικυκλικὸν κτίσμα, προχειρῶς κατασκευασμένον ὁμοιάζον πρὸς ἐστίαν. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας του συγκειμένης ἐκ παραλλήλως τεθειμένων τετραγῶνων ὀπτοπλίνθων, χρη-

ΠΑΕ 1961, 78 σιμοποιηθέντων ἐνταῦθα τὸ δεύτερον, διεπιστώθησαν ἴχνη πυρός. Πρόκειται, πιστεύω, περὶ νεωτερικὸν κατασκευάσματος, συγχρόνου πρὸς τὰ πρόχειρα κτίσματα τῆς αὐτῆς τοῦ λουτρῶνος. Ἡ μετὰ τὸν προθάλαμον ΒΔ καὶ ἐν μεσοτοιχίᾳ μετὰ τὴν στοὰν αἰθουσα εἶναι ἐπιμήκης καὶ στενὴ (7.10 μ. × 3.00 μ.). Εἰς τὴν θύραν αὐτῆς διατηρεῖται κατὰ χῶρον τὸ μαρμάρινον κατώφλιον. Εἰς τὸ κέντρον τῆς αἰθούσης, καὶ κατὰ τὸν μακρὸν ἄξονα αὐτῆς ἀπεκαλύφθη ἐπίμηκες ἐπίσης (4.00 μ. × 0.90 μ.) συμπαγὲς ἐξ ἀργολιθοδομῆς κτίσμα<sup>20</sup> ὕψους 0.80 μ. (πίν. 40), τοῦ ὁποίου ἡ ὀριζοντία ἐπιφάνεια διατηρεῖ τμήματα μαρμαρώσεως. Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν σχηματίζονται στρογγύλαι καὶ τετράγωνοι

16. Ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς τῆς δεξαμενῆς εἶναι μολύβδινος καὶ βρίσκεται στὸν πυθμένα κοντὰ στὴ νότια πλευρὰ τῆς.

17. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀγωγὸν ποὺ συλλέγει τὰ ὑπερχειλίζοντα νερὰ τῆς δεξαμενῆς.

18. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς συμβάλλει στὸν κεντρικὸ ἀγωγὸν ποὺ διασχίζει τὴν Πάροδο Α'. Μέσα σ' αὐτὸν βρέθηκε τὸ φορητὸ ἡλιακὸ ὥρολόγιον, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗ, ΑΕ 1978, 181-191.

19. Ἡ ΒΔ ἔχει πλάτος 1.70 μ. καὶ ἡ ΒΑ 1.30 μ.

20. Οἱ ἐρευνες τοῦ 1982 (ΠΑΕ 1982, 37) ἀπέδειξαν, ὅτι ὁ πάγκος αὐτὸς ἐδράζεται χωρὶς ὑποθεμελίωση ἐπὶ τοῦ δαπέδου.

ἐκβαθύνσεις. Τίνα προορισμὸν εἶχε τὸ τε παραλληλόγραμμον κτίσμα καὶ ἡ διάταξις κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν αὐτοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν.

Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου διεπιστώθησαν ἐντοιχιοὶ ψηφίδες. Ἐκ τοῦ ἰδιομόρφου τούτου δωματίου θύρα<sup>21</sup> ἐπὶ τοῦ νοτίου ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου φέρει εἰς ἕτερον εὐμέγεθες τετράγωνον διαμέρισμα διαστάσεων 7.30 μ. × 8.00 μ. (πίν. 41α). Ἐπίσης εἴσοδος<sup>22</sup> πεφραγμένη ὅμως δι' ἀρχαίων πλίνθων διεπιστώθη καὶ εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ αὐτοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Εἰκάζω ὅτι ἡ εἴσοδος αὕτη κατασκευασθεῖσα συγχρόνως μὲ τὴν νοτίαν, ἦτοι ἐξ ἀρχῆς, ἐφράχθη κατὰ τὴν κατασκευὴν ἀκόμη τοῦ κτηρίου. Ἡ αὕτη περίπτωσις παρουσιάζεται καὶ εἰς τὴν ἔναντι αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεσαίου δωματίου εἴσοδον ὁμοίως πεφραγμένην ἀλλ' εἰς τρόπον ὥστε ἀπὸ ὀρισμένου ὕψους καὶ ἄνω δι' ἔσοχῆς νὰ διαμορφοῦται εἰς θυρίδα. Καταλήγω εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο α) διότι ὅπως ὅλους τοὺς τοίχους τῆς αἰθούσης οὕτω καὶ τὰς δύο ἀχρηστευθείσας — ἔστω καὶ ἂν ἡ δευτέρα μετεσκευάσθη εἰς θυρίδα — καλύπτει ἡ ἀρχικὴ ὀρθομαρμάρωση καὶ β) διότι πρὸ τῆς φραγθείσης θύρας ἐν ἐπαφῇ καὶ παραλλήλως πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦθ' ὅπερ προϋποθέτει ἀκεραίαν ἐπιφάνειαν τοίχου, ἴδρυται εἶδος βάθρου ἢ ἐξέδρας<sup>23</sup>. Αἱ διαστάσεις αὐτῆς εἶναι 2.92 μ. × 1.90 μ. Ἐτέρα ἐξέδρα, διαστάσεων 3.00 × 1.61 μ., κάθετος ὅμως ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν (πίν. 41β). Διαφέρει τῆς ἄλλης κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἄνω τμήματος, ὡς δεικνύουν τὰ παρατιθέμενα σχέδια (εἰκ. 5-6), παρέχοντα ἀναπαράστασιν τῶν ἐξεδρῶν<sup>24</sup>. Οἱ τοῖχοι καὶ τὸ δάπεδον τοῦ διαμερίσματος τούτου ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων μαρμαρίνων πλακῶν<sup>25</sup>. Πολλαὶ ἐξ αὐτῶν διετηρήθησαν ἀκέραιαι παρὰ τὸν μεγάλον ὄγκον τῶν κρημνισμάτων ἐκ τῆς καταρρευσάσης ἀνωδομῆς. Μεταξὺ αὐτῶν εὐρέθησαν ἄπειροι μεμονωμένοι ψηφίδες καὶ σπαράγματα ἐντοιχίων ψηφιδωτῶν. Ἐκ τῶν εὐρημάτων καὶ τῆς ἐπιμελοῦς πλακώσεως τοῦ δαπέδου καὶ τῆς ἐπενδύσεως τῶν τοίχων πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι οἱ συνεχόμενοι τρεῖς χώροι ἦσαν μετὰ περιστῆς ἐπιμελείας διακεκοσμημένοι. Τίνας ἀνάγκας λειτουργικὰς ἢ ἄλλας ἐξυπηρετοῦν οὗτοι εἶναι εἰσέτι ἀδηλον. Ἐν τούτοις ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν διάταξιν τῶν τριῶν δωματίων, τὴν πρὸς Βορρᾶν τῆς ὀκταγώνου ἐκκλησίας θέσιν αὐτῶν, τὴν ἄμεσον ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸν νάρθηκα, μεσολαβούσης μόνον τῆς φιάλης, τὸ εἰς τὴν πρώτην αἶθουσαν ἐπίμηκες κατασκευάσμα καὶ τὰς ἐξέδρας τῆς δευτέρας, ἦτις δι' ἑτέρας θύρας κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐπικοινωνεῖ πρὸς ἄλλην, ἐκ τῶν ἐνδείξεων τοῦλάχιστον, μεγάλην αἶθουσαν, ὀδηγούμεθα εἰς τὴν σκέψιν ὅτι πολὺ πιθανὸν εὐρισκόμεθα εἰς τὰ πρὸ τῆς αἰθούσης τῆς βαπτίσεως βοηθητικὰ διαμερίσματα, ἦτοι εἰς τὸν προθάλαμον, τὸ ἀποδυτήριον καὶ τὸ φωτιστήριον<sup>26</sup> μὲ τὰς καθέδρας τῶν κατηχητῶν, τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ ναοῦ.

ΠΑΕ 1961, 78

ΠΑΕ 1961, 79

21. Πλ. 1.30 μ.

22. Πλ. 1.30 μ.

23. Καὶ οἱ ἐξέδρες αὐτὲς ἐδράζονται στὸ δάπεδο χωρὶς ὑποθεμελίωση.

24. Κατὰ τὴν ἔρευνα ποὺ ἐγίνε τὸ 1982 δυτικὰ ἀπὸ τὴ νότια ἐξέδρα ἀποκαλύφθηκε κιβοτιόσχημος τάφος (διαστ. 1.50 × 0.52 × 0.52 × 0.26 μ.) ποὺ ἦταν κατασκευασμένος μὲ θωράκια τοῦ τέμπλου τῆς τελευταίας φάσης τοῦ Ὀκταγώνου, τμῆμα πλάκας ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ συνθρόνου του, δύο ποδιές παραθύρων καὶ ἀπὸ ρωμαϊκὲς ὀπτόπλινθους μεγάλου πάχους. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀποσθρωμένου ἀνδρικοῦ σκελετοῦ βρέθηκε χάλκινη πόρπη ζώνης (μῆκ. 0.058 μ.) καὶ σιδερένιο ἐγχειρίδιο (μῆκ. 0.15 μ.). Ἡ πόρπη χωρὶς καμιά ἀμφιβολία χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 6ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία καταστράφηκε ἀπὸ σεισμὸ τὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου [βλ. ΠΑΕ 1982, 37 καὶ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗ, *Χάλκινες πόρπες ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο τῶν Φιλίππων καὶ τὴν κεντρικὴ Μακεδονία*, ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ 4(1984) 49-59].

25. Σὲ πολλὰ σημεῖα διατηροῦνται ἀκόμα τὰ καρφιά τῆς ὀρθομαρμάρωσης.

26. Κατηχομενεῖον καὶ ὄχι φωτιστήριον.

ΠΑΕ 1962, 173 Ἐκ τῆς θύρας τῆς ἀποκαλυφθείσης κατὰ τὸ νότιον τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μετ' ἐπιφυλάξεως ὡς κατηχομενείου ἢ φωτιστηρίου χαρακτηρισθέντος χώρου [ΠΑΕ 1961 (1964) 79] ἡ σκαφή προὐχώρησε πρὸς Ἀνατολάς. Ὁ ἀπελευθερωθεὶς τετράγωνος χώρος (παρένθ. πίν. Α'), διαστάσεων  $9 \times 7.80$  μ. κατὰ τοὺς μέσους ἄξονα, διὰ τῶν τεσσάρων κατὰ τὰς γωνίας δημιουργουμένων ἰσχυρῶν πεσσῶν<sup>27</sup> σχηματίζει ἐν κατόψει σταυρόν. Οἱ πεσσοὶ θὰ ἐβάσταζον τόξα κατὰ μὲν τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν πλάτους 1.60 μ. κατὰ δὲ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν πλάτους 1.50 μ. Ὁ κεντρικὸς χώρος ἐκαλύπτετο διὰ θόλου.

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ τετραγώνου ἴδρυται ἡ κολυμβήθρα σχήματος σταυροῦ Μάλτας (εἰκ. 2, 3 καὶ πίν. 168β). Αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ ἔχουσαι διαγώνιον φορὰν ἐν σχέσει πρὸς τὸν τετράγωνον χώρον, μετροῦν εἰς μήκος 3.10 μ. αἱ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἀνοιγόμεναι κόγχαι ἔχουν χορδὴν  $\pm 0,75$  μ. καὶ βέλος  $\pm 0.75$  μ. Δύο βαθμίδες κτισταὶ ἐπενδεδυμέναι ὡς καὶ τὸ ὅλον σῶμα τῆς κολυμβήθρας διὰ παραλληλογράμμων πλακῶν ἐκ προκολλησίου μαρμάρου, ἄγουν εἰς τὸν πυθμένα αὐτῆς. Εἰς τὸ κέντρον τούτου διεπιστάθη στόμιον μολυβδίνου, κυλινδρικῆς τομῆς, ὑδραγωγοῦ σωλῆνος. Οὗτος ἀρχόμενος ἐκ τοῦ ξυνοῦ<sup>28</sup> τοῦ βαλανείου καὶ βαίνων καθέτως ἐντὸς αὐλακος ἐπὶ τοῦ μεσοτοίχου τοῦ λουτρῶνος καὶ τοῦ βαπτιστηρίου, ἀπολήγει ὑπογείως εἰς τὸ κέντρον τῆς κολυμβήθρας (παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 168α). Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν βάσιν τοῦ νοτίου σκέλους τῆς κολυμβήθρας διεπιστάθη ὀπή, τομῆς τετραγώνου (εἰκ. 3), ἣτις φέρει πρὸς κτιστὸν ἀποχετευτικὸν ἄγωγόν, ὁ ὁποῖος ἔχων κατεύθυνσιν ΝΑ ἀπολήγει εἰς κεντρικὸν ἄγωγόν.

ΠΑΕ 1962, 174 Τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀνωδομῆς τοῦ διαμερίσματος τῆς κολυμβήθρας δηλοῖ καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ δαπέδου διάταξις τῶν διαχώρων τῶν ποικίλων μαρμαροθετημάτων. Οὕτω τὸ τετράγωνον τοῦ κέντρον (παρένθ. πίν. Α'), τὸ ὁποῖον εἰκάζω ὅτι θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ θόλου, τονίζεται διὰ τεσσάρων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ταινιῶν πλάτους 0.31 μ. Τούτων αἱ ἐξωτερικαὶ ἄκμαι εὐρίσκονται ἐν ἰσογραμμῇ πρὸς τὰς ἀπολήξεις τῶν πεσσῶν. Ὅμοιαι μαρμάριναι λευκαὶ λωρίδες περιβάλλουν καὶ τοὺς μεταξὺ τῶν πεσσῶν παραλληλογράμμοις χώρους, ἄνωθεν τῶν ὁποίων ἀνοίγονται τὰ ἐφ' ὧν ἐδράζεται ὁ θόλος τόξα.

ΠΑΕ 1962, 175 Εἰς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον τὰ μαρμαροθετήματα εἰς τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διάχωρα, τὰ δημιουργούμενα ὑπὸ τῶν πεπλατυσμένων κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἀπόληξιν κεραιῶν τῆς σταυρομόρφου κολυμβήθρας, τῶν τοίχων τοῦ διαμερίσματος καὶ τῶν διαμορφουμένων μεταξὺ τῶν κεραιῶν κογχῶν, σχηματίζουν τεμνόμενα ὀκτάγωνα, διαγωνίως τοποθετημένα, τετράγωνα διαφόρου μεγέθους κατὰ διάχωρα καὶ ψαροκόκκαλον. Αἱ αὐταὶ περίπου συνθέσεις μαρμαροθετημάτων ὑπῆρχον καὶ εἰς τοὺς πλαγίους στενομή-

ΠΑΕ 1962, 176 κεις χώρους, οἱ ὁποῖοι εἴτε διαιροῦνται διὰ λευκῶν στενῶν πλακῶν καθέτως εἰς πλείονα διάχωρα, ἐξ ὧν ἕκαστον ἔχει καὶ διάφορον τοῦ ἄλλου σύνθεσιν, εἴτε μένουν ἀκέραιοι, ὅποτε τὸ μαρμαροθέτημα καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν εἶναι τὸ αὐτὸ (παρένθ. πίν. Α'). Τὰ ἀνωτέρω διηκριβώθησαν καὶ ἐκ τῶν διασωθέντων ἀλωβήτων τμημάτων τοῦ μαρμαροθετήματος ἀλλὰ καὶ κυρίως ἐκ τῶν διατηρουμένων ἐπὶ τοῦ ἐκ κεραμικοῦ κονιάματος ὑποστρώματος ἀρνητικῶν ἀποτυπώσεων, αἵτινες μετὰ προσεκτικὸν καὶ ἐπιμελῆ καθαρισμὸν ἀνεφάνησαν ἀνάγλυφοι (πίν. 169 καὶ 170α).

Οἱ τοῖχοι τῆς αἰθούσης τοῦ βαπτιστηρίου διετηρήθησαν εἰς ὕψος 2.30 μ. περίπου. Καλύπτονται εἰσέτι ἐν πολλοῖς δι' ὀρθομαρμαρώσεως κατεστραμμένης κατὰ τὸ ἄνω αὐτῆς τμήμα. Ὡς ἐκ τῶν κατὰ χώραν ἐνδείξεων (ἦλοι προσηλωμένοι ἐπὶ τοῦ τοίχου, ὑπόστρωμα ἐκ κεραμικοῦ κονιάματος κ.ἄ.) ἐμφαίνεται, ἀκεραία ἢ ὀρθομαρμάρωσις ἔφθανεν εἰς ὕψος τοῦλάχιστον 2.80 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου.

27. Οἱ τρεῖς πεσσοὶ, ὁ ΒΔ, ὁ ΝΑ καὶ ΝΔ, προστέθησαν ὅταν μετασκευάστηκε ὁ χώρος σὲ Βαπτιστήριον.

28. Ὅχι ἀπὸ τὸν «ἔνδον οἶκον» ἀλλὰ ἀπὸ τὸ «προπνιγεῖον».

Ἄξιον λόγου διὰ τὸ σπάνιον, ἂν μὴ τὸ μοναδικὸν τοῦ πράγματος, εἶναι ἡ ἄμεσος ἐπικοινωνία τοῦ κυρίως βαπτιστηρίου πρὸς τὸ βαλανεῖον. Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ μεσοτοιχοῦ μεταξύ τοῦ λουτρῶνος καὶ τῆς αἰθούσης τῆς κολυμβήθρας ἀνοίγεται εἴσοδος<sup>29</sup> πλάτους 0.90 μ. δι' ἧς διὰ δύο ὑψηλῶν βαθμίδων εἰσῆρχετο τις ἐκ τοῦ βαπτιστηρίου εἰς τὸν λουτρῶνα (παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 170β), τοῦ ὁποίου τὸ δάπεδον εὐρίσκεται εἰς ὑψηλοτέραν στάθμην. Κάτωθι τῆς εἰσόδου καὶ τῶν βαθμίδων διεπιστώθη εὐρὺς ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, τετραγώνου τομῆς, ὁ ὁποῖος ἀπολήγει εἰς φρεάτιον, ἐξ οὗ ἕτερος ἀγωγός ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ βαπτιστηρίου μὲ κατεύθυνση ἐκ Βορρᾶ πρὸς ΝΑ παρωχέτευε τὰ ἐκ τοῦ caldarium ὕδατα εἰς ἕτερον ἀγωγὸν συνδεδεμένον πρὸς τὸ κεντρικὸν σύστημα ἀποχετεύσεως τοῦ ὅλου συγκροτήματος.

Ἐντὸς τοῦ διαμερίσματος τῆς κολυμβήθρας μεταξύ τῶν κρημισμάτων εὐρέθησαν ΠΑΕ 1962, 176 πολλὰ τεμάχια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν: ἰωνικὰ σύνθετα κιονόκρανα, ἀμφικόνια, κιονίσκοι ἐξ ἀτρακίου λίθου καὶ ἄλλα τινὰ ἀποκεκρουμένα γλυπτὰ, τῶν ὁποίων ἡ προέλευσις καὶ ὁ προσδιορισμὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἀκόμη. Θεωρῶ ὡς ἐξαιρετικῆς σημασίας τὰ εὐρεθέντα πολλὰ σπαράγματα ἐκ τῆς ἐντοιχίου ψηφώσεως τοῦ βαπτιστηρίου, ἧτις ἐκτὸς τῶν κοινῶν κοσμήσεων, ἀνθικῶν κυρίως, συνίστατο καὶ ἐξ ἀνθρωπίνων μορφῶν, πιθανῶς Ἀποστόλων, καὶ πολλῶν ἐπιγραφῶν (πίν. 171α).

Τὸ διαμέρισμα τοῦ βαπτιστηρίου ἐπικοινωνεῖ ἐπίσης νοτιῶς μὲν πρὸς τὸ διακονικὸν ἀνατολικῶς δὲ διὰ δύο εἰσόδων<sup>30</sup> ἐξ ὧν ἡ μία εὐρέθη πεφραγμένη δι' ἀργολιθοδομῆς (παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 171β), πρὸς ἑτέραν αἰθουσαν μήκους 12.50 μ. καὶ πλάτους 5.90 μ. Αὕτη ἐκτὸς τῶν δύο μνημονευθεισῶν θυρῶν συνδέεται μετὰ τῆς προθέσεως διὰ θύρας πλάτους 1.70 μ. εὐρισκομένης εἰς τὸ κέντρον τοῦ νοτίου τοίχου καὶ δι' ἑτέρας ΠΑΕ 1962, 177 στενωτέρας (1.30 μ.) εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ δυτικοῦ τοίχου μετὰ τοῦ διακονικοῦ (πίν. 172α).

Κατὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν κρημισμάτων ἐκ τοῦ χώρου τούτου διεπιστώθη ὅτι κατὰ καιροὺς ἐγένοντο πρόχειροι μετασκευαὶ πρὸς περιορισμὸν τοῦ χώρου τῆς αἰθούσης. Οὕτω εἰς ἀπόστασιν 4 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ νοτίου τοίχου ἐκτίσθη παράλληλον πρὸς τοῦτον διαχώρισμα<sup>31</sup> ὡς καὶ ἕτερον ἐγκάρσιον ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου. Ἐπίσης εὐρέθη μεταγενέστερον δάπεδον ἐξ ἀκανονίστων πλίνθων καὶ μικρῶν ἀποκομμάτων μαρμάρων. Τὰ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα εἴτε μεταξύ τῶν κρημισμάτων εἴτε ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἀνεφάνησαν, δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν χώρον τοῦτον ἀλλ' ἀποσπασθέντα ἐκ καταρρευσάντων τμημάτων τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνταῦθα διὰ τὰς μνημονευθείσας μετεγενεστέρως καὶ προχείρους κατασκευάς.

Ὁ σκοπός, τὸν ὁποῖον ἐξυπηρετεῖ τὸ ἀποκαλυφθὲν διαμέρισμα, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ καθορισθῇ ἐὰν ληθῆ ὑπ' ὄψιν ἡ θέσις καὶ ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἑ σ ὄ τ ε ρ ο ν ο ἰ κ ο ν τοῦ βαπτιστηρίου ἀφ' ἑνὸς καὶ πρὸς τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικὸν ἀφ' ἑτέρου. Πρόκειται ὁμολογῶν ὅτι περὶ τοῦ χ ρ ι σ μ α ρ ί ο υ ἦτοι τῆς αἰθούσης ἐκείνης, ἐν ἧ μετὰ τὸ βάπτισμα οἱ νεοφώτιστοι ἐδέχοντο τὸ χρίσμα [πρβ. Α. ORLANDOS, *Les baptistères du Dodecanèse*, καὶ ΕΖ. DYGGVE, *Les baptistères de la basilica Urbana à Salone d'après les fouilles de 1949 ἐν Actes du Ve Congrès Internationale d'archéologie Chrétienne*, Aix-en-Provence 13-19 Septembre 1954 (Città del Vaticano, Paris 1957) 199 κ. ἐξ., 189 κ. ἐξ.].

29. Ἡ εἴσοδος δημιουργήθηκε γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση κυρίως τοῦ βαπτιστηρίου καὶ κατὰ δεύτερο λόγο τῶν praefurniorum (μεταφορὰ ἴσως ξύλων, στάχτης κλπ.). Πιθανῆ πάντως εἶναι, παρόλο πὺ τὰ στοιχεῖα εἶναι ἀσαφῆ, νὰ δημιουργήθηκε εἴσοδος καὶ στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ χώρου τῶν praefurniorum πρὸς τὸ tepidarium γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν ξύλων.

30. Καὶ οἱ δύο εἰσοδοὶ ἔχουν πλάτος 1.30 μ.

31. Ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶναι ἀρχαιότερος καὶ κατεδαφίστηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ Χρισμαρίου.



- ΠΑΕ 1961, 73 Συγχρόνως πρὸς τὴν ἔρευναν τοῦ βορείου τομέως (προπύλαια-Ἐγνατία ὁδὸς) δι' ἑτέρου συνεργείου ἐνηργήθη ἡ ἐξερεύνησις τοῦ ἀνατολικῶς καὶ παραλλήλως τῆς τρικλίτου στοᾶς κειμένου χώρου (εἰκ. 1 καὶ πίν. 37). Οὗτος εὐρίσκεται εἰς ὑψηλότεραν στάθμην, περίπου 1.60 μ., τοῦ συνόλου τῶν μέχρι τοῦ νῦν ἀποκαλυφθέντων κτισμάτων καὶ ἐκτείνεται νοτίως εἰς μῆκος 27.60 μ. Ἡ σκαφή ἤρχισεν ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τῆς ἀνατολικῆς ἐξέδρας καὶ συνεχίσθη νοτίως καὶ ἀνατολικῶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς εἰς βάθος 16 μ. Ἐνταῦθα ἡ ἐπίχωσις δὲν ἦτο μεγάλη κυμαινομένη ἀπὸ 0.90 μ. μέχρι 1.20 μ. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐπιπολαίων χωμάτων καὶ τῶν ἐκ τῶν κτισμάτων κρημισμάτων καὶ εἰς ὕψος περίπου 0.50 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου διεπιστώθησαν καθ' ὅλον τὸν χῶρον συνεχῆ καὶ ἔντονα ἴχνη πυρός, διήκοντα πολλάκις μέχρι τοῦ δαπέδου. Κατὰ τὸν τελικὸν καθαρισμὸν τοῦ χώρου τούτου ἀπεκαλύφθησαν ἐκτὸς ὑπολειμμάτων τινῶν πλακώσεως καὶ τοῦ ἐκ κεραμικοῦ κονιάματος ὑποστρώματος αὐτῶν, τὸ ὁποῖον διετήρησε σαφεῖς ἐνδείξεις τῆς θέσεως καὶ τοῦ μεγέθους τῶν πλακῶν, δύο κάθετοι ἀλλήλων μαρμάρινοι στυλοβάται ἔχοντες κατεύθυνσιν ὁ μὲν ἐκ Ν πρὸς Β ὁ δὲ ἐκ Δ πρὸς Α. Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος ἀπολήγει κατὰ τὰ ἄκρα αὐτοῦ εἰς παραστάδας, ὧν εὐρέθησαν αἱ μαρμάρινοι βάσεις, ἡ μία (Ν) κατὰ χώραν, ἡ ἕτερα παρὰ τὴν θέσιν αὐτῆς (εἰκ. 4 καὶ πίν. 38α). Μετὰ τῆς βάσεως τῆς βορείου παραστάδος κατέκειτο καὶ τὸ ἐπίκρανον αὐτῆς φέρον διάκοσμον ἐκ μαλακῆς ἀκάνθης, προεξέχον κατὰ
- ΠΑΕ 1961, 74 τὸ ὀπίσθιον ἀδιακόσμητον τμήμα ἐν εἴδει προβόλου πρὸς στερέωσιν εἰς τὸν τοῖχον (εἰκ. 4). Ἐπίσης ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ στυλοβάτου εὐρέθη κατὰ χώραν βῆσις κίονος ὡς καὶ τὰ ἴχνη ἐτέρων δύο βῆσεων. Ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν μετακτιονίων εἶναι 3 μ. Εἰς τὸν
- ΠΑΕ 1961, 74 αὐτὸν χῶρον διεπιστώθησαν νεωτερικοὶ ἐξ ἀργολιθοδομῆς πρόχειροι τοῖχοι κάθετοι πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς στοᾶς, ὡς καὶ στενομήκη καὶ κυκλωτερῆ κλίσματα, τὰ ὁποῖα, ὡς εἰκάζω ἐξ ὀρισμένων ἐνδείξεων, ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ἀποθήκη οἴνου (πίν.
- ΠΑΕ 1961, 75 38α). Εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον κατὰ τὸν τελικὸν καθαρισμὸν εὐρέθησαν ἰωνικὸν κιονόκρανον καὶ παρ' αὐτῷ μαρμαρίνη βῆσις, ἕτερον κιονόκρανον ἀδιακόσμητον, τμήμα λεο-ντοκεφαλῆς ἐξ ὑδρορρόης, μαρμάρινοι ὑδραγωγοὶ ἡμικυκλικῆς διατομῆς, μολύβδινος ἀγωγὸς τομῆς κυκλικῆς, ὅστις ἀποκαλυφθεὶς κατὰ χώραν ἔχει κατεύθυνσιν πρὸς Βορρᾶν, τεμάχιον ἀρχαίας ἀλύσεως καὶ ὑάλινον τραπεζιόσχημον πλακίδιον προερχόμενον πιθανῶς ἐκ φεγγίτου.
- ΠΑΕ 1961, 75 Νοτίως τῆς ἀνασκαφείσης αὐτῆς ἀπεκαλύφθη μεγάλη αἶθουσα σχήματος Γ καὶ διαστάσεων 11.50 × 7.30 μ. μὲ ἐλάχιστον πλ. 3.30 μ., εἰς τῆς ὁποίας τὸν βόρειον τοῖχον ἀνοίγονται δύο εἴσοδοι<sup>32</sup> (εἰκ. 1, πίν. 37, ἀριθ. 6). Κατὰ τὴν ΝΔ πλευρὰν τῆς αἰθούσης ἀπεκαλύφθη κυκλικὸν σκάμμα διαμέτρου 1.95 μ. καὶ πάχους τοῦ ὑπὲρ τὸ δάπεδον ἐξέχοντος κυκλικοῦ χεῖλους 0.25 μ. (εἰκ. 1 καὶ πίν. 37, ἀρ. 4). Ὅλον τὸ σκάμμα καλύπτεται εἰς τὸν πυθμένα μὲν διὰ μαρμαρίνων τετραγώνων πλακιδίων κατὰ τὰ κάθετα δὲ τοιχώματα καὶ τὸν ὑπερέχοντα τοῦ δαπέδου τοῖχον διὰ παραλληλογράμμων καθέτων πλακῶν. Τὸν κύκλον περιτρέχει ἐπὶ τοῦ δαπέδου στενὴ πλάκωσις (πίν. 38β). Εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ πυθμένος ἀνοίγεται ἀποχετευτικὸς κυκλικὸς ἀγωγός, ἔχων κατεύθυνσιν ΝΔ, ἐνούμενος μεθ' ἑτέρου ἔξωθι τῆς κτιστῆς λεκάνης κτιστοῦ ἀγωγοῦ συγκοινωνοῦντος μετὰ τοῦ κεντρικοῦ συστήματος ἀποχετεύσεως. Ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ κυκλικὸν τοῦτο κτίσμα εὐρέθη κατὰ χώραν μικρὰ κυκλικὴ βῆσις (πίν. 38β). Ὑποθέτω ὅτι ἐπ' αὐτῆς ὑπῆρχε κίων, ἐφ' οὗ διωχετεύετο διὰ μολύβδινου σωλῆνος ὕδωρ καταιονώμενον ἐκεῖθεν ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς. Ἐσωτερικῶς ὁ βόρειος τοῖχος τῆς αἰθούσης διακόπτεται ὑπὸ τριῶν παραστάδων ὀργανικῶς μετ' αὐτοῦ συνηνωμένων. Μεταξὺ αὐτῶν διεπιστώθησαν κτιστὰ ἔδρανα κεκαλυμμένα ποτὲ διὰ μαρμάρων.

32. Ἡ ΒΔ ἔχει πλάτος 1.50 μ. καὶ ἡ ΒΑ 1.20 μ.

Νοτιοανατολικῶς τῆς αἰθούσης τῶν ἐδράνων ἀπεκαλύφθη στενομήκης χώρος ἔχων κατὰ μὲν τὴν δυτικὴν πλευρὰν πεταλόμορφον ἐσωτερικῶς καὶ ἡμικυκλικὴν ἐξωτερικῶς κόγχην κατὰ δὲ τὴν ἀνατολικὴν στενούμενος ἀπολήγει εἰς χαμηλότερον τοῦ δαπέδου αὐτοῦ εὐρίσκομένην ἐστίαν (εἰκ. 1 καὶ πίν. 37, ἀρ. 3 καὶ πίν. 39α). Κατὰ μήκος τοῦ ὄλου διαμερίσματος, τὸ ὁποῖον μετὰ τῆς κόγχης ἔχει μήκος 6.80 μ. καὶ πλάτος 2.10 μ., ἀνεφάνησαν ὑπὸ τὸ τελείως καταστραφέν δάπεδον ζεύγη κτιστῶν κυκλικῶν στυλίσκων, συντεθειμένων ἐξ ἐπαλλήλων στρογγύλων ὀπτοπλίνθων μετ' ἐνδιαμέσου ἐκ κεραμικοῦ κονιάματος ἄρμου. Οἱ στυλίσκοι ἀπέχουσιν ἀλλήλων κατὰ μὲν τὸν μακρὸν ἄξονα 0.50 μ. κατὰ δὲ τὸν κατὰ πλάτος 0.60 μ. Κατὰ μήκος τῶν μακρῶν τοίχων καὶ ἐν ἐπαφῇ μετ' αὐτῶν σχηματίζονται ἡμιπεσοὶ ἐκ τετραγώνων ὀπτοπλίνθων, ἵνα στηρίζουν μετὰ τῶν στρογγύλων στυλίσκων τὸ ἐπ' αὐτῶν δάπεδον. Προφανῶς πρόκειται περὶ ὑποκαύστου. Εἰς τοὺς τοίχους τῆς κόγχης διεπιστώθησαν κάθετοι πῆλινοι σωλῆνες ἔλλειψοειδοῦς τομῆς ὕψους 0.20-0,25 μ. καὶ πλάτους 0.12 μ. Ἄπαντες εὐρέθησαν τεθραυσμένοι κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν καὶ τινὲς ἐτοιμόρροποι στερεωθέντες ἤδη διὰ γύψου. Οἱ ἀγωγοὶ (tubuli) οὗτοι ἐχρησίμευον πρὸς θέρμανσιν τῶν καθέτων τοίχων. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ νοτίου τοίχου τῆς αἰθούσης ἀνοίγεται μικρὰ τετράγωνος πύελος (1.30 μ. × 1.20 μ.) μεθ' ὑποκαύστου ἐπικοινωνοῦντος πρὸς τὸ κεντρικὸν διὰ τόξου. Ὅλον τὸ τετράγωνον διαμέρισμα, ὡς καὶ ἡ πύελος, ἦσαν ἐπενδεδυμένα δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ὡς συμπεραίνεται ἐκ τε τῶν κατὰ χώραν εἰς τὴν πύελον διατηρηθεισῶν καὶ ἐκ τῶν πολλῶν συμπεφυρμένων τοῖς κρημνίσμασι μαρμαρίνων πλακῶν. Ἐρευνηθείσης τῆς ἐστίας, εἰς ἣν ἀπολήγει, ὡς ἐλέχθη, ὁ στενομήκης μεθ' ὑποκαύστου χώρος, διεπιστώθη ὅτι αὕτη δὲν διατηρεῖται εἰς τὴν πρώτην αὐτῆς μορφήν ἀλλ' ὅτι κατὰ καιροῦς ὑπέστη μετασχηματισμοὺς καὶ τροποποιήσεις. Ἀκέραιον διετηρήθη τὸ ἐλαφρῶς καμπύλον εἰς τὸ ἄνω μέρος ἄνοιγμα τὸ μεσολαβοῦν μετὰ τοῦ ὑποκαύστου καὶ τῆς ἐστίας.

ΠΑΕ 1961, 76

Κατὰ τὸ μέσον τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς μεθ' ὑποκαύστου αἰθούσης ἀνοίγεται στενὴ εἴσοδος ὄδηγοῦσα εἰς ἕτερον χώρον (3.30 μ. × 2.80 μ.). Καὶ εἰς τὸ δωμάτιον τοῦτο ὑπάρχει ὑπόκαυστον, τὸ ὁποῖον ἀνατολικῶς διὰ τετραγώνου ἀνοίγματος συνεκoinώνει πρὸς ἐστίαν<sup>33</sup> (πίν. 39α). Κατὰ μήκος καὶ ὀργανικῶς ἠνωμένα πρὸς τὸν δυτικόν, τὸν βόρειον καὶ τὸν νότιον τοῖχον ἀπεκαλύφθησαν μικρὰ παραλληλόγραμμα τοιχία (τρία εἰς τὸν δυτικόν, ἅνα ἓν εἰς τὸν βόρειον καὶ νότιον καὶ ἓν εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν) ἐκ τετραγώνων παραλληλογράμμων ὀπτοπλίνθων. Ἐπίσης κατὰ τὸ κέντρον ἦλθον εἰς φῶς δύο κτιστοὶ στυλίσκοι. Κατὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν κρημνισμάτων ἐκ τοῦ χώρου τούτου εὐρέθησαν τρεῖς μικραὶ ἰωνικαὶ βάσεις καὶ τμήμα κίονος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Εἰς τὸν δυτικόν τοῖχον τῆς μικρᾶς ταύτης αἰθούσης εἴσοδος ὄδηγεῖ εἰς ἕτερον περιωρισμένων ἐπίσης διαστάσεων διαμέρισμα (2 μ. × 3.30 μ.). Εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν αὐτοῦ σχηματίζεται ἡμικυκλικὴ κόγχη-λουτήρ ἔχων τὸν πυθμένα χαμηλότερον τοῦ δαπέδου καὶ διατηρῶν τμήματά τινα ἐκ τῆς ὀρθομαρμαρώσεώς του. Εἴσοδος<sup>34</sup> εἰς τὴν ΝΔ πλευρὰν τοῦ δυτικοῦ τοίχου, τῆς ὁποίας τὸ μαρμαρίνον κατώφλιον ὑπάρχει κατὰ χώραν, φέρει εἰς τὸ δυτικῶς τοῦ δωματίου τούτου κείμενον μέγα διαμέρισμα, ἔνθα ἡ κτιστὴ λεκάνη. Τοῦτο ἐπικοινωνεῖ πρὸς ἕτερον χώρον (6.20 μ. × 3.70 μ.), εἰς τὸν ὁποῖον εἰσχωρεῖ ἡ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικῶς ἄψις τοῦ ὑποκαύστου. Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ χώρου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐκ τῶν ἐνδείξεων φαίνεται ὅτι οὐδέποτε εἶχε πλάκωσιν, διεπιστώθησαν δύο εὐρύχωροι κτιστοὶ ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοὶ τομῆς τετραγώνου, ἐξ ὧν ὁ εἷς συνδέεται μετὰ τοῦ κογχωτοῦ διαμερίσματος ὁ δ' ἕτερος μετὰ τῆς ἐν τῷ αὐτῷ διαμερίσματι τετραγώνου πύελου (πίν. 39β). Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ἀπεριποίητου τούτου χώρου μέχρι τῆς εὐθείας τῆς ἐφα-

33. Ἀπὸ νεότερη ἔρευνα (βλ. ΠΑΕ 1982, 38) διαπιστώθηκε, ὅτι στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου ἀνοίχτηκε μεταγενέστερη δίοδος γιὰ τὴν κυκλοφορία τῆς θερμότητας καὶ στὸ διπλάνο χώρο ἀρ. 5.

34. Πλ. 1.30 μ.

πτομένης (περασιᾶς) τῆς κόγχης εἶναι παχύτερος κατὰ 0.10 μ. τοῦ ὑπολοίπου. Τίνα λόγον εἶχεν ἡ τοιαύτη ἐνίσχυσις τοῦ τοίχου δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω εἰσέτι<sup>35</sup>.

ΠΑΕ 1961, 77

Οἱ περιγραφέντες χώροι τοῦ τομέως τούτου τῆς ἀνασκαφῆς συγκροτοῦν ἰδιαίτερον καὶ αὐτοτελές οἰκοδομικὸν σύνολον μήκους 28 μ. περίπου ἀγνώστου δι' εἰσέτι πλάτους, διότι τὸ συγκρότημα τῶν διαμερισμάτων ἐκτείνεται ἀνατολικῶς καὶ πέραν τοῦ σημείου, ἔνθα ἐφέτος ἐσταμάτησεν ἡ ἀνασκαφή. Ὅπωςδὴποτε δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ χαρακτηρίσωμεν τὰ εὐρεθέντα κτίσματα ὡς ἀποτελοῦντα τὰ κύρια μέρη λουτρῶνος περικλείοντος ἐν μικρογραφίᾳ ὅλους τοὺς χώρους καὶ ἔχοντος τὴν διάρθρωσιν καὶ τὰ εἰδικὰ γνωρίσματα τῶν μνημειωδῶν θερμῶν τῆς ἀρχαιότητος. Ἦτοι: ἐκ Βορρᾶ μεγάλη πλακόστρωτος αὐλὴ πεποικιλμένη διὰ κιονοστοιχιῶν ὀδήγει εἰς τὴν εὐρύχωρον αἴθουσαν τοῦ ἀποδυτηρίου, ἔνθα, ἐκτὸς τῶν κτιστῶν ἐδράνων, κατὰ τὴν ΒΑ πλευρὰν αὐτοῦ ἴδρυται κυκλικὴ κολυμβήθρα ψυχροῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον διοχετευόμενον διὰ σωλήνος ἐφ' ὑψηλοῦ κίονος κατηνῶτο ἐπὶ τοῦ λουομένου. Ἀνατολικῶς τὸ ἀποδυτήριον συγκοινωνεῖ δι' εἰσόδου πρὸς τὸν πρῶτον οἶκον (frigidarium), ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν φέρει ἡμικυκλικὸν κογχωτὸν λουτήρα (piscina, natatio). Ἐκ τοῦ πρώτου οἴκου εἰσέρχεται τις διὰ θύρας ἀνοιγομένης εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον εἰς τὸν μέσον οἶκον (terpidarium), ὅστις συνέχεται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν μετὰ τῆς ἐστίας (praeefurnium). Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ μέσου οἴκου στενὴ πύλη ὀδηγεῖ πρὸς τὸν τρίτον ἢ ἔνδον οἶκον (caldarium) περατούμενον κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν εἰς τὸ praeefurnium κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν εἰς τὴν πεταλόμορφον ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὴν ἐξωτερικῶς ἀψίδα, ἣτις διεισδύει εἰς τὸν ὀπισθεν αὐτῆς χώρον, ὅπου αἱ ἀποχετεύσεις τοῦ τε ἔνδον οἴκου καὶ τῆς ἐν αὐτῷ πυέλου. Ὁ χώρος οὗτος συνήθως ἦτο ὑπαιθρος ἵνα τὸ φῶς τοῦ ἡλίου εἰσέρχεται διὰ τῶν μεγάλων παραθύρων τῆς κόγχης εἰς τὸν ἔνδον οἶκον, ὅστις ὄφειλε νὰ εἶναι λίαν φωτεινός.

ΠΑΕ 1962, 169

Ἀνατολικῶς τοῦ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος ἀποκαλυφθέντος ἔνδον οἴκου (caldarium) τοῦ λουτρῶνος [ΠΑΕ 1961 (1964) 77] ἀπλευθερώθη ἐκ τῶν κρημνισμάτων παραλληλόγραμμος χώρος μήκους 11.50 μ. καὶ πλάτους 3.20 μ. Οὗτος ἐνούμενος δι' εἰσόδου στενῆς σχετικῶς ἥς διετηρήθη ὁ οὐδός, πρὸς τὸν δυτικῶς αὐτοῦ καὶ ὡς μέσον οἶκον (terpidarium) χαρακτηρισθέντα, ἀποτελεῖ συνέχειαν αὐτοῦ. Διότι ἐν αὐτῷ ἀπεκαλύφθησαν κτιστοὶ πεσσίσκοι, ἔνδεκα κατὰ μῆκος καὶ πέντε κατὰ πλάτος, διαστάσεων 0.30 μ. × 0.30 μ., σωζόμενοι εἰς ἱκανὸν ὕψος (πίν. 165). Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ὑποκαύστου διατηροῦνται τὰ ἐπ' αὐτῶν βαίοντα τόξα, ἅτινα φέρουν τμήμα τοῦ ὀριζοντίου δαπέδου τῆς ὑπὲρ αὐτὰ αἰθούσης (πίν. 164β). Κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ χώρου τούτου διεπιστάθη ὅτι, μεταγενεστέρως, ὅτε ἔπαυσε πλέον χρησιμοποιούμενον τὸ τμήμα τοῦτο, τοῦ μέσου οἴκου περιορισθέντος εἰς τὸ ΒΔ μικρὸν διαμέρισμα, ἐγένοντο κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν διάφοροι μετασκευαὶ ἀγνώστου προορισμοῦ, ὡς ἡ τοποθέτησις ὑπὲρ τοὺς πεσσίσκους κτιστοῦ ἀγωγῶ, ἔχοντος κατεύθυνσιν ἐκ ΒΔ. πρὸς ΝΑ, καὶ ἡ κατασκευὴ ἡμικυκλικῆς λεκάνης κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ διαμερίσματος. Συγχρόνως πρὸς τὰς μετασκευὰς ταύτας εἰκάζω, ὡς ἐκ τῆς διαφορετικῆς, ἀμελοῦς καὶ σχετικῶς προχείρου τοιχοδομίας, ὅτι ἐκτίσθη καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ὑποκαύστου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν θὰ περιορίσθη κατὰ πλάτος. Ἡ περαιτέρω ἔρευνα θὰ ἀποδείξῃ τὸ ὀρθὸν ἢ μὴ τῆς ὑποθέσεως.

Ἐν συμφυρμῶ μετὰ τῶν κρημνισμάτων καὶ πρὸς τὸν πυθμένα τοῦ ὑποκαύστου εὐρέθησαν πολλοὶ πλίνθοι, πάχους 0.02 μ. - 0.025 μ., προερχόμενοι ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν πεσσί-

35. Ἀπὸ ἔρευνες ποὺ εἶχαν γίνει ἀπὸ τὸ Στ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ στὸν αὐτὸν αὐτὸν (ἀρ. 11) εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἡμικυκλικὴ πύελος ἐφαπτόμενη στὸ βόρειο τοῖχος καὶ ἡ ὁποία ἦταν ἐπενδεδυμένη με ὀρθομαρμάρωση σὲ ὕψος μέχρι 0.40 μ. Μᾶλλον ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ λουτρῶνος καὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ ψυχρὸ λουτρό. Στὴν τελευταία περίοδο πρέπει νὰ καταργήθηκε, ἡ δὲ ἐπικοινωνία τῶν δύο χώρων γινόταν με εἴσοδο πλ. 1.75 μ.

σκων ἐπικαθημένων τοξυλλίων, πολλή και πυκνή αἰθάλη και μᾶζα τετηκότος μολύβδου, εἰς ἣν ἦτο προσκεκολλημένον ἄγγειον και ὄστρακα ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ (πίν. 166α).

Ἐσωτερικῶς τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς ἐξέδρας και πρὸ τῆς ἀνωτέρω περιγραφείσης εἰσοδοῦ<sup>36</sup> διεπιστώθη προθάλαμος, ὁ ὁποῖος μετὰ τῆς πρὸς Βορρᾶν αὐτοῦ θύρας ἐσχημάτιζεν εἶδος πυλῶνος (πίν. 164α), διαστάσεων 3 μ. × 2.60 μ. Τὸ δάπεδον τούτου ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, αἱ ὁποῖαι εὐρέθησαν μὲν κατὰ χώραν ἀλλὰ τεθραυσμέναι εἰς μικρὰ τεμάχια. Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν κρημνισμάτων διεπιστώθησαν πολλοὶ κέραμοι, στρωτῆρες και καλυπτῆρες, πλήθος μεγάλων πλίνθων μετὰ τοῦ ἐπ' αὐτῶν κεραμεικοῦ κονιάματος, προερχομένων πιθανῶς ἐξ ἡμικυλινδρικής στέγης, χαλκοῦν κλειστρον θύρας, σιδηροῖ ἤλοι μεγέθους ἀπὸ 0.06 μ. × 0.16 μ., τμήματα σταθερῶν θυρωμάτων, θραύσματα ὑαλίνων ἄγγειων και ὑαλοπινάκων και τρία χαλκᾶ νομίσματα.

Εἰς ὄλον τὸ πλάτος σχεδὸν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ πυλῶνος ἀνοίγεται εἴσοδος πλάτους 2.42 μ. Τὸ μαρμαρίνον τῆς κατώφλιον κατὰ τὸ δεξιὸν και τὸ ἀριστερὸν τμήμα αὐτοῦ φέρει ἔντονα ἴχνη μακρᾶς και συνεχοῦς χρήσεως (πίν. 164α). Ἐκ τούτου και τῶν ὑπαρχόντων κατὰ τὸ κέντρον τὸρμων τῶν συρτῶν, διὰ τῶν ὁποίων καθίσταντο ἀκίνητα και σταθερὰ τὰ κλειόμενα θυρόφυλλα, συμπεραίνεται ὅτι ἡ θύρα ἦτο δίφυλλος, μεσολαβοῦντος κατὰ τὸ κέντρον κατακορύφου ξυλίνου σταθμοῦ μετ' ἐγκοπῶν εἰς τὰ ἄκρα, ὥστε νὰ ἐφαρμόζουν τὰ δύο ἀπ' ἀλλήλων ἀνεξάρτητα φύλλα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἑτέραν πλευρὰν ἐστρέφοντο περὶ κατακορύφους ἄξονας. Ἡ εἴσοδος αὕτη ὁδηγεῖ εἰς διαμέρισμα, διαστάσεων 3.70 × 2.70 μ., τὸ ὁποῖον δι' ἑτέρας θύρας<sup>37</sup> ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸ atrium ἢ τὴν αὐλὴν τοῦ βαλανείου.

ΠΑΕ 1962, 171

Ἀνατολικῶς τοῦ πυλῶνος και ἐν συνεχείᾳ αὐτοῦ ἀνεσκάφησαν τρία ἕτερα διαμερίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον, μήκους 3.80 μ. και πλάτους 2.80 μ., φέρει εἰς τὸν νότιον τοῖχον οὐδὸν ἐντόνως προεξέχοντα τῆς εὐθείας τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων (πίν. 166β). Ἐσωτερικῶς πρὸ τοῦ κατώφλιου και ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου ὑπάρχει βαθμὶς ὕψους 0.38 μ. και πλάτους 2.40 μ. Ὅλοι οἱ τοῖχοι εἶναι ἐπικεχρισμένοι διὰ παχέος ὑδραυλικοῦ κονιάματος· τὸ δάπεδον φέρει πλάκωσιν ἐξ ἀνισομεγέθων τετραγώνων και παραλληλογράμμων πλακῶν ἀτάκτως τοποθετημένων. Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ διαμερίσματος διεπιστώθη ὀπή, τομῆς κυκλικῆς, ἣτις, διὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸν συνεχόμενον πρὸς Ἀνατολὰς χώρον.

Ὁ καθορισμὸς τῆς χρήσεως τοῦ περιγραφέντος διαμερίσματος εἶναι δύσκολος. Διότι ἐνῶ τὸ πλατὺ κατώφλιον, ὅπερ προϋποθέτει δίφυλλον θύραν, και ἡ πρὸ αὐτοῦ βαθμὶς, ἡ διευκολύνουσα τὴν προσπέλασιν εἰς τὸ δωμάτιον, προϋποθέτουν ἐπισκέψιμον χώρον, τὸ ἐπὶ τῶν τοίχων ὑδραυλικὸν κονίαμα, ἰδιαζόντως λεῖον εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, μῖγμα χρησιμοποιοῦμενον συνήθως εἰς κινστέρνας, και ἡ ὀπή, ἣτις εἶχε προορισμὸν τὴν παροχέτευσιν ὕδατος εἰς τὸ παρακείμενον δωμάτιον, καθορίζουν τὸν προορισμὸν τοῦ χώρου ὡς ὕδατοδεξαμενῆς. Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ οὐδὸς προεξέχει ἐκ τῆς ἰσογραμμῆς τῶν παραστάδων 0.30 μ. και σύγκειται ἐκ δύο ἀνισομεγέθων τεμαχίων και ὅτι ἡ βαθμὶς δὲν ἔχει ὀργανικὴν ἐνότητα πρὸς τὸ κτίσμα, ἀμφότερα δὴλον ὅτι εἶναι ἐκ τῶν ὑστέρων τοποθετημένα, καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀρχικὸς προορισμὸς τοῦ χώρου τούτου ἦτο νὰ χρησιμεύη ὡς δεξαμενὴ και ἀργότερον, ὡς και ἄλλαι ἐνδείξεις πείθουν, μετεσκευάσθη εἰς αἴθουσαν, τελείως διάφορον τοῦ πρώτου ἔχουσαν προορισμόν.

36. Ἡ εἴσοδος, πού εἶναι ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ λουτροῦ, ἐκ παραδρομῆς δὲν περιγράφηκε ἀπὸ τὸ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ. Ἐχει πλάτος 2.42 μ. και διασώζει τὸ κατώφλι τῆς. Ἐφερε δίφυλλη θύρα και πιθανὸν και καγκελόθυρα ἐσωτερικά, ὅπως δείχνουν οἱ τὸρμοι γιὰ τίς στρόφιγγες.

37. Πλ. 2.35 μ.

- Ἐν συνεχείᾳ τοῦ περιγραφέντος χώρου, τὸν ὁποῖον ἐν τοῖς ἐφεξῆς κινστέρναν θὰ χαρακτηρίζωμεν, ἀπεκαλύφθη τετράγωνος αἶθουσα, διαστάσεων 2.90 μ. × 3.00 μ., τῆς ὁποίας ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος<sup>38</sup> ἀποκλίνει αἰσθητῶς τῆς εὐθείας κατὰ τὴν ΝΑ ἀπόληξιν (εἰκ. 1 καὶ πίν. 167). Τὸ διαμέρισμα τοῦτο κατὰ μῆκος τῶν δύο αὐτοῦ πλευρῶν, δυτικῆς καὶ βορείας, καὶ παρὰ τοὺς περικλείοντας αὐτὸ τοίχους φέρει εἰς τὸ δάπεδον ἀποχετευτικὸν σκάμμα, τομῆς τετραγώνου κανονικῶς διὰ πλίνθων ἐκτισμένον, πλάτους 0.50 μ. καὶ ὁμοίου βάθους, κατ' ἀποστάσεις δὲ καθέτους ἐπὶ τοῦ σκάμματος καὶ γεφυρούσας τοῦτο μαρμαρίνας πλάκας. Πρὸ τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ καὶ μὲ τὸ αὐτὸ σχῆμα περιτρέχει τὸ δάπεδον μαρμάρινον ἀνάλημμα, φέρον εἰς τὸ κέντρον ἀβαθῆ αὐλακα ἡμικυκλικῆς τομῆς. Κατὰ τὸ κέντρον καὶ εἰς χαμηλοτέραν στάθμην τὸ δάπεδον ἐκαλύπτετο διὰ πλακῶν. Ἡ χρῆσις τοῦ διαμερίσματος τοῦτου διαφαίνεται ἐκ τῆς εἰς σχῆμα Π διάταξως τοῦ σκάμματος, τῶν ἐπ' αὐτοῦ καθέτως τοποθετημένων πλακῶν, τοῦ πρὸ αὐτοῦ ὁμοιοσχήμου αὐλακωτοῦ μαρμάρου καὶ τοῦ χαμηλοτέρου κεντρικοῦ δαπέδου. Ἡ ἀνεύρεσις ὁμῶς μεταξὺ τοῦ κατωτάτου στρώματος τῶν κρημνισμάτων ὡς καὶ εἰς τὸ atrium τοῦ βαλανείου πλακῶν τινῶν φερουσῶν εἰδικὰ ἀνοίγματα καὶ ἡ ἀπόλυτος ἐφαρμογὴ αὐτῶν ὀριζοντίως ἐπὶ τῶν κατὰ χώραν διατηρηθεισῶν καθέτων πλακῶν, μαρτυρεῖ ὅτι πρόκειται περὶ ἀφόδου, μικροτέρου μὲν ἄλλ' ὁμοίου πρὸς τὸ ἀποκαλυφθὲν πρὸ ἐτῶν ΝΔ, τῆς βασιλικῆς Β (πίν. 167). Καὶ ὁ παρακείμενος χώρος, ὁ ὁποῖος χωρίζεται ἐκ τοῦ πρώτου διὰ μεταγενεστέρου τοίχου, ἀποτελεῖ συνέχειαν αὐτοῦ καὶ εἶχε πιθανώτατα τὸν αὐτὸν προορισμόν, ὡς ἀποδεικνύουν τὰ ὑπολείμματα ὁμοίων καὶ ἐν αὐτῷ ἐγκαταστάσεων, αἱ ὁποῖαι κατεστράφησαν μεταγενεστέρως (εἰκ. 1).
- Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ παρελθόντος ἔτους ἠρευνήθη ὁ μέσος οἶκος τοῦ λουτρῶνος καὶ διεπιστάθησαν μετασκευαὶ τινες εἰς τὸν χώρον τοῦτον. Προσέτι διευπλώθη τότε ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος αὐτοῦ ἐνδεχομένως νὰ προέρχεται ἐκ μεταγενεστέρων μεταποιήσεων. Ἡ ἐφετεινὴ ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν ὡς ὀρθὴν τὴν ὑπόθεσιν ἐκείνην<sup>39</sup>. Διότι μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν κρημνισμάτων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρέθησαν πολλὰ τεμάχια λεπτῶν μαρμαρίνων πλακῶν, ἥλοι, τμήματα τοξυλλίων ἐκ τῶν γεφυρῶν τῶν περὶ τοῦ ὑποκαύστου, διεπιστάθη ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος προχείρως καὶ ἄνευ θεμελιώσεως ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ὑποκαύστου καὶ ἀνοργάνως προσεκολλᾶτο εἰς τὸν κάθετον ἐπ' αὐτοῦ βόρειον τοῖχον τοῦ διαμερίσματος. Προϊούσης τῆς σκαφῆς ἀνεφάνησαν καὶ μετὰ τὸν τοῖχον τοῦτον ἐπὶ τοῦ συνεχιζομένου δαπέδου στηλίδες τοῦ ὑποκαύστου ὅμοιαι κατὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν διάταξιν πρὸς τὰς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ χώρου. Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ διαμερίσματος, εἰς τὸ πᾶχος τοῦ τοίχου καὶ εἰς βάθος 0.50 μ. ἀνοίγεται κατακόρυφος καπνοδόχος διατηροῦσα ἀκέραιον τὸν πῆλινον σωλῆνα, δι' ἧς ἐξήρχετο ὁ καπνὸς τοῦ ὑποκαύστου. Καὶ ἐφ' ὅλου μὲν τοῦ δαπέδου τοῦ ὑποκαύστου διεκρίνοντο ἴχνη ἰδιαίτερος ὁμῶς περὶ τὴν καπνοδόχον ὑπῆρχε πυκνὴ αἰθάλη ἐν πολλοῖς στερεοποιηθεῖσα. Ἐπομένως ὁ ἀνευρεθεὶς ἀγωγὸς δὲν ἐχρησίμευεν ὡς σωλῆν θερμάνσεως ἀλλὰ ὡς πραγματικὴ καπνοδόχος. Εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἡ διάκρισις μεταξὺ καπνοδόχων καὶ σωλῆνων θερμάνσεως, διότι ἀμφό-

38. Οἱ τελευταῖες ἔρευνες ἀπέδειξαν, ὅτι ὁ τοῖχος εἶναι μεταγενέστερος (βλ. ΠΑΕ 1981, 13) καὶ κατασκευάστηκε ὅταν χωρίστηκε τὸ ἀποχωρητήριο περίπου στὴ μέση γιὰ νὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ ἄνδρες καὶ γυναῖκες ταυτόχρονα.

39. Σύγχρονα μὲ τὴν κατασκευὴν τοῦ τοίχου ποὺ χώρισε τὸν μέσο οἶκο σὲ δύο ἰσοπλατεῖς χώρους ἔγιναν καὶ ἄλλες μετασκευές: καταδαφίστηκε ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ἀνατολικά δημιουργηθέντος δωματίου καὶ χρησιμοποιήθηκε λίγος χώρος τοῦ Χρισμαρίου γιὰ τὴν κατασκευὴν νέας ἐστίας ἢ ὁποῖα θὰ θέρμαινε τὸν χώρο αὐτό. Ἐσωτερικὰ ἡ ἐστία διαμορφωνόταν ἡμικυκλική καὶ τὸ δάπεδό της ἦταν στρωμένο μὲ μαρμαρόπλακες σὲ δευτέρη χρῆσις. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τοίχου στὸ μέσο τοῦ tepidarium εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀχρηστέυσιν τῆς θύρας ποὺ ἔφερε πρὸς Β στὸ ἀποδυτήριο (ἀρ. 2). Γιὰ τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν δύο χώρων κατασκευάστηκε ἀνατολικότερα ἄλλη θύρα πλ. 0.91 μ. ποὺ ὡς δυτικὴ της παραστάδα χρησιμοποίησε τὴν ἀνατολικὴν τῆς καταργηθείσης.



τερα τὰ εἶδη διεπιστώθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφήν. Οἱ μὲν πρῶτοι οὐδαμοῦ ἄλλου τοῦ ἀνασκαπτομένου λουτρῶνος ὑπάρχουν, οἱ δὲ δεύτεροι, ἐλλειψοειδοῦς τομῆς καὶ στερεοοῦμενοι ἐπὶ τῶν καθέτων τοίχων καλυπτόμενοι δὲ ὑπὸ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, συναπνύονται σχεδὸν πανταχοῦ. Εἰς τούτους δὲν εὐρέθησαν ὑπολείμματα ἢ ἴχνη αἰθάλης. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ συγγέωνται οἱ καπνοδόχοι καὶ οἱ σωλῆνες (tubuli) θερμάνσεως. Ἐκατέρα κατηγορία εἶχεν ἰδιαίτερον προορισμόν. Οἱ καπνοδόχοι ἐχρησίμευον διὰ τὴν ἀπορρόφησιν τοῦ καπνοῦ τοῦ εἰσορμῶντος ἐκ τῆς ἐστίας (prae-furnium) εἰς τὸν χῶρον τοῦ ὑποκαύστου [JAKOBI, *Das Römerkastell* (Saalburg 1898) 246 κ. ἐξ. G. FUSCH, *Über Hypokausten Heizungen* (Hannover 1910) 27, D. KRENKER-E. KRÜGER, *Die Trierer Kaiserthermen* (Augsburg 1929) 333]. Ἄλλὰ καὶ ὁ καπνὸς αὐτὸς δὲν ἦτο πυκνός, διότι διὰ τὴν θέρμανσιν τῶν ὑποκαύστων ἐχρησιμοποιοῦντο εἰδικαὶ ποιότητες ξύλων ξηρῶν, τὰ ὅποια εἶχον τὴν ιδιότητα νὰ μὴ δημιουργοῦν πυκνὸν καπνόν. Δὲν εὐσταθεῖ, νομίζω, ἢ ἄποψις ὅτι διὰ τὴν θέρμανσιν τῶν χῶρων γενικῶς τῶν λουτρῶν ἐχρησιμοποιοῦντο συνήθως ξυλάνθρακες [J. DURM, *Die Baukunst der Etrusker und Römer, Handbuch der Architektur*, II (31905) 358 κ.ἐξ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* (Ἀθήναι 1958) 106]. Διότι ἐναντίον τῆς χρήσεως ξυλάνθρακων ὁμιλοῦν ἀφ' ἑνὸς ἢ παρὰ Πλουτάρχῳ παρατήρησις καθ' ἣν *Τὸ ἀπὸ τῆς ἐλαίας πῦρ τὰ μὲν σώματα ταῖς πυρραῖς εὐ διατίθησι, τοῖς δὲ βαλανείοις πολέμιόν ἐστι καὶ λυμαίνεται τὴν πινάκωσιν αὐτῶν καὶ τοὺς θεμελίους ὑποκαυόμενον. Ὅθεν οἱ χαριέντες ἀγορανόμοι τοὺς ἐργολαβοῦντας οὐκ ἐῶσιν ἐλαίνοις ξύλοις χρῆσθαι, ἀφ' ἑτέρου ἢ ἐπιβολὴ κυρώσεων εἰς ἐκείνους, οἵτινες ἀντὶ ξύλων δι' ἀνθράκων ἐτροφοδοτοῦν τοὺς λουτρῶνας* (H. AUCHTLER, *Bäder und Badenwesen der Römer nach antiken Schriftquellen* ἐν D. KRENKER-E. KRUGER, ἔ.ἀ., 333 κ.ἐξ.). Μόνον πολὺ ἀργότερον ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ξυλάνθρακες. Ἡ ἐν τῷ πάχει λοιπὸν τοῦ τοίχου τοῦ ἡμετέρου μέσου οἴκου ἀνοιγομένη ὀπή μετὰ πηλίνου σωλῆνος δὲν εἶναι ὄλκός θερμοῦ ἀέρος ἀλλὰ καπνοδόχος, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπηλλάσσεται τὸ ὑποκαύστον ἐκ τοῦ πολλοῦ ἢ ὀλίγου καπνοῦ, τοῦ προερχομένου ἐκ τῶν εἰς τὴν ἐστίαν καιομένων ξύλων.

Τὸ ὅλον διαμερίσμα τοῦ τμήματος τούτου τοῦ μέσου οἴκου<sup>40</sup> διαστάσεων 7.00 μ. × 11.60 μ. ἐπικοινωνεῖ διὰ μιᾶς στενῆς εἰσόδου πλ. 1.10 μ., ἣς ὁ μαρμάρινος οὐδὸς διετηρήθη κατὰ χῶραν, πρὸς Δυσμᾶς πρὸς παραλληλόγραμμον χῶρον (5.60 μ. × 3.30 μ.), ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ συνέχειαν τοῦ μεγάλου ὑποκαύστου. Διότι καὶ ἐνταῦθα διεπιστώθησαν στυλίσκοι ὑποκαύστου τεσσαράκοντα ἐν συνόλῳ κάτωθι δὲ τοῦ οὐδοῦ τοξωτὸν ἄνοιγμα ἐπιτρέπον τὴν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ τῶν δύο ὑπὸ τὸ δάπεδον ὑποκαύστων (πίν. 57β). Εἰς τὸν δυτικὸν τοίχον τοῦ μικροῦ τούτου μεθ' ὑποκαύστου χώρου ἀνοίγεται στενὴ εἴσοδος (1.10 μ), διὰ τῆς ὁποίας συνδέεται τοῦτο πρὸς τὸ ἀποδυτήριον, ἐνῶ δι' ἑτέρας<sup>41</sup> εἰς τὸν βόρειον τοίχον πρὸς τὴν αὐλήν ἢ τὸ αἶθριον τοῦ λουτρῶνος.

Ἐκ τοῦ μεγάλου διαμερίσματος ἕτεραι δύο ἰσοπλατεῖς εἴσοδοι (1.50 μ) ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, ὀδηγοῦν ἢ μὲν μία πρὸς τὸ αἶθριον ἢ δὲ ἄλλη πρὸς παραλληλόγραμ-

40. Τὸ μεγάλο πάχος (2μ.) τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ tepidarium ἀποτελοῦσε ἀνεκὰθεν πρόβλημα γιὰ τὸν ἀνασκαφέα καθηγητὴ πού τὸ συζητοῦσε συχνὰ μὲ τοὺς βοηθοὺς του. Ἀπὸ ἔρευνα πού ἔγινε τὸ 1981 (βλ. ΠΑΕ 1981, 11-12) διαπιστώθηκε, ὅτι ὁ τοίχος ἔφερε κατὰ τὸ πάχος του καὶ σὲ ὕψος 0.77 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τρεῖς κόγχες τετράγωνης τομῆς μήκ. 2.35 μ. καὶ πλ. 0.58 μ.-0.60 μ. Σώζονται μόνο οἱ δύο καὶ ἀπέχουν μεταξύ τους 1,15 μ. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδόν τους διαμορφωνόταν τρεῖς κτιστοὶ ἀγωγοὶ γιὰ τὴν θέρμανση τῶν πυέλων πού συνεχίζονταν καὶ στὴν κάθετη μεγάλη πλευρά. Γιὰ τὴν ἀχρήστευση καὶ τὸν ἐντοιχισμὸ τῶν πυέλων σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι πάχ. 0.04-0.045 μ. καὶ πλ. 0.28 μ.

41. Ἡ εἴσοδος αὐτὴ δὲν ὑπάρχει. Μᾶλλον θὰ πρόκειται γιὰ τὴν εἴσοδο πού βρίσκεται στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου ἀρ. 5. Ἀπὸ παραδρομὴ ἀναφέρεται στὸ δωμάτιο 4.

μον διαμέρισμα πλάτους 5.30 μ. και μήκους 3.50 μ. (πίν. 58α). Τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου τούτου εἶναι ἐστρωμένον διὰ μαρμαροθετήματος, τὸ ὁποῖον διὰ μαρμαρίνης λευκῆς ταινίας διαιρεῖται σταυροειδῶς εἰς τέσσαρα διάχωρα. Ἐκ τούτων, χιαστί τεθειμένων, τὰ δύο ποικίλλονται διὰ συνεχομένων ἐξαγώνων ἐκ πολυχρῶμων πλακιδίων (κυανοῦν, βαθὺ ἐρυθρόν, λευκὸν μετ' ἐντόνων κυανῶν φλεβῶν), τὰ δὲ ἕτερα δύο διὰ τετραγώνων τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω χρωμάτων πλακιδίων (πίν. 58β και 55α). Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον και πρὸς τὸ νότιον τμήμα αὐτοῦ ἀνοίγεται κόγχη ἐλλειψοειδοῦς τομῆς, βάθους 0.60 μ. και πλάτους 1.40 μ. ἔχουσα κατὰ τὸ κέντρον αὐτῆς ἀνοίγμα πλάτους 0.64 μ. χρησιμεῖον ὡς φωτιστικὴ θυρίς<sup>42</sup>. Ἡ εὗρεσις παρὰ τὸν τοῖχον τούτον και κάτωθι τοῦ κογχωτοῦ ἀνοίγματος μικρᾶς ἰωνικῆς βάσεως κιονίσκου και ἡ κατὰ χώραν ὑπαρξίς ἐπὶ τῆς κόγχης χυτοῦ μολύβδου σχήματος ρόδακος, μεγέθους δ' ὅσον και ἡ πλίνθος τῆς βάσεως, ἄγουν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐπὶ τῆς κογχωτῆς θυρίδος ἐπεκάθητο ἡ μικρὰ βάσις και ἐπ' αὐτῆς κιονίσκος διαμορφουμένης οὕτω τῆς θυρίδος εἰς δίλοβον παράθυρον<sup>43</sup>.

ΠΑΕ 1963, 85

Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ χώρου τούτου παρετηρήθησαν δύο στράματα πυρός· τὸ ἐν σχεδὸν ἐπὶ τοῦ δαπέδου πάχους 0.10 μ. και τὸ ἕτερον εἰς ὕψος 0.50 μ. πάχους 0.30 μ. Μεταξὺ τῶν κρημισμάτων εὐρέθησαν πέντε χαλκᾶ νομίσματα, μαρμάρινα πλακίδια ἐκ τῆς πλακώσεως, τεμάχια ἀμφιγλύφων θωρακίων, τμήματα κιονίσκων, βάσις κίονος, πλῆθος κεράμων, ὄστρακα και τινες ἥλοι.

Διὰ δύο ἰσομεγέθων θυρῶν, πλάτους 1.60 μ. κατὰ τὸν βόρειον τοῖχον, ὁ χῶρος οὗτος ἐπικοινωνεῖ πρὸς ἕτερον διαμέρισμα διαστάσεων 5.90 μ. × 5.30 μ., τοῦ ὁποῖου τὸ δάπεδον συνίσταται ἐξ ἀκατεργάστων σχεδὸν ὀγκωδῶν μαρμάρων τὸ δεύτερον ἐνταῦθα χρησιμοποιηθέντων (πίν. 59β). Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς και τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἔνθα δὲν ὑφίσταται πλέον πλάκωσις, μετὰ ἔρευναν, ἀπεκαλύφθησαν εἰς βάθος 0.50 μ. ἕτερον δάπεδον ἐκ κανονικῶν ἀνισομεγέθων πλακῶν λευκοῦ μαρμάρου και ὑπολείμματα ὁμοιοχρώμου ὀρθομαρμαρώσεως. Εἰς τὸ βάθος τοῦ δαπέδου τούτου και κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν εὐρέθη ἀγωγός, ὅστις διατρυπῶν τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ἀπολήγει εἰς τὴν ἐξωτερικὴν παρεῖαν αὐτοῦ διοχετεύων τὰ ὕδατα εἰς τὸν ὑπόνομον τῆς ἀνατολικῶς ὀριζούσης τὸ διαμέρισμα τοῦτο παρόδου, ἀποκαλυφθείσης κατὰ τὴν ἐφετεινὴν ἀνασκαφὴν (βλ. κατωτέρω). Ἡ ἀποχέτευσις αὕτη ἐγένετο διὰ μολυβδίνου σωλῆνος, κυκλικῆς διατομῆς και διαμέτρου 0.06 μ. Ἐπίσης ὑπὸ τὸ νεώτερον δάπεδον εὐρέθησαν τεμάχια τοιχοβάτου και ἐξ νομίσματα. Ἡ ἔρευνα εἰς τὸν χῶρον τούτον θὰ συνεχισθῆ.

Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ συγκροτήματος τοῦ λουτρῶνος ἀπεκαλύφθη πέρυσι (βλ. ΠΑΕ 1962, 173) διαμέρισμα, τὸ ὁποῖον χωρίζεται διὰ τοίχου ἐκ τοῦ παρακειμένου δυτικῶς χώρου. Παρετηρήθη τότε ὅτι ὁ διαχωριστικὸς τῶν δύο διαμερισμάτων τοῖχος εἶναι μεταγενέστερος και ὅτι ἀμφότερα ἀπετέλουν ἓνα μεγάλον χῶρον τοῦ ἀφόδου τοῦ λουτρῶνος. Ἐφέτος ἠρευνήθη ἔτι συστηματικώτερον ὅλον τὸ διαμέρισμα, εἰς τὸ ὁποῖον ὀδηγεῖ, ἐκτὸς τῆς εἰς τὴν περιστυλον αὐλὴν ἀνοιγομένης εἰσόδου, και στενομήκης διάδρομος. Ἐρευνηθέντος τοῦ κατεστραμμένου δαπέδου διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς δύο παραλλήλως βαινόντων κτιστῶν ἀγωγῶν ἀποχετεύσεως τομῆς τετραγώνου, ἐκβαλλόντων εἰς τὸν κεντρικὸν ἀγωγὸν τῆς παρόδου (πίν. 60β). Προσέτι εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ αὐτοῦ μεγάλου ἀποχωρητηρίου, μετὰ λεπτομερῆ ἔρευναν, ἀπεκαλύφθη, κεκαλυμμένος

42. Οἱ νέες ἔρευνες ἔδειξαν, ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ φωτιστικὴ θυρίδα. Εἶναι ἀπλὴ κόγχη ἐλλειψοειδοῦς τομῆς.

43. Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω (σημ. 11) δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ὑπάρχει φωτιστικὴ θυρίδα και μάλιστα δίβολη. Ἡ ἰωνικὴ βάση πού βρέθηκε πρέπει νὰ ἔφερε κάποια προτομή, πράγμα πολὺ συνηθισμένο στὰ λουτρά. Ὅμοια μὲ τὴν προηγούμενη κόγχη πρέπει νὰ εἶναι και ἡ ὡς φωτιστικὴ θυρίδα ἀποτυπωμένη ἀπὸ τὸ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου 1.

ὕπο χωμάτων καὶ μικρῶν λίθων, κάθετος ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς πῆλινος, τομῆς κυκλικῆς, τὸν ὅποιον προστατεύει ὁμοίοσχημον περὶ αὐτὸν τοιχίον (πίν. 60α). Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ ἐπικοινωνοῦντός ποτε μετὰ τῆς στέγης, ἐξ ἧς παραχέτευσ τὰ ὄμβρια ὕδατα εἰς τὸν κεντρικὸν ἀγωγὸν τῆς παρόδου. Κατὰ τὴν βᾶσιν τῆς αὐτῆς γωνίας (BA) τοῦ δωματίου, κατεστραμμένης κατὰ τὸ ἀνώτερον τμήμα αὐτῆς, παρατηρήθη ὅτι ἡ κατασκευὴ δὲν ἦτο ἡ συνήθης, ἦτοι ἀργολιθοδομὴ μετὰ κεραμικοῦ κονιάματος καὶ παρεμβαλλομένων ὀριζοντίων ζωνῶν ἐξ ἐπαλλήλων πλίνθων, ἀλλὰ συνετίθετο ἐκ μεγάλων σχετικῶς μαρμάρων ἐγγωνίων ὁμοιομόρφων κατὰ τὸ σχῆμα ἰσοδόμους τεθειμένων καὶ ἰσοῦσους ὀριζοντίας στρώσεως (πίν. 61α). Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς τοιχοποιίας ἐφαρμόζεται μόνον κατὰ τὰς τρεῖς γωνίας τοῦ ὄλου συγκροτήματος τοῦ λουτρῶνος τὴν ΝΑ τὴν ΒΑ καὶ τὴν ΒΔ. Ἐνεκα τοῦ συστήματος τούτου δομῆς ὑπέθεσα, κατ' ἀρχὰς τοῦλάχιστον διὰ τὴν ΝΑ γωνίαν, ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ τοίχου προήρχετο ἐξ ἀρχαιοτέρου<sup>44</sup> καὶ ἴσως ἑλληνιστικοῦ κτίσματος, ἀλλ' ἡ διαπίστωσις ὅτι τὸ αὐτὸ σύστημα τοιχοδομίας ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τὰς ἄλλας δύο γωνίας τοῦ κτηρίου καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον ὄχι καὶ τόσον ἐπιμελῆ ὡς καὶ ἡ χρῆσις τοιαύτης ἰσοδόμου τοιχοδομίας εἰς χριστιανικὰ κτήρια τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀφρικῆς, μεῖ ἐπεισαν ὅτι αἱ γωνίαι αὗται εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὸ κτήριο καὶ ὅτι ἡ ἐκ ξεστῶν λίθων δομὴ ἐπέβλεπεν εἰς τὴν στερεωτέραν κατασκευὴν τῶν γωνιῶν. Ὁ σκοπὸς ὅμως οὗτος δὲν ἐπετεύχθη. Τὸ ἐφαρμοσθὲν μεικτὸν σύστημα εἶχε τὸ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα. Διότι, ἐνῶ ὄλοι οἱ ἄλλοι ἐξ ἀργολιθοδομῆς τοῖχοι διετηρήθησαν καλῶς καὶ εἰς ἀρκετὸν ὕψος, εἰς τὰς γωνίας οἱ ἐπὶ τοῦ περιγραφέντος ἰσοδόμου συστήματος ἐδραζόμενοι κατέρρευσαν μέχρι τῆς ἐδράσεως αὐτῶν, ἴσως ἔνεκα τῆς ἀνομοιομορφίας τοῦ ὕλικου καὶ τῆς κακῆς συνδέσεως.

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ συνόλου τοῦ λουτρῶνος ἐθεώρησα σκόπιμον νὰ ἐξετάσω λεπτομερέστερον τοὺς ἐπὶ μέρους ἐκείνους χώρους τοῦ βαλανείου, οἵτινες ἐπέβαλον ὡς ἐκ τῆς μορφῆς των καὶ τῶν μεταγενεστέρων κατασκευῶν ἢ ἄλλων ἀλλοιώσεων εἰδικωτέραν ἔρευναν. ΠΑΕ 1964, 176

α) Παρατηρήθη πέρυσιν ὅτι τὸ δάπεδον τοῦ κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ μεγάλου ὑποκαύστου καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν τοῦ αἰθρίου τοῦ λουτρῶνος δωματίου, καλυπτόμενον δι' ἡμικατεργασμένων καὶ ἀτελῶς συνηρμολογημένων χονδρῶν μαρμάρων, ἦτο μεταγενέστερον. Μετὰ τὴν σχεδιάσιν καὶ φωτογράφησιν ἀφηρέθησαν οἱ μεγάλοι καὶ ἐπιμήκεις μαρμαρόλιθοι αὐτοῦ καὶ εἰς βάθος 0.55 μ. ἀπεκαλύφθη τὸ ἀρχικὸν συνιστάμενον ἐκ μεγάλων παραλληλογράμμων πλακῶν πάχους 0.03 μ. καὶ ἔχον κλίσιν ἐκ Νότου πρὸς Βορρᾶν. Ἡ θέσις τοῦ ἐν λόγῳ δαπέδου εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην τῆς πρὸς Δυσμᾶς αὐλῆς τοῦ λουτρῶνος.

Οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου, οἵτινες εἰς ἀρκετὸν ὕψος διατηροῦν εἰσέτι τὸ παχὺ κεραμικὸν κονίαμα, ἐκαλύπτοντο δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ἡ ὁποία ὑπάρχει εἰσέτι εἰς τὰ κατώτατα μέρη τῶν καθέτων τοίχων. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦ ἄρμου συναντήσεως τῆς πλακώσεως καὶ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, κεραμικὸν κονίαμα πάχους 0.02 μ. σχηματίζον γωνίαν καὶ ἐπικαθήμενον ἐπὶ τε τῶν κατωτάτων σημείων τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ τῶν περάτων τῆς πλακώσεως τοῦ δαπέδου, περιτρέχει καὶ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ δωματίου. Ἡ χρῆσις τοιούτων ταινιῶν ἐκ κεραμικοῦ κονιάματος εἶναι πολὺ συνηθὴ εἰς τοὺς πυθμένας κινστερνῶν, λουτήρων καὶ μικρῶν δεξαμενῶν βαλανείων. Ἐπίσης εἰς τὴν ΒΔ ὡς καὶ εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ δωματίου τούτου ἀπεκαλύ-

44. Ἡ ἀρχικὴ σκέψις τοῦ ἀνασκαφέα, ὅτι τὸ κτίσμα εἶναι ἀρχαιότερο, ἀποδείχτηκε, ὕστερα ἀπὸ τὶς νέες ἔρευνες καὶ τὸν καθαρισμό τῶν εὐρεθέντων νομισμάτων, ὀρθή. Τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν μέσα στὰ ἀποχωρητήρια χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 1ο π.Χ. αἰ.

φθησαν στρογγύλαι ὅπαι ἐξυπηρετοῦσαι τὸ σύστημα παροχῆς καὶ ἀποχετεύσεως ὕδατος. Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἀποτελοῦν ἐνδείξεις, ὅτι τὸ διαμερίσμα ἐχρησίμευεν ὡς δεξαμενὴ ψυχροῦ ὕδατος.

ΠΑΕ 1964, 177 Εἰς ὕψος 1.60 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ κατὰ τὸ μέσον τοῦ βορείου τοίχου ἀπεκαλύφθη ἡμικυλινδρική κόγχη, φέρουσα εἰς μὲν τὴν βάσιν λευκὸν ἡμικυκλικὸν μάρμαρον εἰς δὲ τὰς κατακορύφους πλευρὰς ὀρθομαρμάρωσιν ἐναλλασσομένων λευκῶν ἐκ Προκοννήσου καὶ πρασίνων ἐξ ἀτρακίου λίθου πλακῶν. Ἀργότερον, καὶ πιθανώτατα εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἐγένοντο αἱ μετασκευαί, εἰς ἃς ἀνήκει καὶ τὸ ἀφαιρεθὲν νεώτερον πρόχειρον δάπεδον, ἡ κόγχη ἐκαλύφθη δι' ἀμελοῦς καὶ λίαν προχείρου τοιχοδομίας. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν ταύτης εὐρέθη μᾶζα ἐξ ἰσχυροῦ κεραμεικοῦ κονιάματος, ἔχουσα μορφήν ἡμικιονίσκου, δι' ἣς ἐφράχθη ἡ φωτιστικὴ θυρίς<sup>45</sup> τῆς ἐν λόγῳ κόγχης. Ἐπὶ τοῦ μαρμάρου τῆς ποδιᾶς καὶ κάτωθι τῆς προσθέτου μάζης εὐρέθη χαλκοῦν νόμισμα, καθορίζον τὴν χρονολόγησιν τῆς μετασκευῆς καὶ χρησιμεῖον ὡς terminus ante diā τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ λουτρῶνος (πίν. 164α). Ἐτέρα κόγχη ὀρθογώνιος, ἐπίσης πεφραγμένη μεταγενεστέρως, διεπιστώθη εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ αὐτοῦ βορείου τοίχου<sup>46</sup>.

β) Ἐπίσης ἐβεβαιώθη ὅτι συχναὶ καὶ ἐπάλληλοι μετασκευαὶ ἐγένοντο καὶ εἰς τὴν ἐστίαν καὶ εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ἔνδοιο ὅ ὅποιος καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ τμήμα, ὡς καὶ εἰς τὸ δυτικόν, ἀπολήγει εἰς πεταλόμορφον κόγχην.

γ) Οὐσιώδεις ὡσαύτως νεώτεραι κατασκευαὶ παρατηρήθησαν καὶ εἰς τὸν ὑπαιθρον χῶρον τὸν περικλείοντα δυτικῶς τὴν πεταλόμορφον ἀψίδα τοῦ ἔνδοιο ὅ. Ἐνταῦθα, μετὰ ἐπισταμένην ἔρευναν τοῦ δαπέδου, ἤλθεν εἰς φῶς πολὺπλοκον ἀποχετευτικὸν σύστημα, ἐπικοινωνοῦν μεθ' ὄλων σχεδὸν τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ βαλανείου. Ἐτερος εὐρὺς κτιστὸς ἀγωγός, τετραγώνου τομῆς, βαίνων παραλλήλως καὶ σχεδὸν ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ χώρου τούτου φέρει πρὸς τὸν δυτικὸν κεντρικὸν ὑπόνομον. Ἡ ἔρευνα καὶ εἰς τὸν χῶρον τοῦτον εἶναι ἀνάγκη νὰ συνεχισθῇ.

ΠΑΕ 1966, 57 δ) Εἰς τὸν χῶρον ὁ ὅποιος εὐρίσκεται κατὰ τὴν ΒΔ πλευρὰν τοῦ λουτρῶνος καὶ ἐχρησίμευεν ὡς ἀποδυτήριον, ὑπῆρχον ἐνδείξεις ὅτι ἀρχικῶς ἀπετέλει μέρος ἢ συνέχειαν τοῦ κατὰ τὴν βόρειαν πλευρὰν τοῦ βαλανείου μέσοιο ὅ καὶ ἀργότερον μετατρέπη εἰς ἀποδυτήριον. Ἡ μετασκευὴ γίνεται ἀμέσως ἐμφανῆς ἐκ τῆς προχείρου πλακώσεως τοῦ διαμερίσματος, ἥτις συνίσταται ἐξ ἀρχαιοτέρου ὑλικοῦ ἐκ τριγωνικῶν πλακῶν κεκοσμημένων κατὰ τὴν μίαν ὄψιν δι' ἐπαλλήλων λογοχειδῶν φύλλων<sup>47</sup>. Αἱ πλάκες αὗται, συναρμολογούμεναι συμφάνως πρὸς τὸ σχῆμα των, δίδουν τμήμα κύκλου. Ἀμέσως ὑπὸ τὸ δάπεδον εὐρέθη κατὰ χώραν ἀλλὰ προχείρως τοποθετημένος μολύβδινος ἀγωγός τομῆς κυκλικῆς μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Βορρᾶν πρὸς Νότον (πίν. 40β). Ἀπὸ τοῦ ὕψους ἔνθα ὁ ἀγωγός μέχρι τοῦ πρωταρχικοῦ δαπέδου, ἐκ τοῦ ὁποίου διεσώθησαν ἐλάχιστα τμήματα τοῦ μέσοιο ὅ μεσολαβεῖ γέμισμα ἐκχώματος φερτοῦ. Τέλος εἰς βάθος ±0.80 μ. ἀπεκαλύφθη τὸ ὑπόκαυστον συνιστάμενον ἐκ κτιστῶν διὰ πλίνθων πεσσίσκων, τῶν ὁποίων αἱ θέσεις μόνον καὶ τινα ἴχνη ἐσώθησαν. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ ὑποκαύστου ὑπάρχει τοξωτὸν ἄνοιγμα συνδέον ἐπίσης τοῦτο πρὸς τὴν κατὰ τὸ ΝΑ ἄκρον τοῦ βαλανείου εὐρισκομένην ἐστίαν.

45. Δὲν φράχτηκε ἡ φωτιστικὴ θυρίδα, γιατί τέτοια δὲν ὑπῆρχε, ἀλλὰ ἐντοιχίστηκε ὅλη ἡ κόγχη.

46. Πάριση κόγχη ἐντοπίστηκε καὶ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ τοίχου.

47. Οἱ ἀναφερόμενες τριγωνικὲς πλάκες πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν τὸ στέγαστρο κάποιας παλιότερης κατασκευῆς τοῦ χώρου 6.

## ZUSAMMENFASSUNG

Diese Arbeit stellt den Anteil des Verfassers an dem Sammelwerk über die Ausgrabungen des Oktagonkomplexes von Philippi dar. Sie wurde den Mitarbeitern des unvergesslichen Professors St. Pelekanidis von der Archäologischen Gesellschaft übertragen und stützt sich vor allem auf die Aufsätze des Ausgräbers, welche während der Jahre 1961, 1962 und 1963 in den Prakt. veröffentlicht worden sind und sich im Anhang des vorliegenden Buches befinden.

Die Studie umfasst die Teile I und II, wovon ein jeder in fünf Kapitel gegliedert ist. Teil I untersucht das Balneum und Teil II die nördlichen Anbauten des Oktagons.

Im ersten Kapitel des Teiles I ist die Rede von Ort und Zeit der Ausgrabung des Balneums, welche 1961 begonnen wurde und bis 1966 dauerte. Einzelne Probegrabungen erfolgten durch den Verfasser noch in den Jahren 1981 und 1982.

Im zweiten Kapitel wird eine kurze Beschreibung des Bades gegeben. Die Lage des Gebäudes wird behandelt und es folgt die Identifizierung der verschiedenen Räume und "Oikoi" des Bades. Am Schluss des Kapitels findet sich ein kurzer Hinweis auf die Typen der römischen Bäder, wobei unser Bad dem *pompejanischen* Typ zugewiesen wird.

Im dritten Kapitel erfolgt eine eingehende Untersuchung der Räumlichkeiten des Bades. Sein Eingang hat die Form eines Portals, wie es auch bei anderen Thermen der Fall ist (Thermen von Pompeji und Stabiae), während die Pfortnerloge, westlich des Portals für das Personal und zur Zahlung des "balneaticum", des "Badegeldes" notwendig war. Die starke Abnutzung der Schwelle zeugt von vieljähriger Benutzung des Bades. Anschliessend wird von der Palästra des Bades gesprochen. Einige Annahmen des Ausgräbers über die "Natatio frigida" werden widerlegt und der westlich von der Pfortnerloge gelegene Raum wird mit dem *Elaiotherium* identifiziert. Die Identifizierung stützt sich auf die grosse Öffnung zur Verbindung mit der westlichen Stoa der Palästra, sowie bewegliche Funde (Ölbehälter). Weiter ist die Rede vom Frigidarium und vom Apodyterium. Der begrenzte Raum des ersteren zeigt an, dass das Publikum sich nicht lange Zeit darin aufhielt, wie dies umgekehrt in der mittelbyzantinischen Zeit der Fall war. Das Tepidarium I beanspruchte den grössten Raum des Bades. Anfangs bildete es ein ungeteiltes Ganzes, doch später, als das Bad "androgynon", d.h. für Männer und Frauen benutzbar wurde, teilte man es genau in der Mitte des 6 Jhs. An der Ostwand des Tepidarium I, die dem Ausgräber ihrer grossen Dicke wegen Gedanken gemacht hat, wurde festgestellt, dass drei Becken von quadratischem Querschnitt eingelagert waren. Die Beheizung des Raumes erfolgte mit Hypokausten und mit "tubuli" in den senkrechten Wänden; er war mit einem Tonnengewölbe bedeckt. Über dem "Praefurnium" der Westwand muss es ein grosses Becken zu gemeinschaftlichem Baden gegeben haben.

Tepidaria (II und III) sind auch die im Westen folgenden Hallen (Räume 4,5 und 6) folgenden, welche, wie die Grabungsbefunde sichern, durch "Intercapedines" beheizt worden sind die sich mit Tonspulen an die Wände stützten. Ein analoges Beheizungssystem wurde auch in den Thermen von Dion und anderswo verwendet.



Als *Laconicum* charakterisieren wir Raum 7, der sich zwischen dem Tepidarium III und dem Caldarium I befindet. Zur Identifizierung dieses *Oikos* stützten wir uns auf seinen Platz, auf das Fehlen hydraulischer Anlagen in der ersten Bauphase und auf die Tatsache, dass das Laconicum, wie wir ja wissen, ein Saal für Trockenschwitzkuren war. In der Folge ist die Rede von den Caldarien I (Raum 8) und II (Raum 9). Im ersten Raum konnten wir wegen weitgehender Zerstörung keine Wasserleitungsanlagen feststellen. An der Ostwand war ein Praefurnium und es ist sehr wahrscheinlich, dass es über dieser Feuerungsstelle ein Becken kleinerer Grösse gab. Der Raum wurde durch Hypokausten und durch "Intercapedines" beheizt. Das Caldarium II endet östlich und westlich in halbkreisförmigen Konchen, wo auch Wannen standen. Noch ein viereckiges Becken existiert noch an der Südwand. Anschliessend werden die Probleme des Raumes im Hinblick auf die Wasserzufuhr der Becken, die Abwasserleitung und die Beheizungsweise erörtert.

*Propnigeum* haben wir Raum 10 benannt, der sich östlich der Galdaria I und II befindet. Er war für die Bedienung der Herde und Kessel bestimmt. Auf Grund der Grabungsergebnisse lokalisierten wir hier das Wasserreservoir welches für die Wasserversorgung des Bades erforderlich war und in allen bekannten Thermen vorhanden ist.

Die Latrinen und der Hilfsraum 11 werden anschliessend besprochen. Bei den Latrinen stellten wir zwei Entwicklungsstufen fest. Zuerst waren sie einheitlich und nur zum Gebrauch für ein Geschlecht bestimmt. Später wurden sie in der Mitte geteilt, um gleichzeitig auch von den Frauen benutzt werden zu können. Im Raume 11 orteten wir, natürlich stets auf grund der Grabungsbefunde, ein erhöhtes Reservoir, das ursprünglich nur zur Wasserversorgung des Brunnens im Oktagon und später auch der runden Wanne des Raumes 6 und noch eines weiteren Brunnens, der im Ostschiff der dreischiffigen Stoa angelegt wurde, diente.

Im folgenden Kapitel geht es um die Bauphasen des Bades. Ausser der Hauptphase konnten noch zwei Nebenphasen festgestellt werden. Die Gründung des Bades muss nach den in den Abflusskanälen der Latrinen gefundenen Münzen in der zweiten Hälfte des 1. Jhs. v. Chr., genauer, in der Zeit nach der Neugründung der Kolonie durch Augustus (30 v. Chr.) erfolgt sein. Anfang des 5. Jhs. n. Chr. wurden die Lagerräume des Bades zum Bau eines Baptisteriums verwendet. Mitte des 6. Jhs. n. Chr. erfuhr das Bad grosse betriebliche Veränderungen. Damals wurde es in ein "androgynon", also ein "Männer- und Frauenbad" verwandelt und das Tepidarium I sowie die Latrinen wurden in der Mitte geteilt. In den ersten fünfzig Jahren des 7. Jhs. wird das Frauenbad abgeschafft und die "oikoi" des Männerbades schrumpfen zusammen. Das Tepidarium III wird in ein Apodyterium/ Frigidarium verwandelt und mit einem runden Becken für Kaltbäder ausgestattet, und das Laconicum wird wahrscheinlich in ein Tepidarium verwandelt.

Im Folgenden ist die Rede von der Mauertechnik der Badeanstalt. Sie ist nicht bei allen Mauern gleich, denn sie zeigt Unterschiede je nach der Erbauungszeit.

Im 3. Kapitel wird die Ausschmückung des Gebäudes untersucht. Das davon erhalten Gebliebene ist sehr unbedeutend. Im 4. Kapitel ist von den im Bade gefundenen Münzen die Rede, die zusammen mit allen anderen Münzen aus der Ausgrabung des Oktagonkomplexes publiziert werden sollen. Schliesslich wird im 5. Kapitel eine kurze Zusammenfassung der Schlussfolgerungen des 1. Teiles gegeben.

Im 2. Teil werden das Baptisterium, die *Pastophorie*, das noch ältere Chorbanas-Grab, sowie der nördlich vom Oktagonring gelegene Raum untersucht und schliesslich die Ergebnisse rekapituliert.

Das Baptisterium, das 1961 und 1962 ausgegraben wurde, besteht aus vier Räumen und einem Vorraum. Der Raum, welcher der Forschung einige Probleme auferlegt, ist das *Katechoumeneion*, dessen zwei "Exedren" vom Autor die eine als eingebautes Becken, in dem

die zu Taufenden mit geisterbannendem Öl gesalbt werden, und die andere als eine Bank zur Kleiderablage gedeutet werden. Anschliessend ist die Rede von dem *Photisterion*, dessen Taufbecken Wasser aus den Kesseln des Bades erhalten haben muss. Die axiale und sukzessive Anlage der Taufstätten ist deutlich zu erkennen und hilft uns, die Taufzeremonie des 5./6. Jhs. zu verfolgen.

Anschliessend ist die Rede von dem Mauerwerk und der Ausschmückung der Taufstätte, die Anfang des 7. Jhs. zerstört worden sein muss.

Die "Pastophorien" (*Diakonikum/Prothesis*) werden im 2. Kapitel untersucht. Das "Diakonikum" befindet sich östlich von dem älteren Grab und beherbergt ein verborgenes Reservoir zur Bereitung von Myrrhen-Weihwasser, das durch eine Leitung in das Becken der Prothesis die sich weiter östlich befand, geleitet wurde.

Das ältere Chorbanas-Grab bildet den Gegenstand des 3. Kapitels. Seine Errichtung mitten in der Stadt zeigt an, dass es sich nicht um die Ruhestätte irgendeiner unbedeutenden Person handelt, sondern um das Grab eines Heroen, in dem eine Art Kult erfolgte. Das Grab, dessen Oberteil tempelartig gewesen sein muss, wurde dem christlichen Komplex einverleibt, weil in ihm, über dem gewölde, Wahrscheinlich ein Märtyrer namens Paulus begraben worden ist. Diesem Paulus wurde auch die erste Basilika geweiht. Es handelt sich also um eine Kultische Überlagerung der heidnischen Heldenverehrung durch die christliche Verehrung des Märtyrers am gleichen Ort.

Im folgenden 4. Kapitel wird das Freigelände nördlich des Oktagonringes untersucht, wo ein Wasserreservoir und daneben Kleinkindergräber vorhanden sind. Die Beerdigung der Kinder an dieser Stelle lässt sich nur damit erklären, dass diese Kinder noch ungetauft starben. Der gleiche Brauch ist auch an zwei anderen Stellen des griechischen Raumes anzutreffen, nämlich auf Naxos und auf Delos.

Im 5. Teil schliesslich werden die Ergebnisse des 2. Teiles zusammengefasst. Das Baptisterium wurde Anfang des 5. Jhs. an der Stelle eingerichtet, wo ehemals die Lagerräume des Bades gewesen sind. Im Katechumenenraum wurden die Täuflinge in einem zu diesem Zwecke eingebauten Becken mit Tauföl gesalbt. Das Taufbecken in Form eines Malteserkreuzes ist sehr selten und nur noch in einem einzigen Beispiel bekannt. Dieses Taufbecken blieb erhalten, so lange das Oktagon stand, also bis zum Ende des 6. Jhs. bzw. bis in die ersten Jahrzehnte des 7. Jhs.

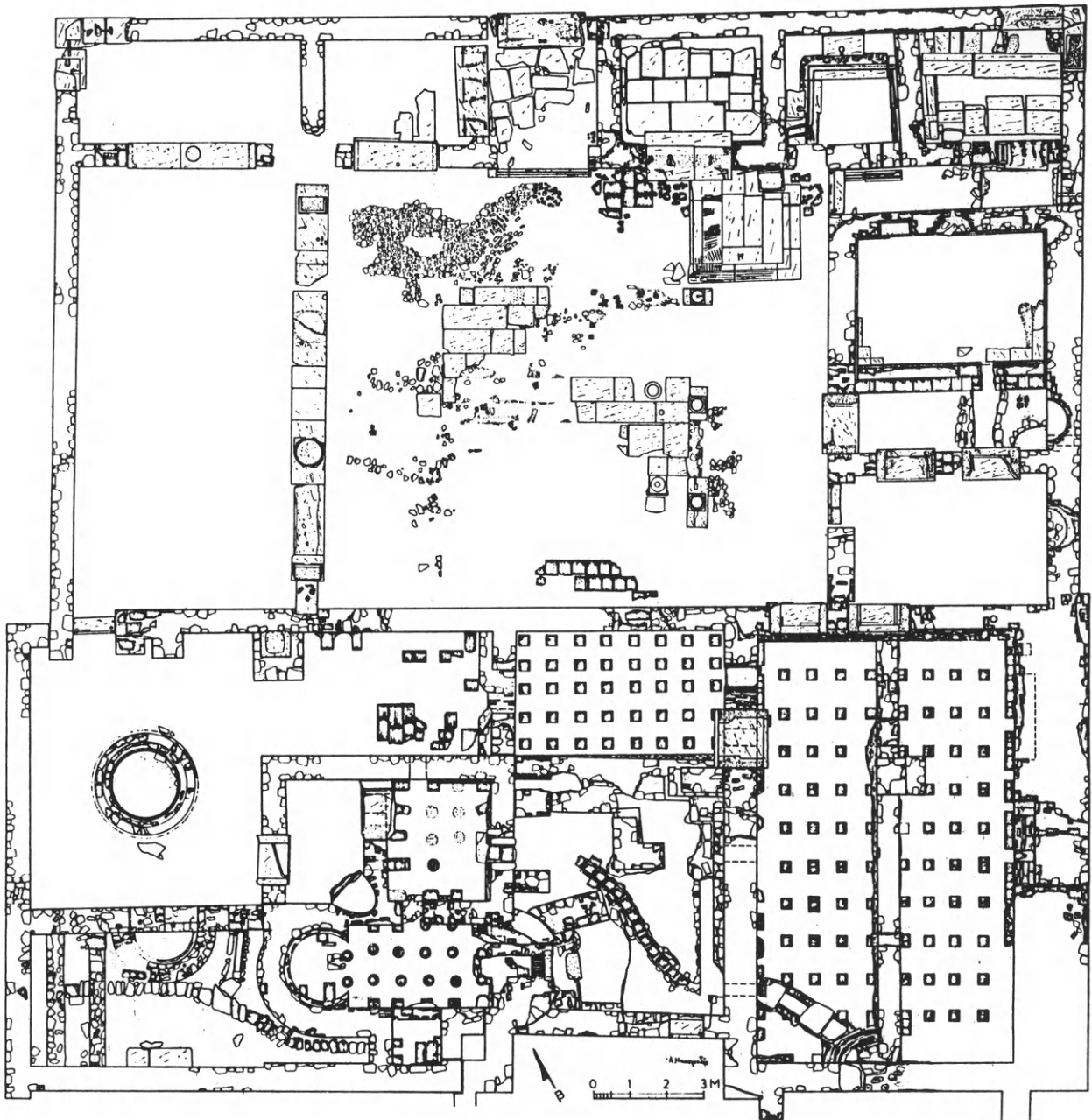
Die "Prothesis" und das Diakonikum, die ebenfalls gleichzeitig mit dem Oktagon I entstanden (Anfang des 5. Jhs.), sind nicht nur wegen ihrer Lage an der Nordseite des Gotteshauses bedeutsam, sondern vor allem auch durch das Vorhandensein der Becken zur Bereitung des Weihwassers und zu dessen Darreichung an die Gläubigen. Das Diakonikum muss für die Gläubigen unzugänglich gewesen sein; sie legten ihre Gaben auf einen eingebauten Tisch neben dem Osteingang der Prothesis. Nach Einführung des Cherubimgesanges unter Justinus II müssen die beiden Räume südlich der Konche des Oktagons als Prothesis und Diakonikum verwendet worden sein.

Der Bau des *makedonischen* Grabes etwa um 250 v.Chr. innerhalb der Stadt kann nur erklärt werden, wenn wir voraussetzen, dass es sich um die Grabstätte eines angesehenen Mannes oder eines Heros gehandelt hat. Aus dem heute noch erhaltenen Fundament konnten wir den oberen Teil des tempelartigen Grabes wiederherstellen. Die Anlage zuerst der Basilika des Paulus und später des Oktagons südlich des Grabes und in Verbindung mit diesem ist auf die Bestattung eines lokalen Märtyrers namens Paulus, möglicherweise auf dem Boden des Obergeschosses, zurückzuführen. Das hiesse also: Auf die heidnische Verehrung des Heros folgte am gleichen Orte die Verehrung eines christlichen Märtyrers.

Die Wichtigkeit des Raumes nördlich des Daktylios ist dem Vorhandensein der Kindergräber zuzuschreiben, da sie einerseits nahe bei der Konche des Oktagons und andererseits nahe bei dem Wasserreservoir liegen. Den wir aus einigen Teilen Griechenlands bekanten Brauch, das man die ungetauften Kleinkinder neben der Wasserreservoirs der Friedhöfe beerdigt, können wir also bis ins 5./6.Jr. zurückverfolgen.

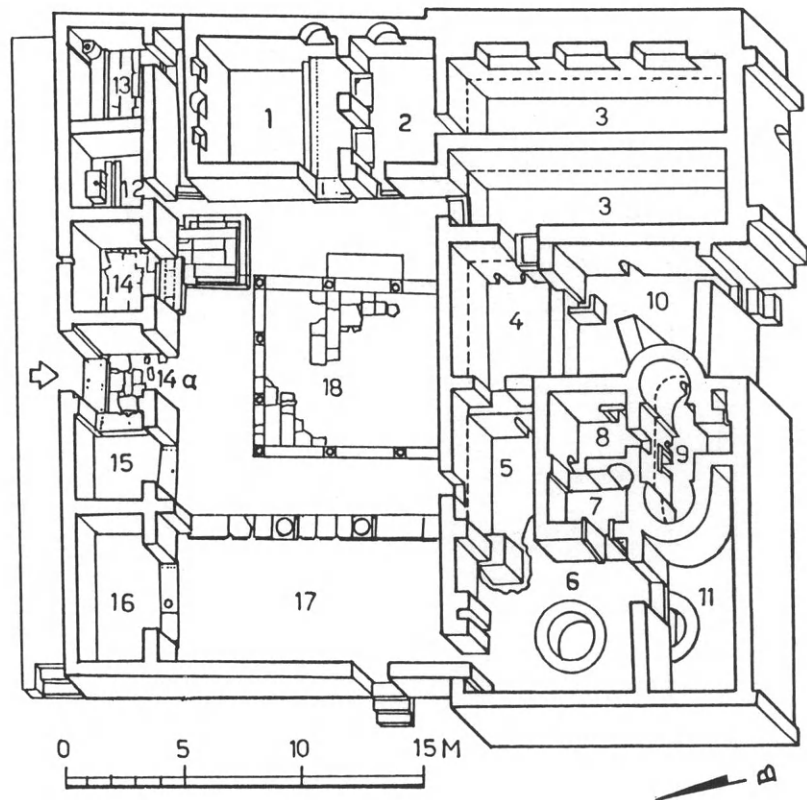
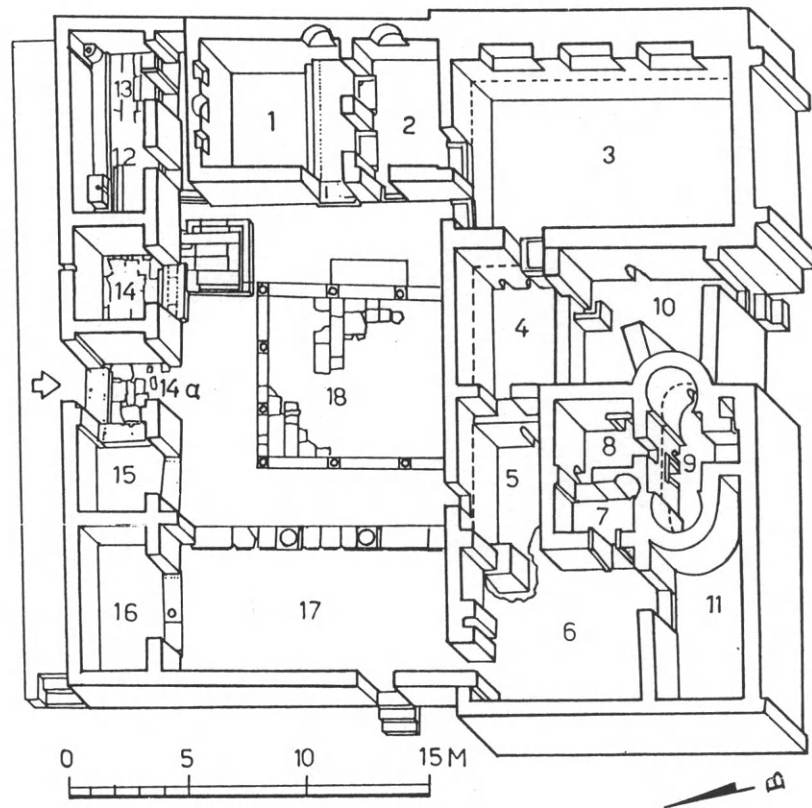
In ziemlich vielen Fällen stimmen die Folgerungen nicht mit den Schlüssen des Ausgräbers überein. Doch vergessen wir nicht, dass seine Ansichten und Folgerungen den ersten Eindruck nach der Ausgrabung darstellen. Es ist also nicht auszuschliessen, dass er selbst in einer abschliessenden Publikation seine Erstauffassung revidiert hätte.

ΣΧΕΔΙΑ - ΠΙΝΑΚΕΣ

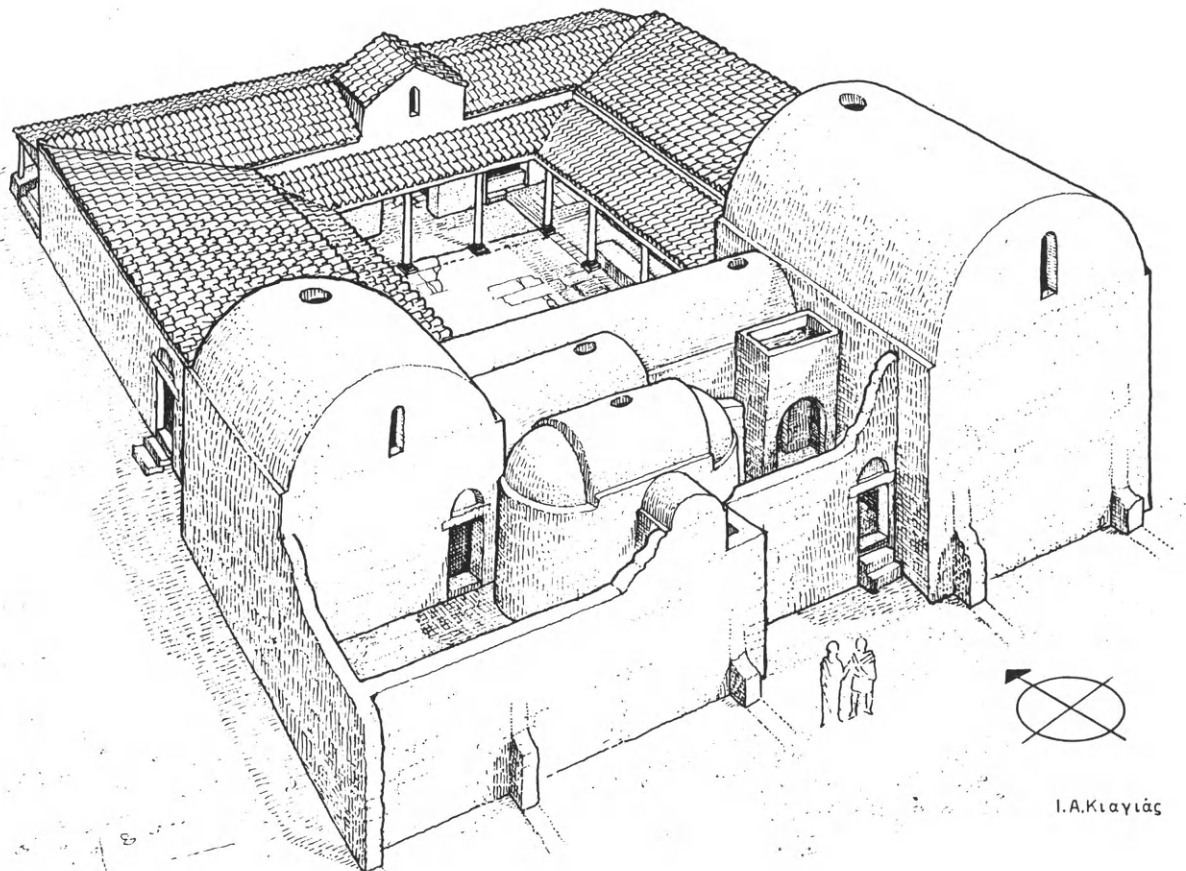


Βαλανείο. Κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης.

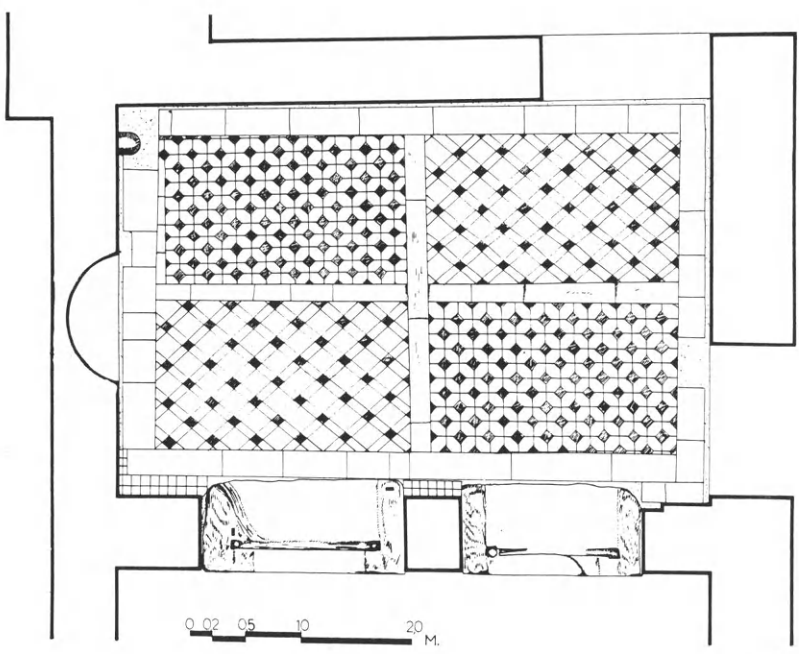




Βαλανείο. Ἀξονομετρικὴ τομὴ. α) α' φάση. β) β' φάση.

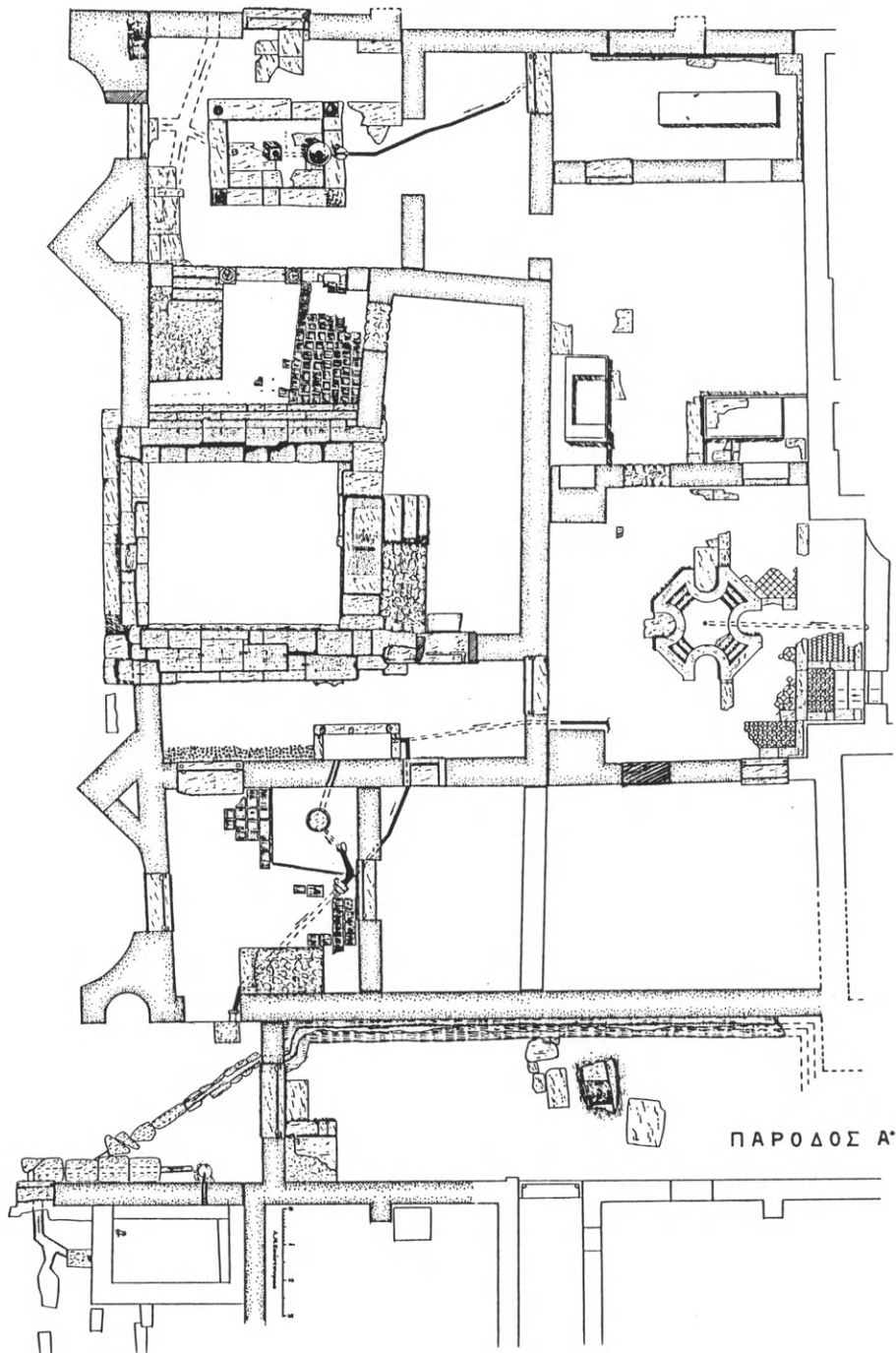


Ι.Α.Κιαγιάς

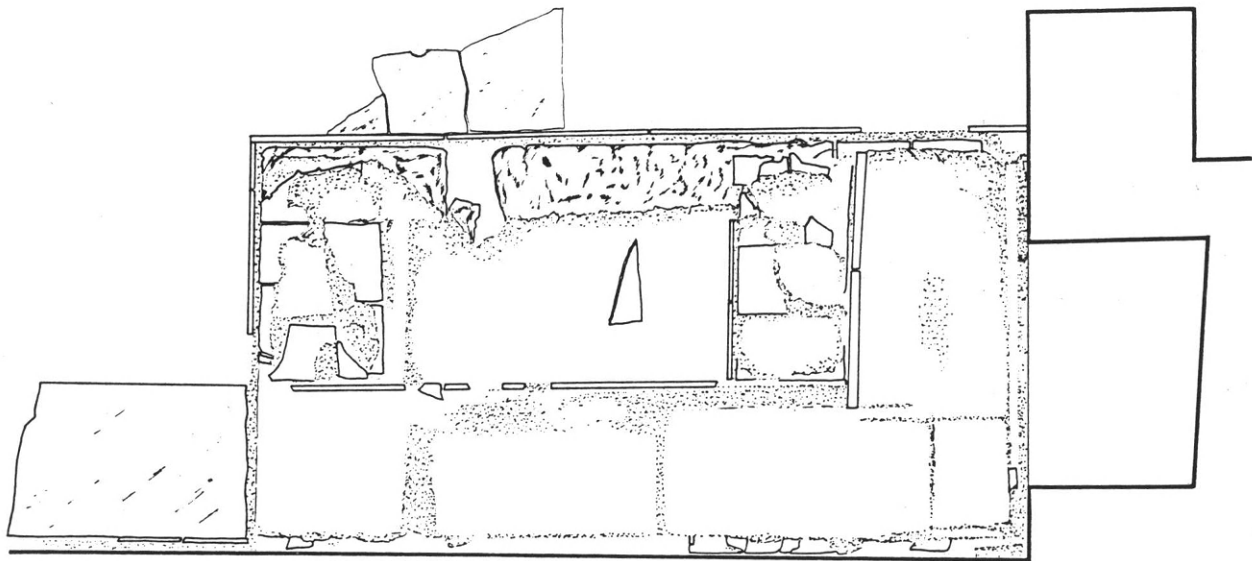


Βαλανείο. α) Προοπτική αναπαράσταση. β) Ἀποδυτήριο. Κάτωψη.

ΤΡΙΚΛΙΤΗ ΣΤΟΑ

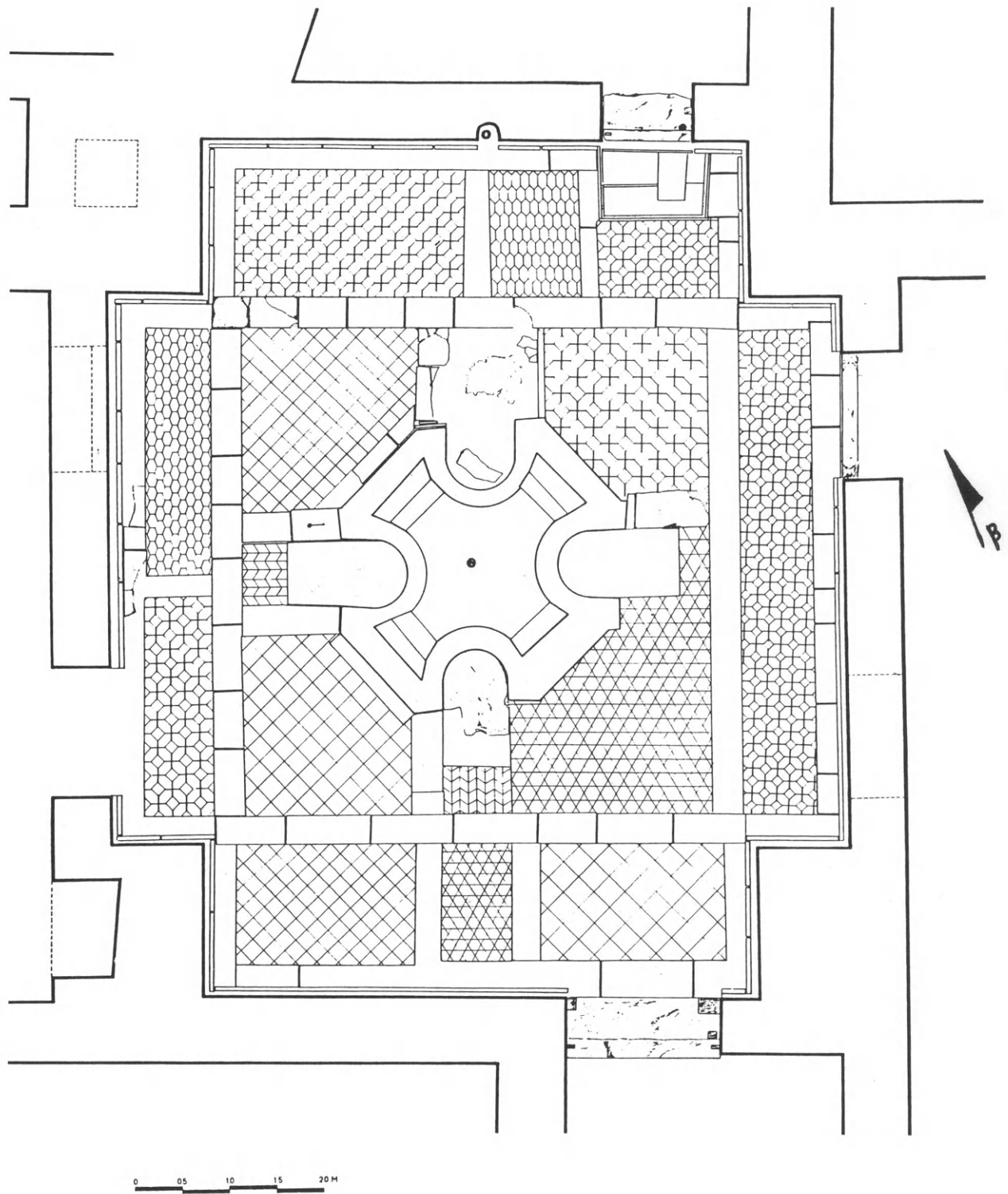


Ὀκτάγωνο. Βόρεια προσκτίσματα. Κάτοψη.



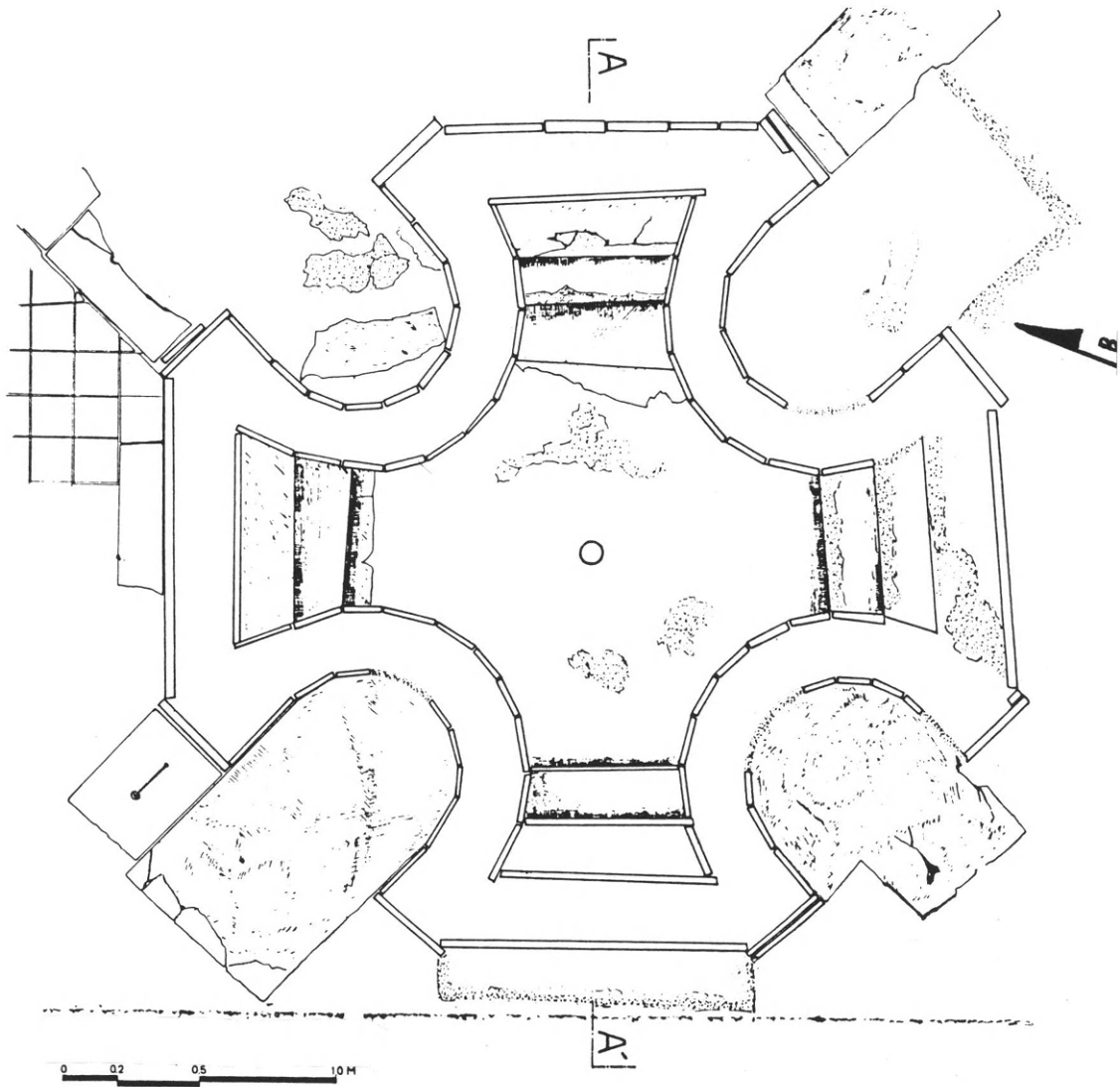
0 02 05 10 M

Βαπτιστήριο. «Κατηχουμενείο». Κάτωψη υπάρχουσας κατάστασης ΝΑ «έξέδρας».

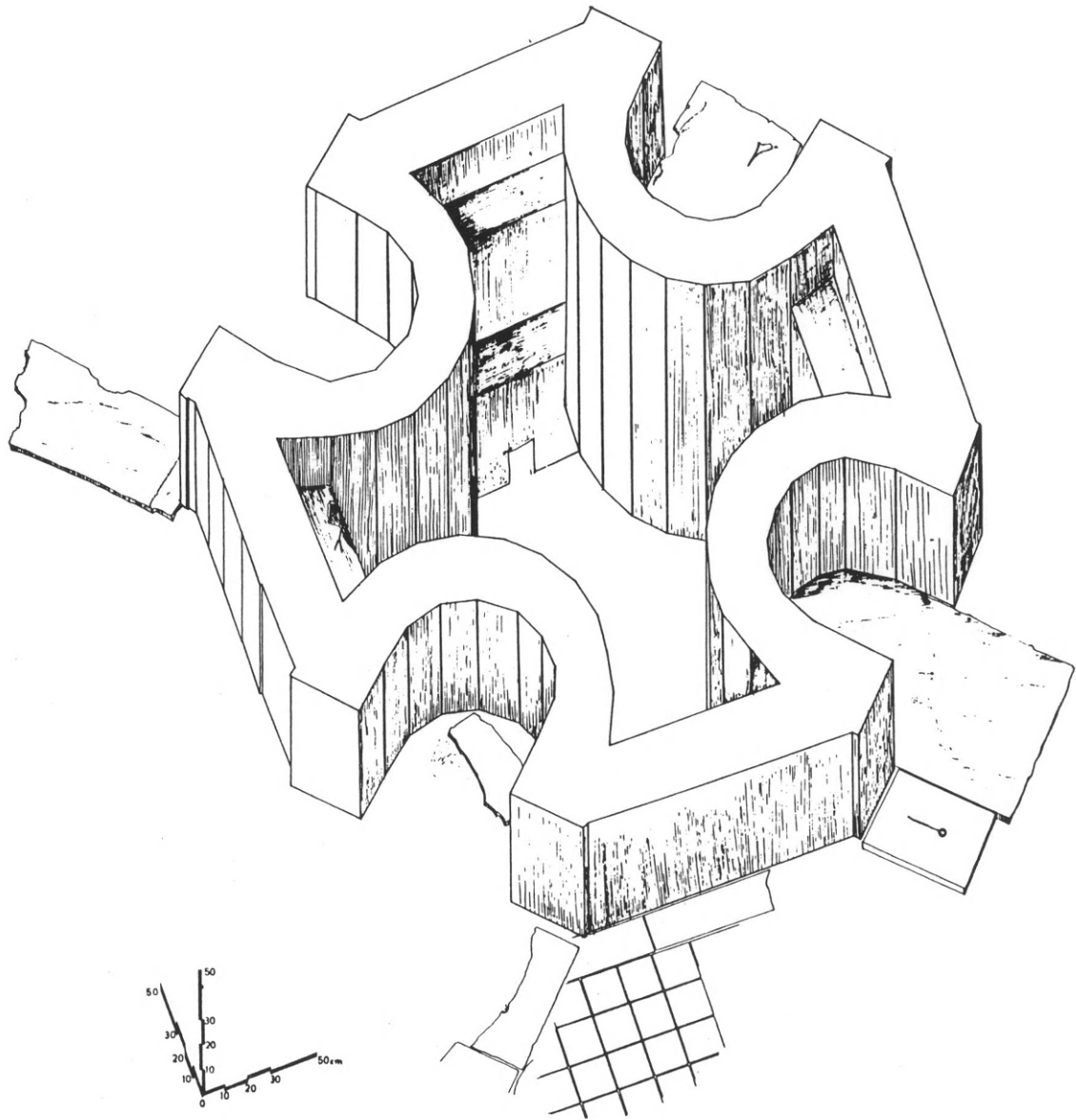


Βαπτιστήριο. Φωτιστήριο. Κάτοψη και ἀποκατάσταση δαπέδου.

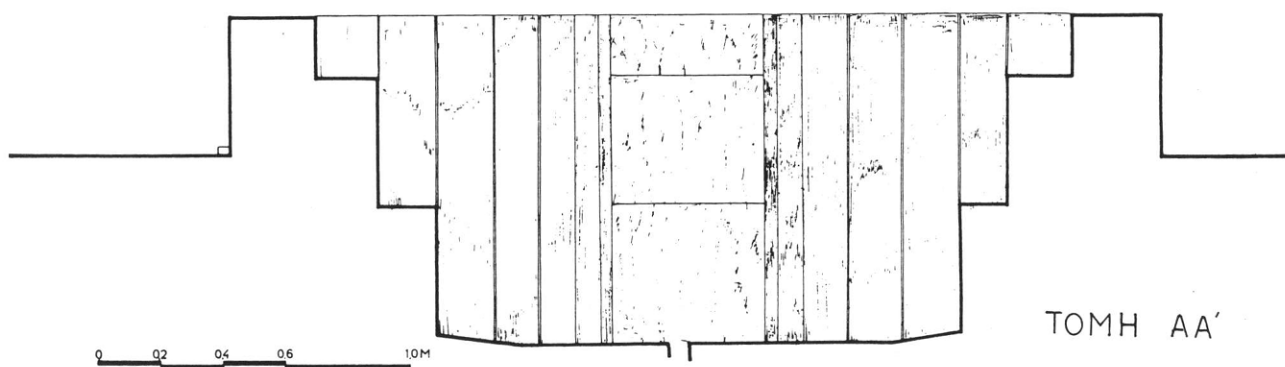




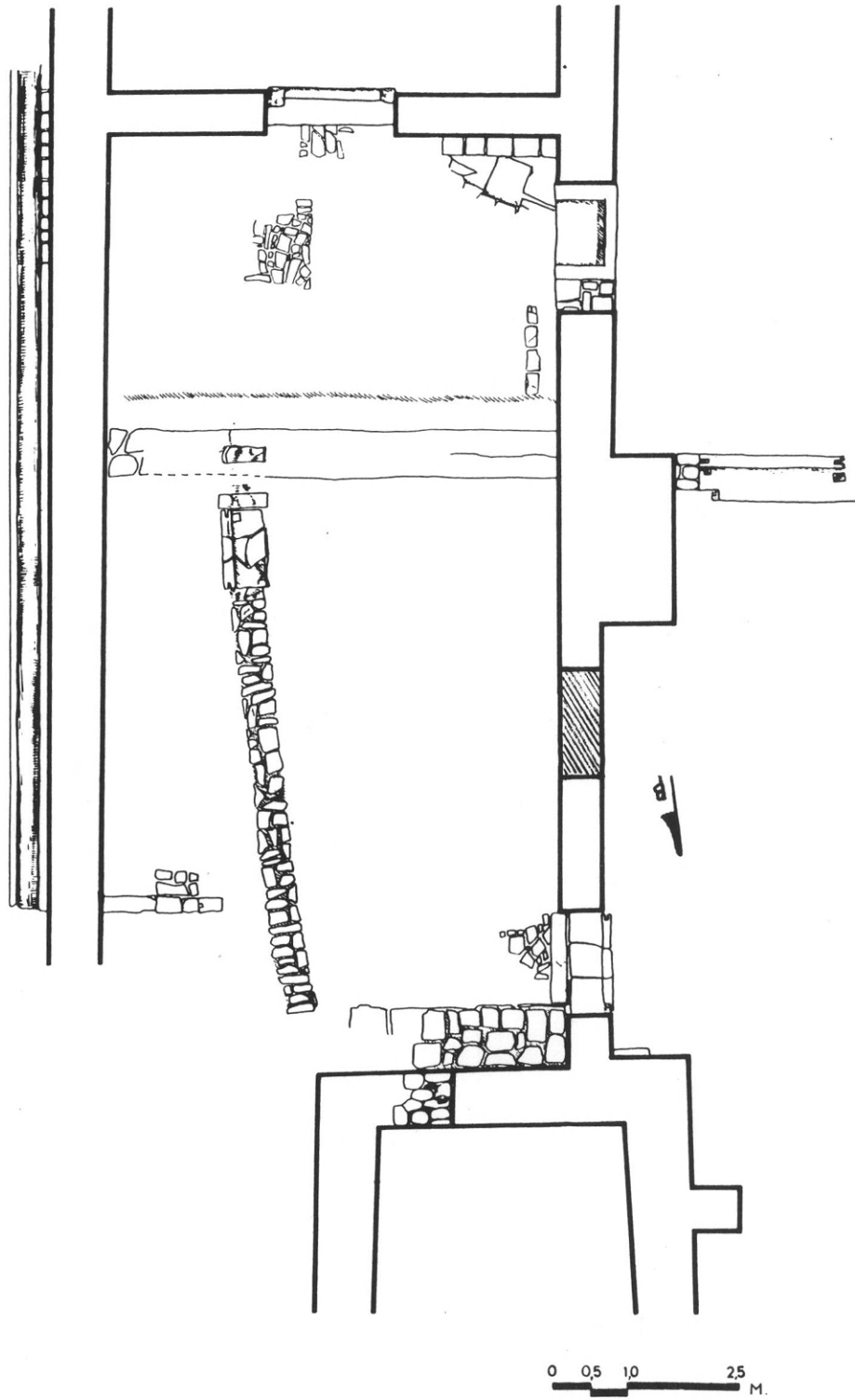
Βαπτιστήριο. Κολυμβήθρα. Κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης.



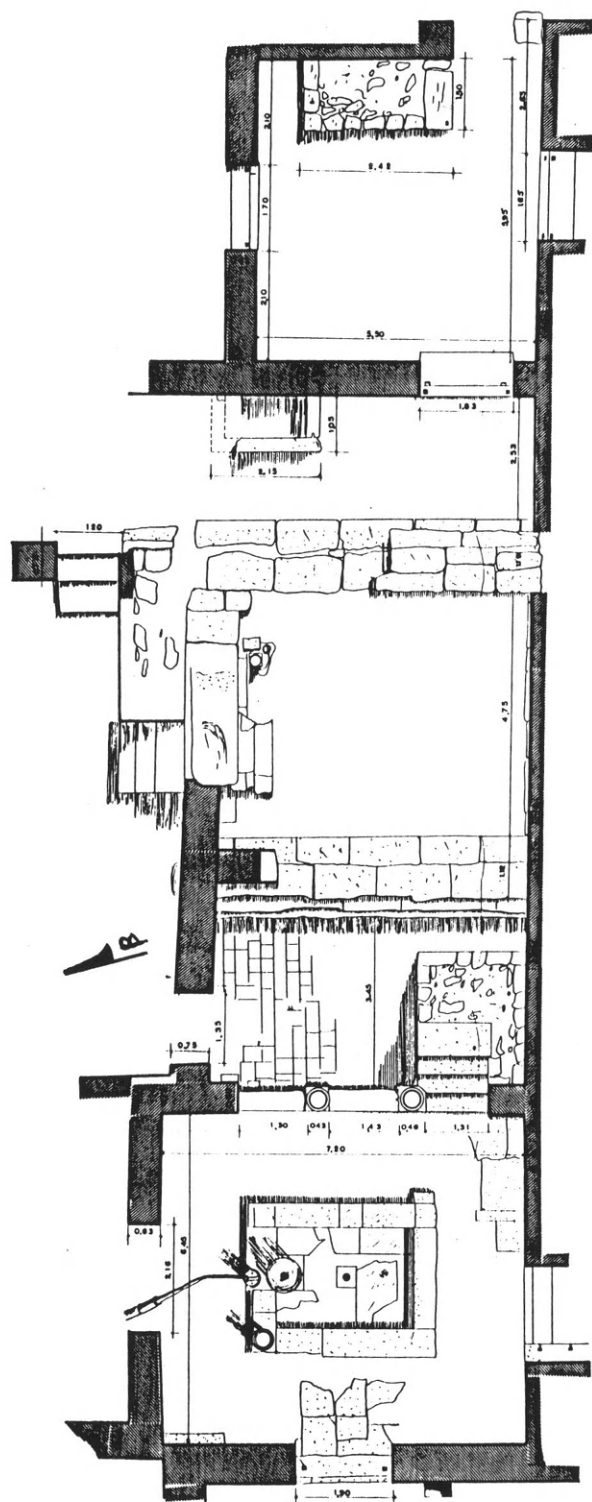
Βαπτιστήριο. Ἄξονομετρικὴ ἀποκατάσταση κολυμβήθρας.



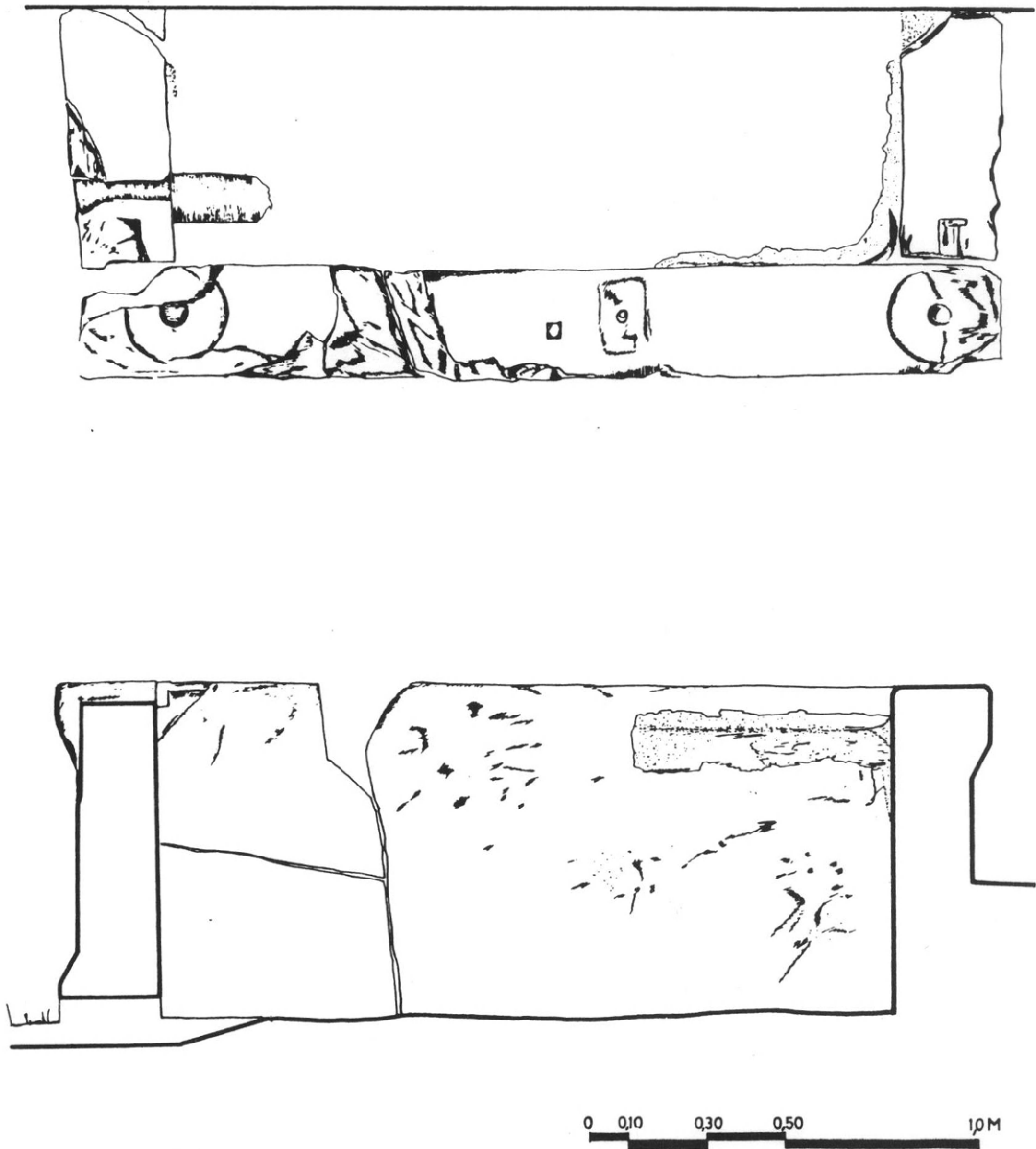
Βαπτιστήριο. Κολυμβήθρα, τομή ΑΑ'.



Βαπτιστήριο. Τὸ Χρισμάριο. Κάτοψη.

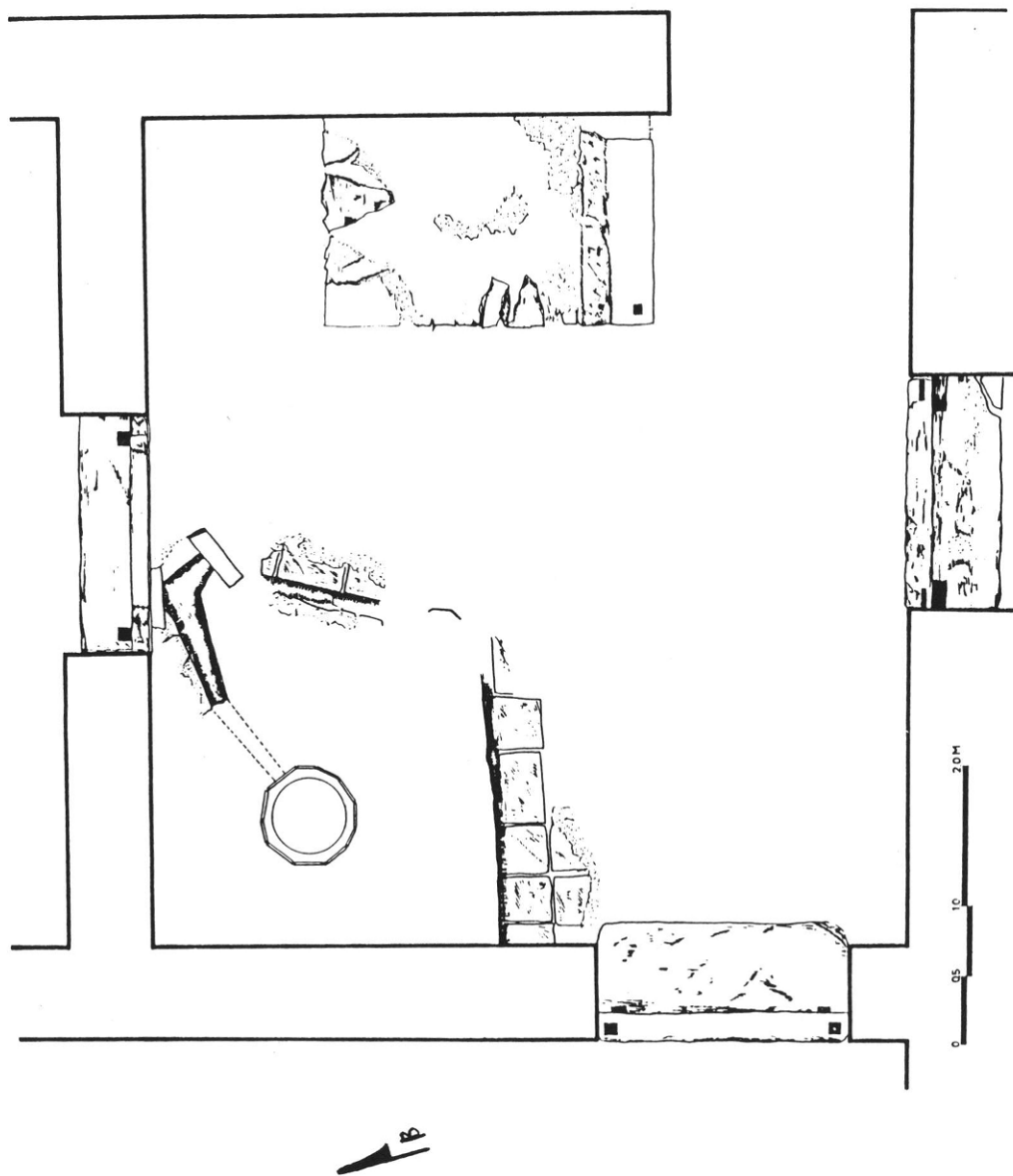


᾽Οκτάγωνο. Βόρεια προσκτίσματα. Φιάλη, ἀρχαιότερος τάφος, Διακονικό, Πρόθεση. Κάτωψη.

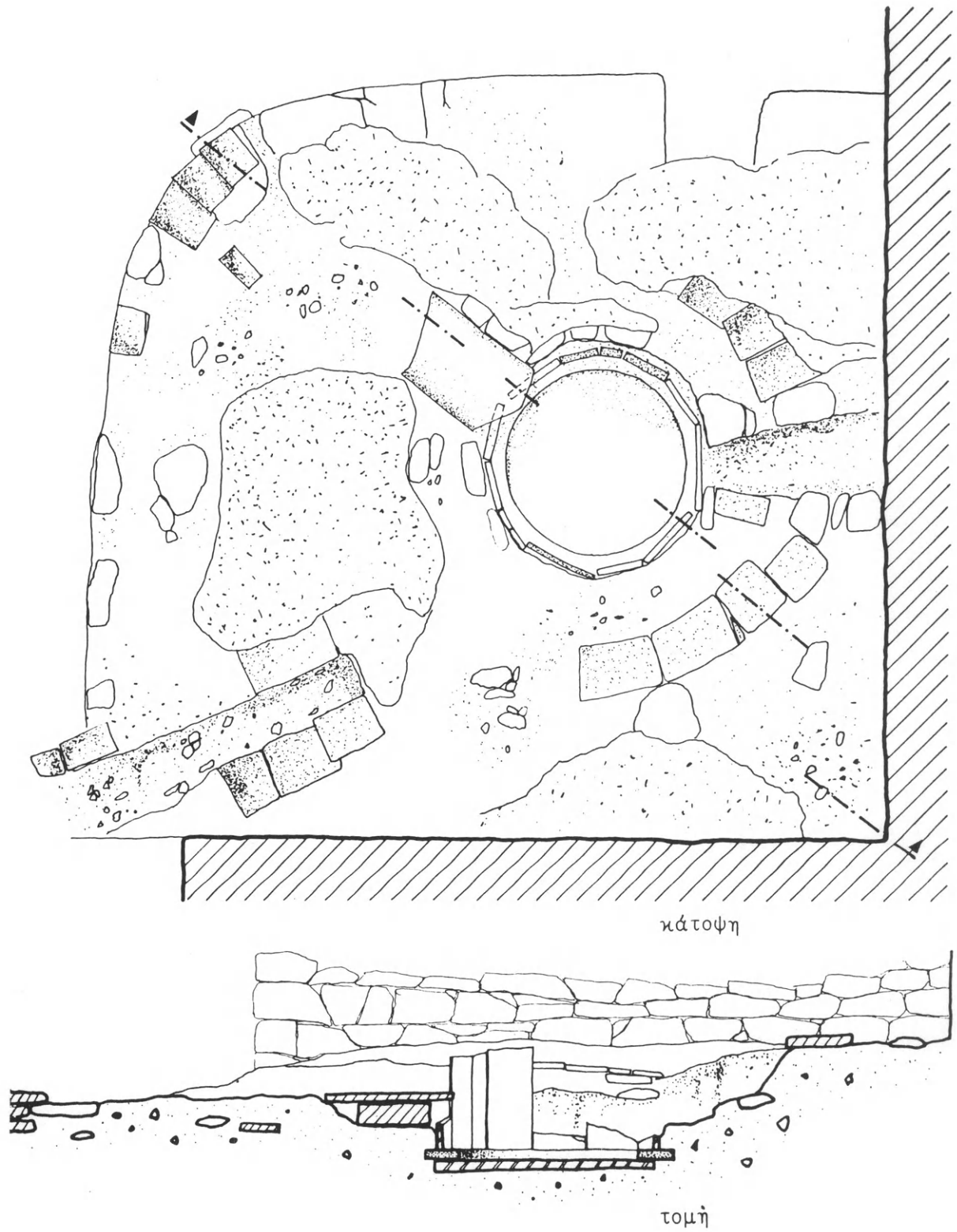


Ὀκτάγωνο. Διακονικό. Κάτοψη και τομή τῆς δεξαμενῆς παρασκευῆς «μύρου».



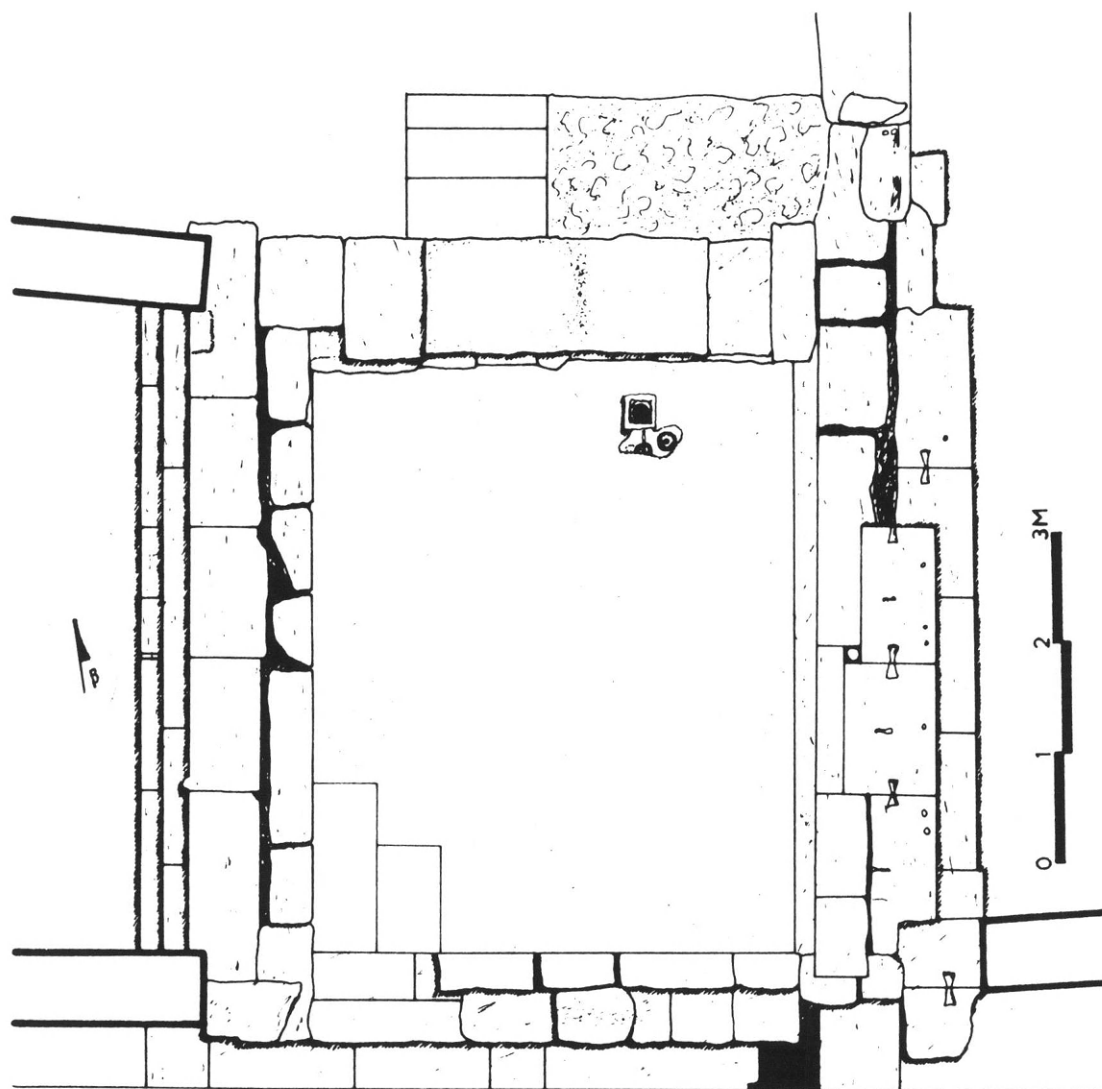


Ἐκτάγωνο. Πρόθεση. Κάτοψη.

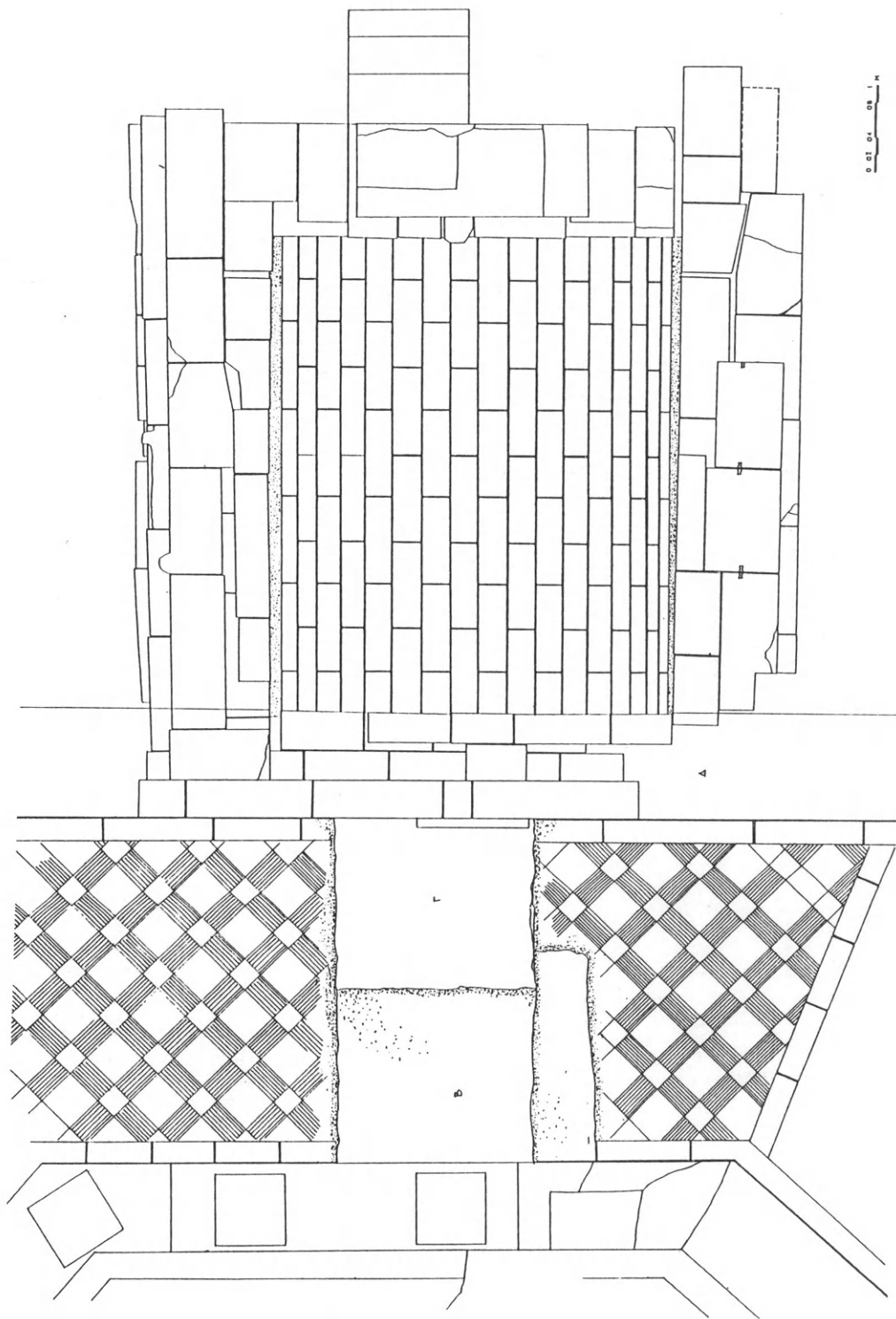


0 10 20 40 CM

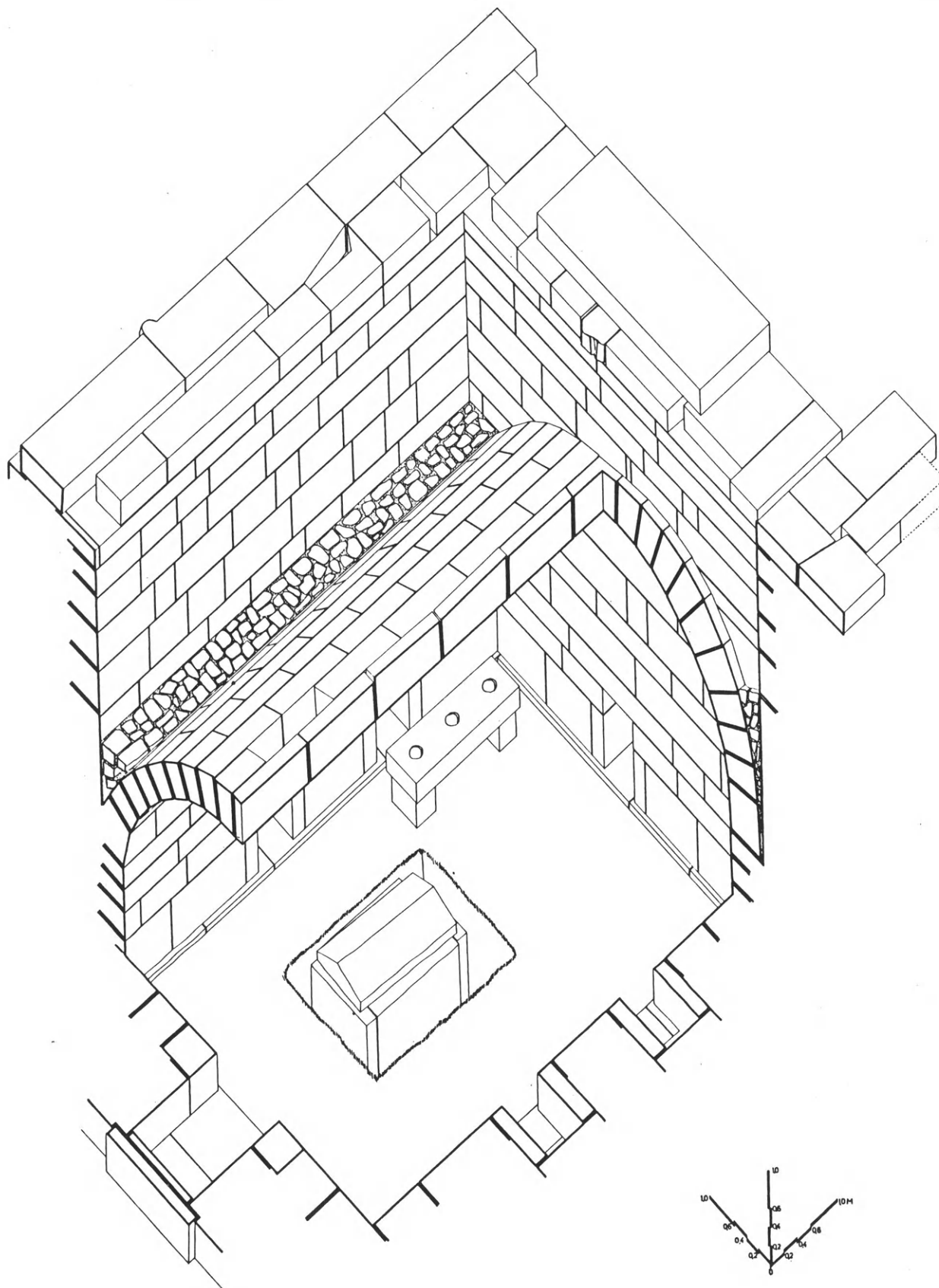
Ὀκτάγωνο. Πρόθεση. Κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης και τομή της δεξαμενής.



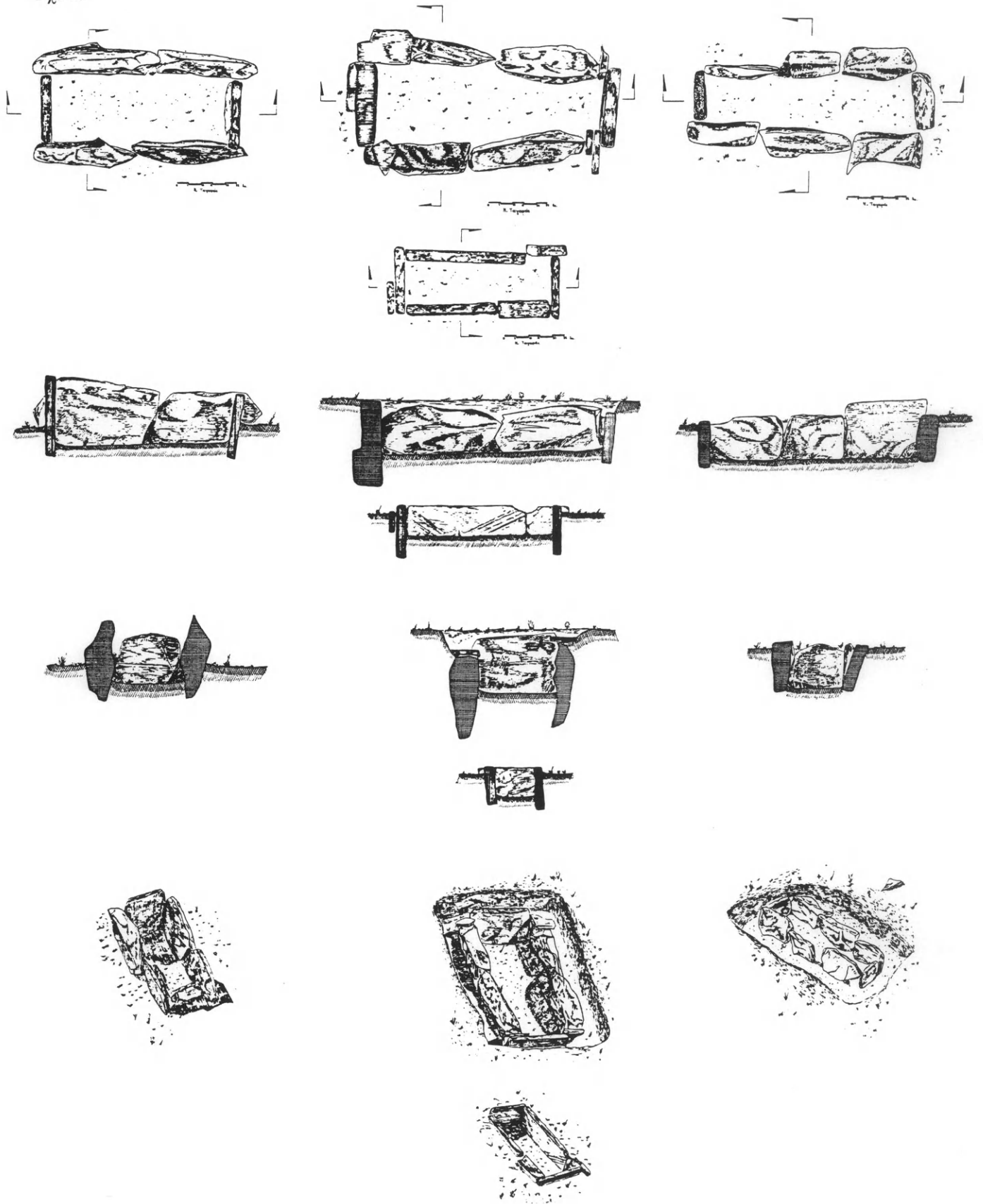
Ἐκτάγωνο. Ἀρχαιότερος τάφος. Κάτοψη ὑπάρχουσας κατάστασης.



Ὀκτάγωνο. Κάτοψη ἀρχαιοτέρου τάφου καὶ ἀποκατάσταση δαπέδου βορείου τμήματος Ὀκταγώνου.

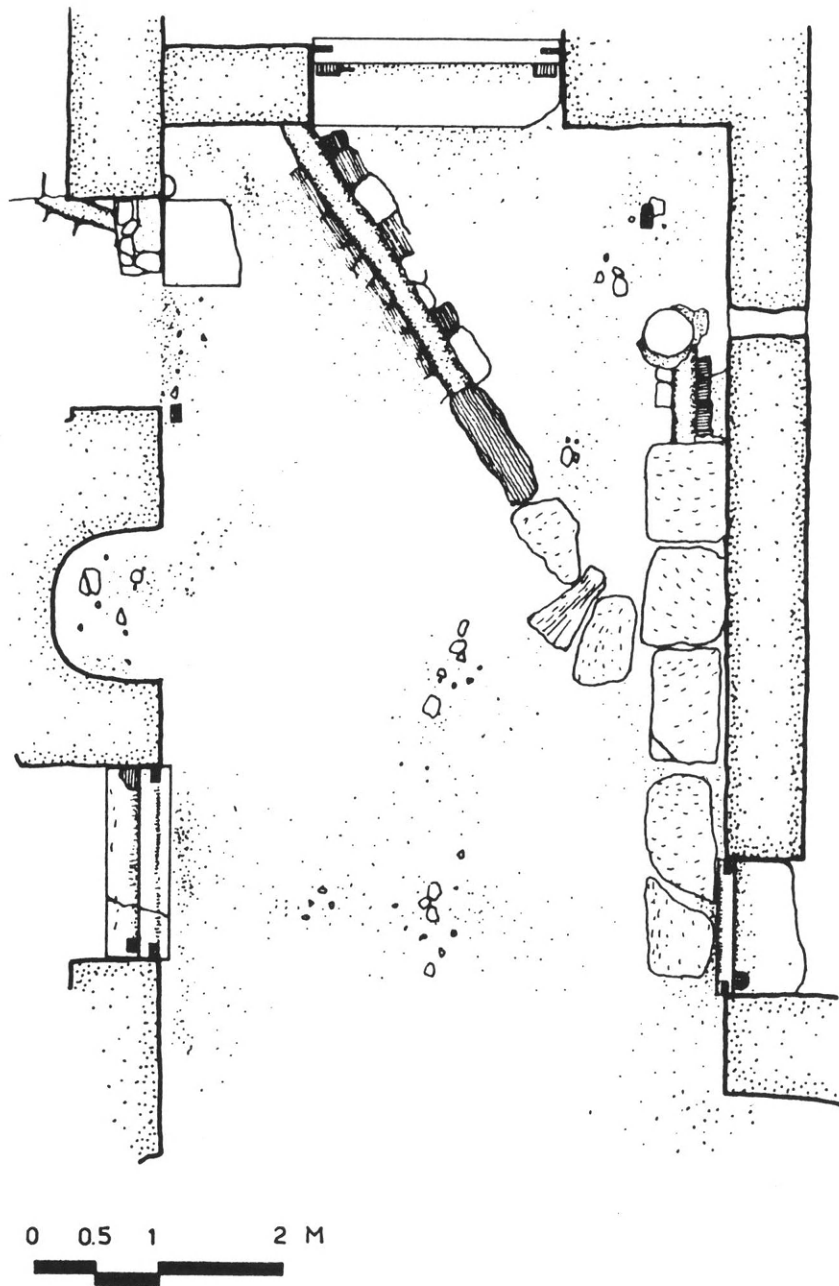


Ὀκτάγωνο. Ἀξονομετρικὴ τομὴ ἀρχαιοτέρου τάφου.

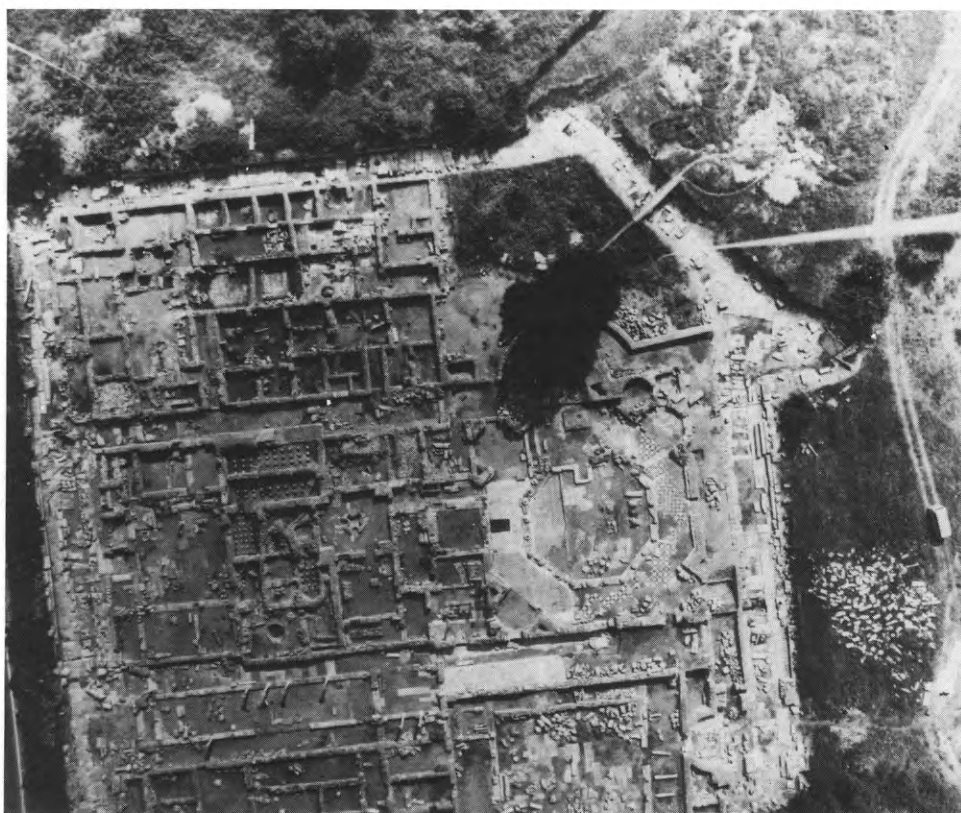


Ὀκτάγωνο. Παιδικές ταφές ΒΑ τοῦ Δακτυλίου. Κατόψεις, τομές καὶ ὑπάρχουσα κατάσταση.

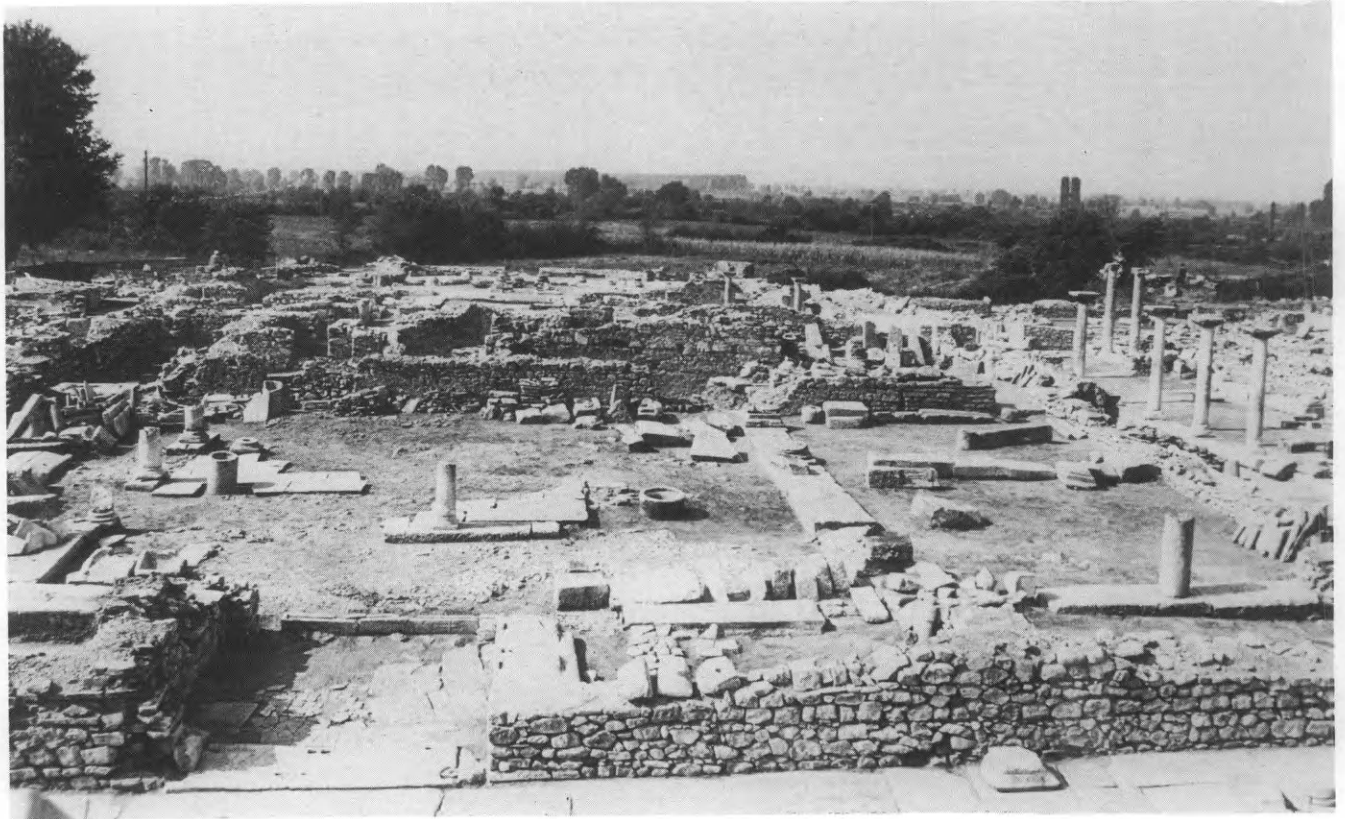




Ἐκτάγωνο. Κάτοψη τοῦ μεταξύ τῆς Παρόδου Α' καὶ κόγχης τοῦ Ἐκταγώνου χώρου.



Συγκρότημα Ὀκταγώνου. α) Ἀεροφωτογραφία ἀνασκαφῆς. β) Ἀεροφωτογραφία Βαλανείου.



Βαλανείο. α) Γενική άποψη από τὰ ΒΔ. β) Γενική άποψη από Βορρά.



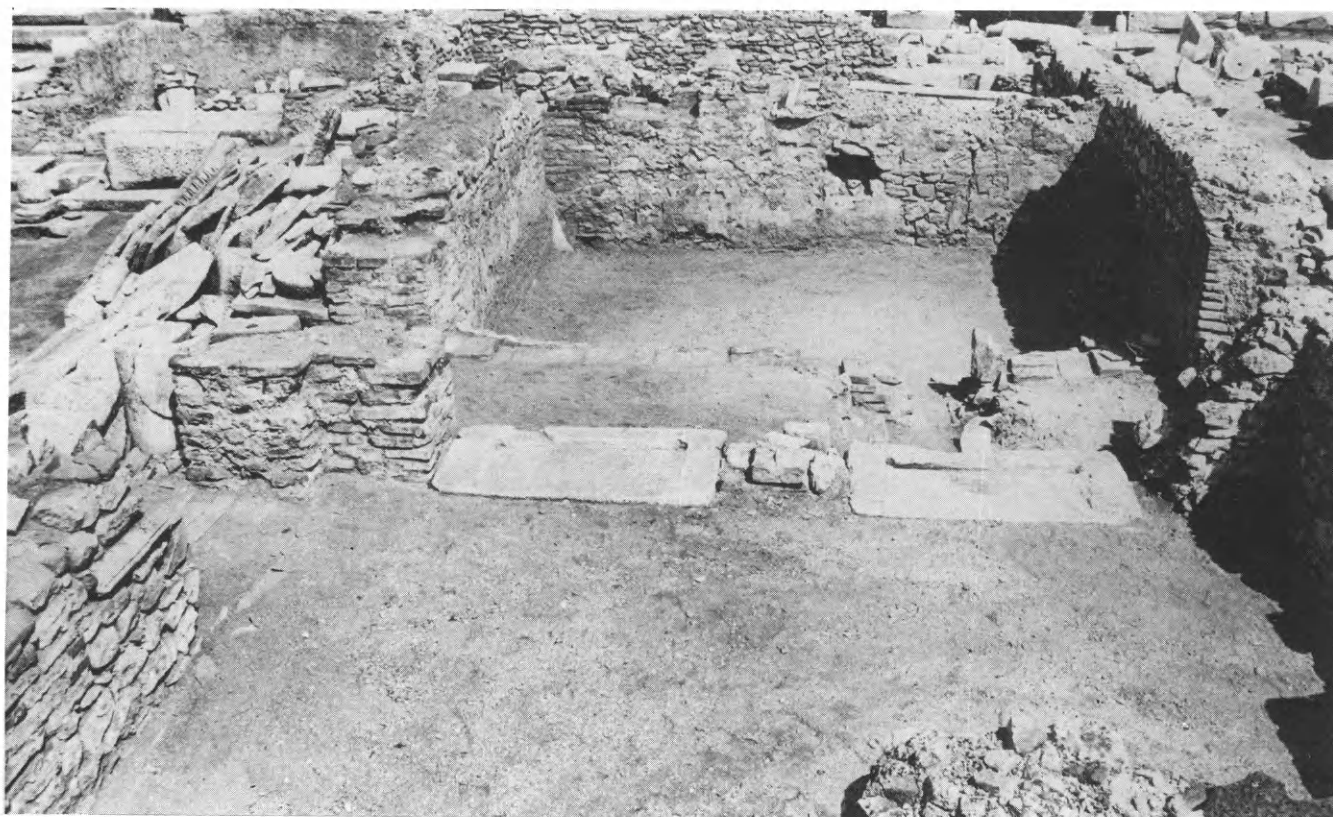
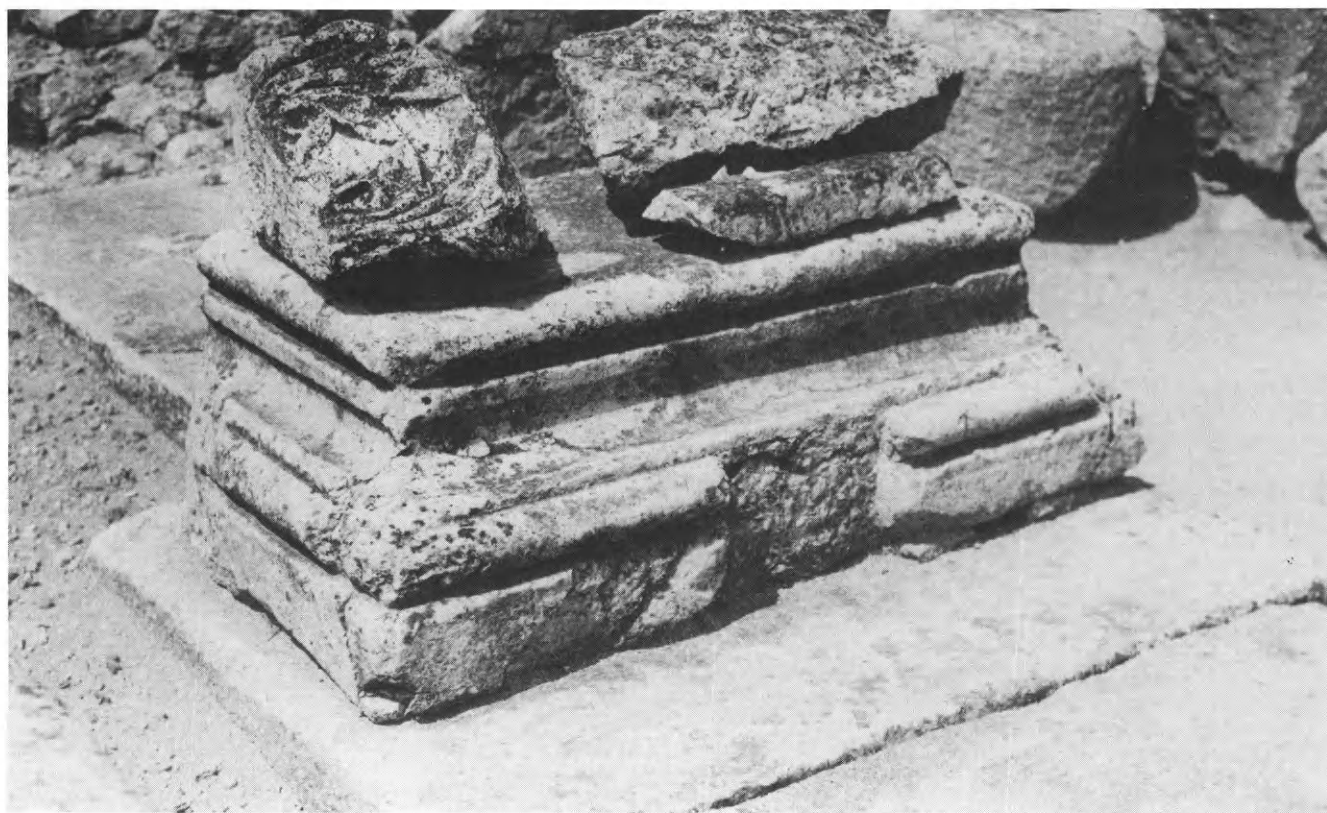


Βαλανείο. α) Ανατολική στοά της παλαίστρας. β) Παλαίστρα. Κιλλίβας (φουρούζι) από τη δυτική υπόστυλη αίθουσα.



Βαλανείο. α) Παλαίστρα. Ό στυλοβάτης τής δυτικής υπόστυλης αίθουσας. β) Τò βόρειο πεσσόκρανο και ή βάση τού πεσσού τής υπόστυλης αίθουσας.





Βαλανείο. α) Παλαίστρα. Ὑπόστυλη αἴθουσα. Βάση νοτίου πεσσού καὶ τμήματα τοῦ πεσσόκρανου.  
β) Frigidarium. Ἡ βόρεια piscina natatio καὶ τὸ ἀποδυτήριο (χώρος 1).





Βαλανείο. Ἐποδυτήριο. α) Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Ἡ piscina τῆς ἀρχαιότερης φάσης (χῶρος 2).  
β) Δυτικὸ τμήμα. Ἐρευνητικὴ τομή.



Βαλανεῖο. α) Terpidarium I (χώρος 3). ᾠΑποψη ἀπὸ Ν → Β. β) Terpidarium II (χώρος 4). ᾠΑποψη ἀπὸ Α → Δ.





Βαλανείο. α) Γενική άποψη τών θερμών χώρων τού λουτρού καί τού προπυλαίου. β) Άποψη τού χώρου δ τού Teridarium III.



Βαλανείο. Caldarium II (χώρος 9). α) Λεπτομέρεια τοιχοδομίας άνατ. κόγχης. β) Τò prae-furnium.





Βαλανείο. Caldarium II (χώρος 9). α) Ἡ δυτική κόγχη. β) Τὸ praefurnium τῆς Ἐνατ. κόγχης (ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό).



Βαλανείο. Προπνιγείο. α) Γαμματοειδής πεσσός για τη στήριξη της δεξαμενής. β) 'Ο Γαμματοειδής πεσσός (δυτική πλευρά).





Βαλανείo. Terpidarium III (χώρος 6). α) και β) Τομή κοντά στη θύρα τῶν χώρων 6-7.

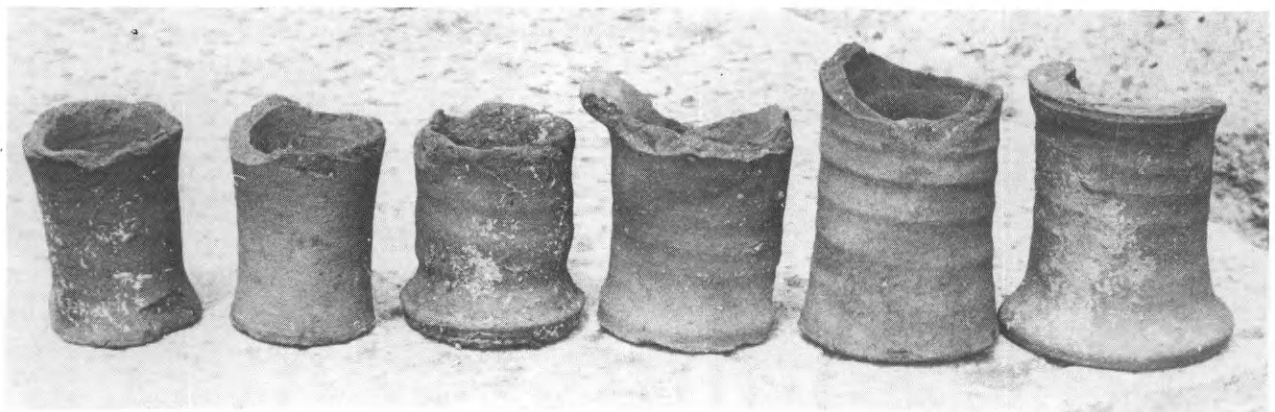


Βαλανείο. α) Χώρος 11. Άγωγοι αποχέτευσης. β) Χώρος 4. Νότιος τοίχος.





Βαλανείο. α) Terpidarium I. Δυτικός τοίχος ὑποκαύστου. β) Παλαίστρα, χώρος 17. Νότιος τοίχος (βόρεια ὄψη).



Βαλανείο. α) Προπνιγείο, Βόρειος τοίχος. β) Θερμαντικά πηνία.

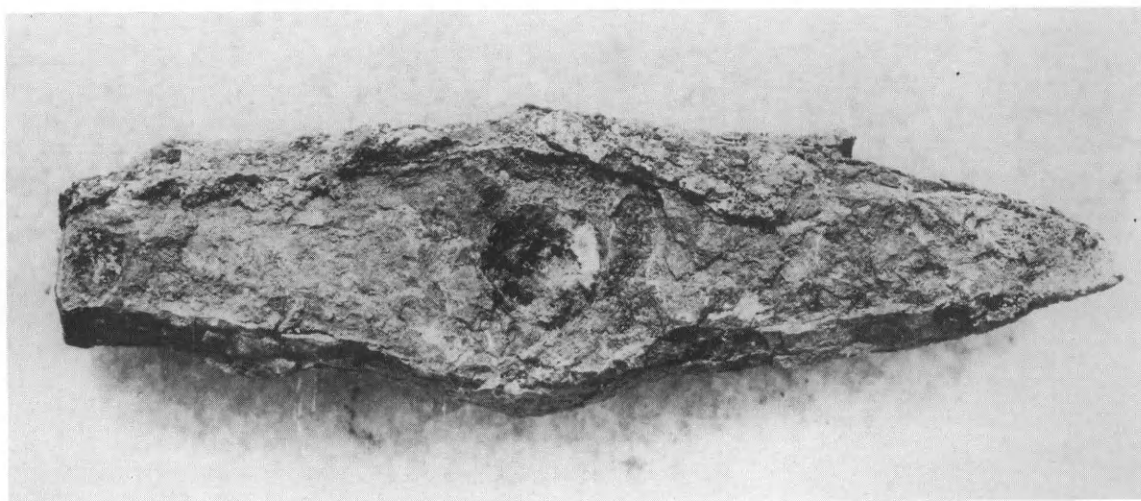


Βαλανείο. α) Ἐποδυτήριο (χῶρος 2), νότιος τοῖχος. β) Ἐνατολικὸς τοῖχος τοῦ συγκροτήματος. Συμβολὴ χῶρων 2 καὶ 3.



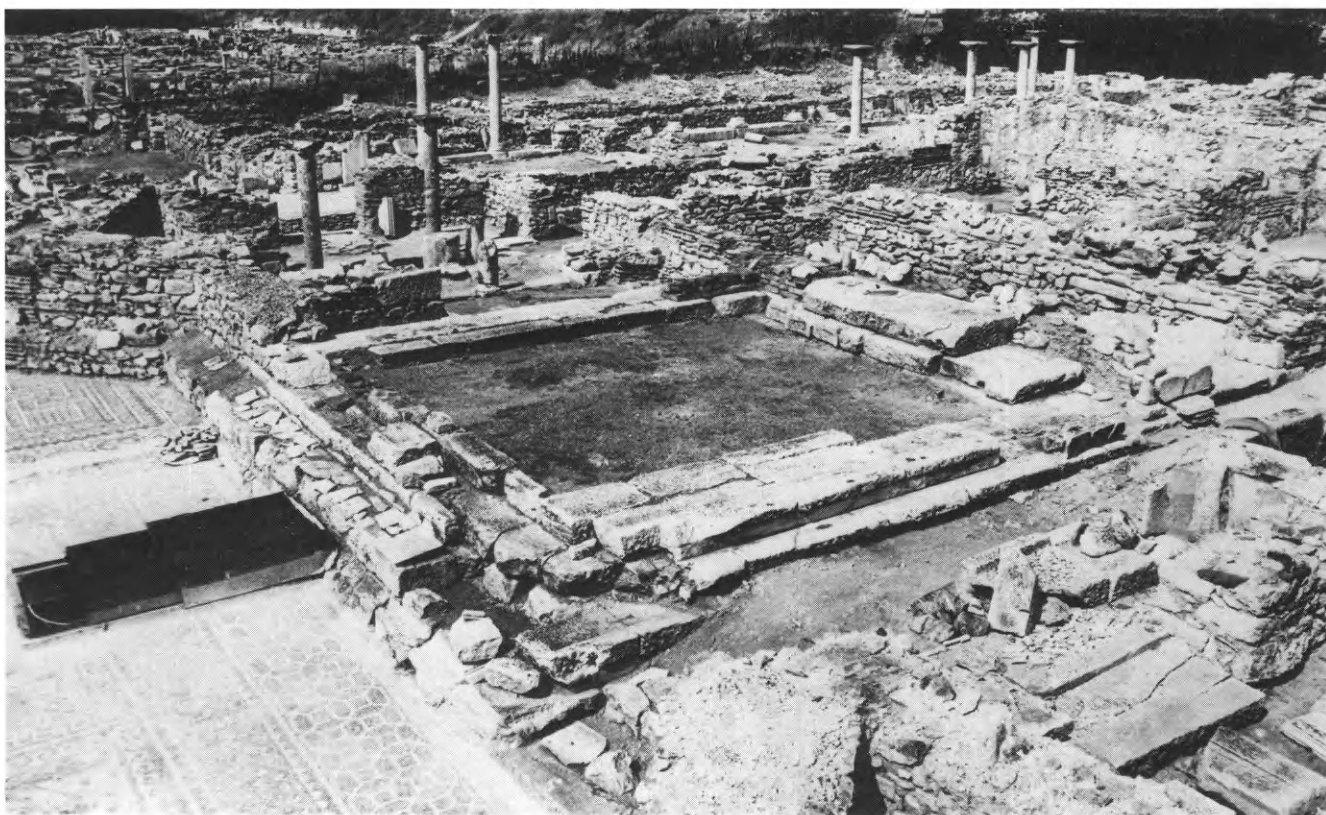


Βαλανεῖο. α) Terpidarium III (χώρος 5). Νότιος τοῖχος (βόρεια ὄψη). β) Χῶρος 11. Νότιος τοῖχος (νότια ὄψη).



Βαλανείο. Παλαίστρα. α) Βάση τρίποδα. β) Ματρακάς που βρέθηκε σε έρευνητική τομή.





Ἐκτάγωνο. Βόρεια προσκτίσματα. α) Ὁ ἀρχαιότερος τάφος. β) Ἀρχαιότερος τάφος. Παστοφόρια. Βαπτιστήριο.



Ἐκτάγωνο. α) Τὸ Διακονικό. β) Βόρεια προσκτίσματα. Ἐλπίδα τοῦ ἀρχαιότερου τάφου.





Ἐκτάγωνο. α) Πρόθεση. β) Πρόθεση. Δεξαμενή ἀγιάσματος («μύρου»).





Ὁκτάγωνο. Πρόθεση. α) Δεξαμενή ἀγιάσματος (λεπτομέρεια). β) Ἡ κτιστή τράπεζα προσφορῶν.



Ἐκτάγωνο. Βαπτιστήριο. α) Τὸ Ἐποδυτήριον. β) Τὸ «Κατηχομενεῖο».

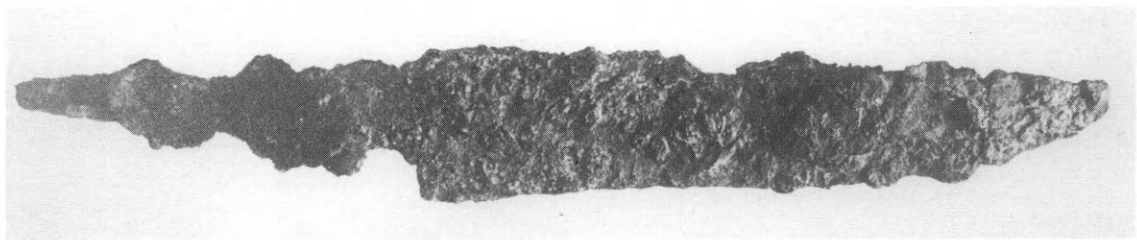
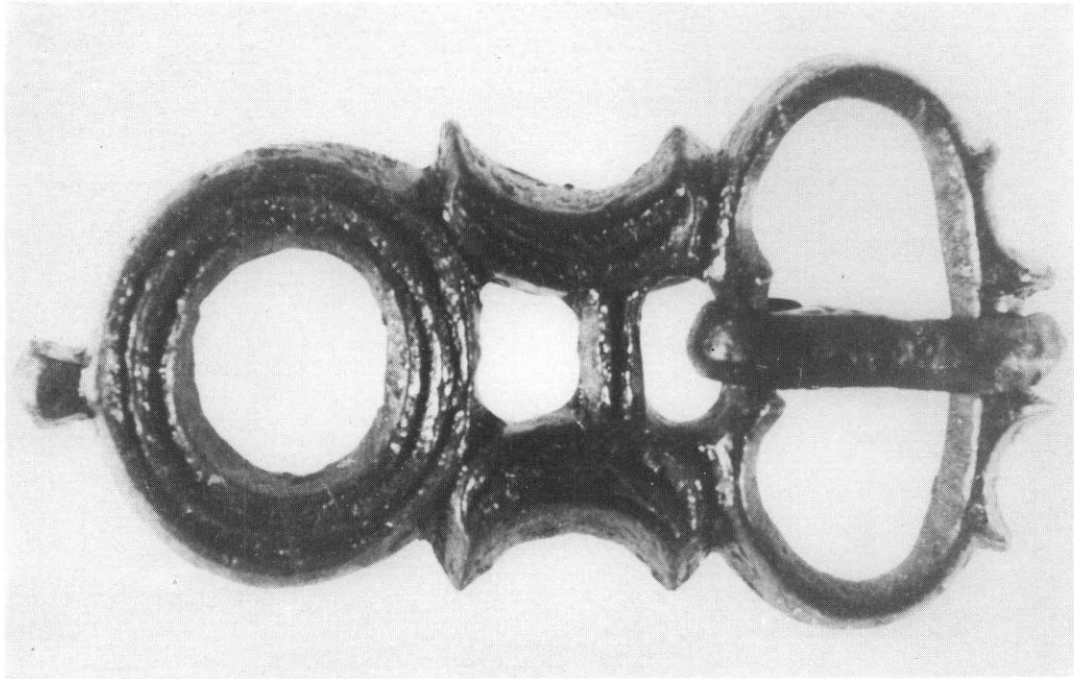




Ἐκτάγωνο. Φωτιστήριο. Κολυμβήθρα. α) Ἄποψη ἀπὸ Νότο → Βορρᾶ. β) Ὅψη πρὸς Δυσμᾶς.



ἸΟκτάγωνο. α) Χῶρος ΒΑ τοῦ Δακτυλίου μὲ τὶς παιδικὲς ταφὲς καὶ τὴ δεξαμενὴ νεροῦ. β) Βαπτιστήριο.  
ἸΟ τάφος παρὰ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ «Κατηχομενείου».

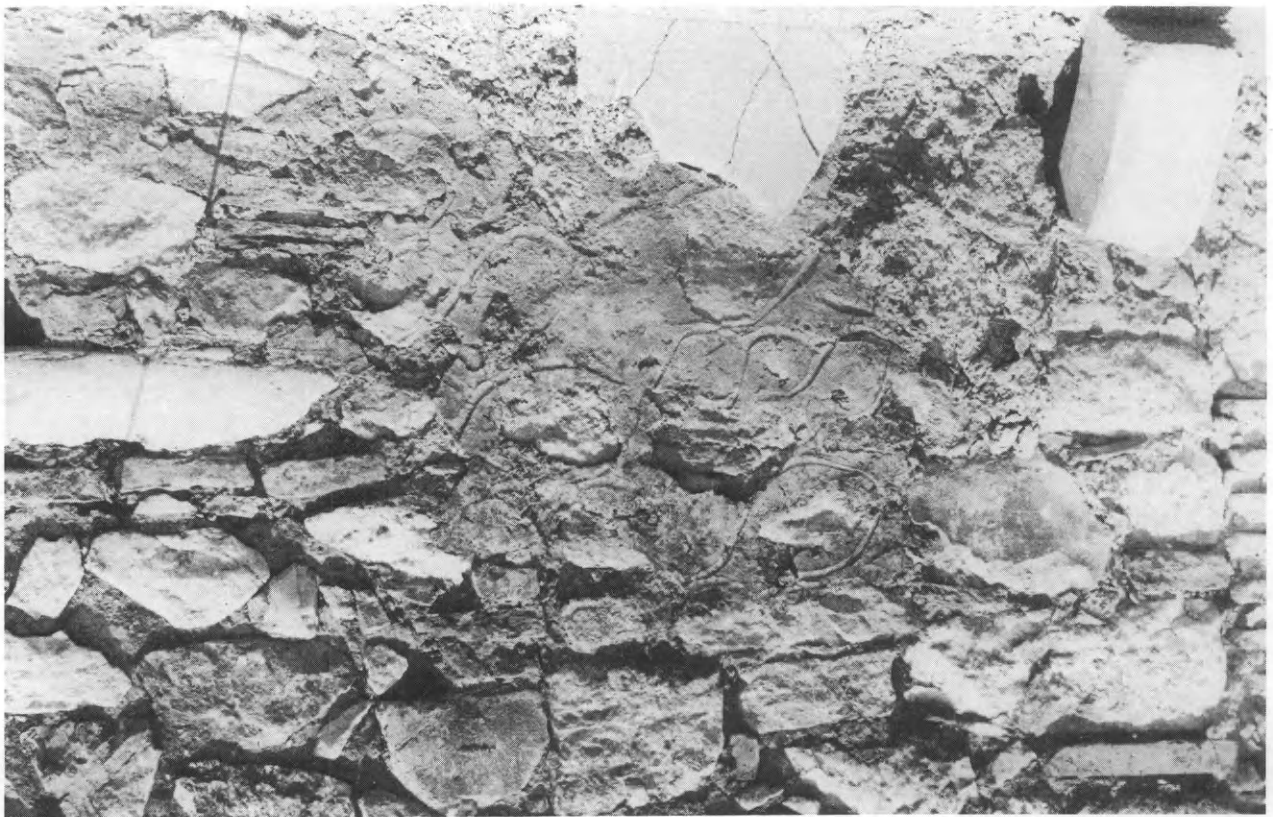


Ἐκτάγωνο. Βαπτιστήριο. α) Πόρπη, και β) Μαχαιρίδιο ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ «Κατηχομενείου».



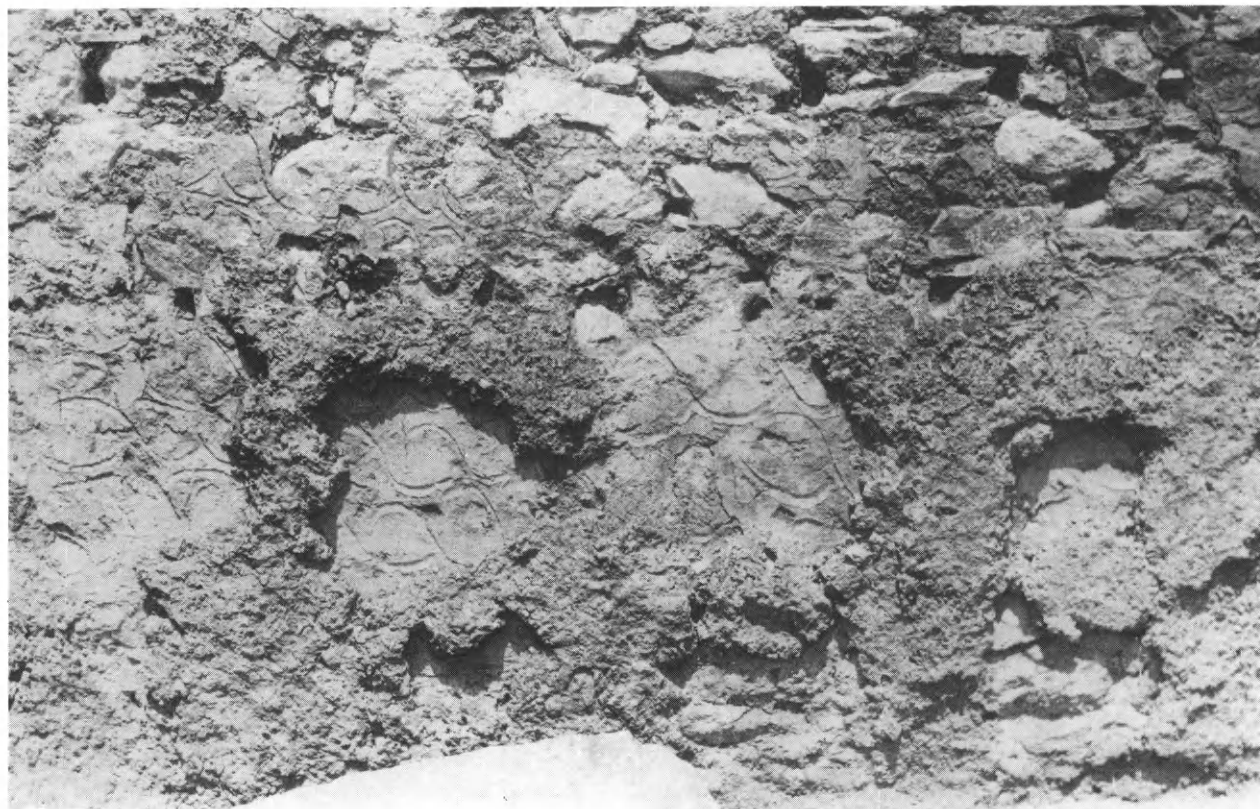


Ἐκτάγωνο. Βαπτιστήριο. α) Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Ἐποδυτηρίου μετὰ τὸ ἐρμάριο. β) «Κατηχομενεῖο». Ὁ βόρειος τοῖχος.  
Ἄριστερά τὸ ἐξ ἐπισκευῆς τμήμα.

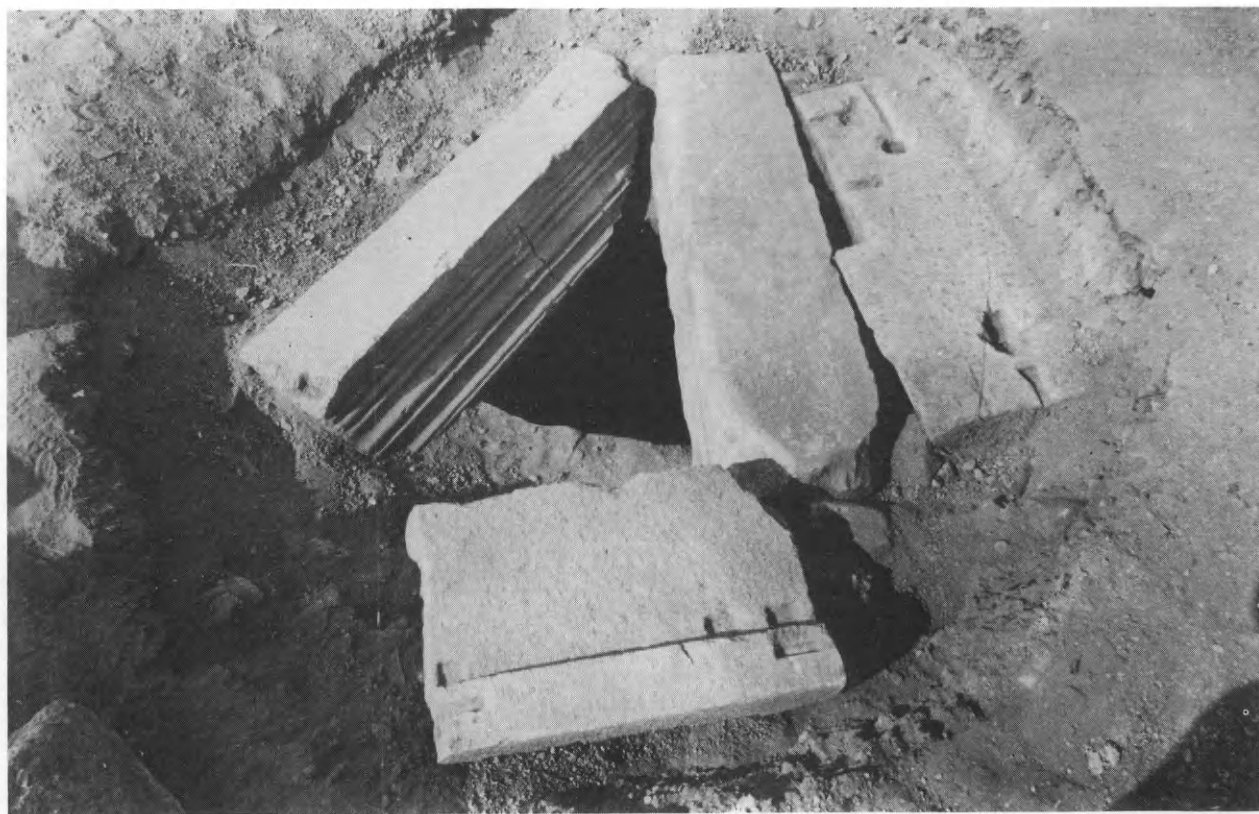


Ὁκτάγωνο. Βαπτιστήριο. α) Τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Φωτιστηρίου. β) «Κατηγουμενεῖο», ὁ ἀνατολικὸς τοίχος μετὰ τὴ βόρεια «ἐξέδρα».





Ἐκτάγωνο. Βαπτιστήριο. α) Φωτιστήριο. Βόρειος τοίχος (δυτικό του τμήμα). β) Βόρειος τοίχος (δεξιὰ) καὶ ΒΔ πεσσὸς (ἀριστερά).



Ὁκτάγωνο. Βαπτιστήριο. α) Νότιος τοῖχος «Κατηχουμενίου». β) Χρισμάριο. Ὁ κεντρικὸς ἀγωγὸς τοῦ Βαλανείου.

*ΤΟ ΒΑΛΑΝΕΙΟ ΚΑΙ ΤΑ ΒΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ  
ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ*

ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗ  
ΑΡ. 112 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ  
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 1990  
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΛΥΧΝΟΣ ΕΠΕ  
ΠΛΑΤΕΙΑ ΘΕΑΤΡΟΥ 24, ΑΘΗΝΑΙ - ΤΗΛ.: 3214766